



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2019



# Sønderjyske Årbøger 2019

Redaktion:

Kristian B. Arentsen

Mariann Kristensen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff



Historisk Samfund for Sønderjylland

## Sønderjyske Årbøger · 2019

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Grafik/sats/ombrydning: Lars Rud Fyhn, PE

Omslagslayout: Dennis Paulsen, Headquarters

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

### Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes eksternt fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

*Den dybe økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne ramte de sønderjyske bønder uforholdsmæssigt hårdt. Syd for Kongeåen gik hvert niende landbrug konkurs i perioden fra 1931-1935. Nord for Kongeåen var det "kun" et ud af fyrré. Det blev en tid med radikale krisebevægelser og spirende nazisme, der alt sammen spillede ind i den standende "jordkamp" mellem danske og tyske i Sønderjylland. I Stenderup førte en protest mod udsættelsen af ejeren af gården Vesterøvang til et veritabelt slag mellem kommunister og bønder på den ene side og en større politistyrke af både lokale og københavnske betjente på den anden. I Sønderjyske Årbøger 2019 skriver Leif Hansen Nielsen om Stenderupslaget, der blev avisstof i både ind- og udland. Billedkilde: Museum Sønderjylland – ISL.*

# Indhold

## Artikler:

<i>Mikkel Leth Jespersen: Global søfart og lokal identitet i Sønderjylland</i> . . . . .	9
<i>Kasper Nissen: "Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig"</i> . . . . .	33
<i>Leif Hansen Nielsen: Stenderupslaget</i> . . . . .	65
<i>Anton Marckmann: Civile tyske flygtninge i Hørup sogn på Sydals 1945-47</i> . . . . .	105
<i>Erik Nørr: Når man ikke kan skaffe uddannede lærere</i> . . . . .	131
<i>Mogens Rostgaard Nissen: Karl Otto Meyer</i> . . . . .	169
<i>Annemarie Erichsen: Erindringer fra et dansk mindretalsliv</i> . . . . .	195

## Anmeldelser:

Bendtsen, Bjarne S.: Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939. . . . .	217
Christensen, Claus Bundgård, Martin Bo Nørregård og Niels Bo Poulsen: Fra verdenskrig til borgerkrig, Østfronten 1914-1924 set med danske øjne. . . . .	218
Clemmesen, Michael H.: Sønderjyllands forsvar og Lembourns spionage. Om skiftet i 1928-29 tilbage til Tyskerkursen fra småflirt med fransk alliance. . . . .	221
Danker, Uwe, Jens-Peter Steffen (red.): Jochen Steffen. Ein politisches Leben. . . . .	223
Fossat, Sissel Bjerrum, Rasmus Glenthøj og Lone Kølle Martinsen (red.): Konfliktzonen Danmark – stridende fortællinger om dansk historie. . . . .	226
Hansen, Hans Schultz: De Danske Sønderjydere Førstemand. H. P. Hanssen 1862-1914. . . . .	228

Hedemann, Markus: Danmark, Slesvig og Holsten 1404-1448 – konflikt og konsekvens. . . . .	231
Henningsen, Lars N.: Vojens viser vejen. En sønderjysk stations- og industriby. Tiden 1864-2006.. . . . .	236
Housted, Erik: Skanser. Befæstningsanlæg Sønderborg-Dybbøl fra 1657 til i dag. . . . .	238
Kristensen, Henrik Skov: Gerningsmænd eller ofre? Erindringer i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning. . . . .	242
Kühl, Mikkel: Smugleri, skippere og langfart. Ærøskøbings søfart 1750-1920. . . . .	244
Nissen, Mogens Rostgaard: Karl Otto Meyer – Politiker, publicist, polemiker. . . . .	246
Petersen, Marco (red.): Sønderjylland – Schleswig Kolonial. Kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem Kongeåen og Ejderen. Das kulturelle Erbe des Kolonialismus in der Region zwischen Eider und Königsau. . . . .	248
Rasmussen, Carsten Porskrog: Hertugdømmet 1232. . . . .	251
Schovsbo, Per Ole: Landtransport i Danmark. Vogne og veje fra 1100 til 1800. . . . .	253
Forfatterliste . . . . .	259
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2018. . . . .	261
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2018 . . . . .	297
Historisk Samfund for Sønderjylland . . . . .	313
Regnskab . . . . .	318

# Forord

AF REDAKTIONEN

Dette års årbog omfatter syv artikler, der tidsmæssigt spænder fra begyndelsen af 1800-tallet og indtil sidste halvdel af det 20. århundrede. Den sidste i rækken er en erindringsartikel. Geografisk omhandler artiklerne både emner fra Nord- og Sydslesvig.

I årbogens første artikel har Mikkel Leth Jespersen undersøgt søfartshistorien i Flensborg, Aabenraa og Sønderborg, med fokus på den erindringskultur og identitetsmæssige rolle, det globale erhverv fik for de tre byer i eftertiden.

I årbogens anden artikel undersøger Kasper Nissen, hvordan de mange sønderjyske krigsinvalidere blev taget imod og håndteret af det danske samfund efter 1920, mens Leif Hansen Nielsen, i den efterfølgende artikel, undersøger Stenderupslaget, en batalje i Sundeved i 1932, hvor særligt indkaldt politi stødte sammen med både kommunister og bønder ved en gård i Stenderup.

Anton Marckmann har i sin artikel set nærmere på de civile, tyske krigsflygtninge, som kom til Sydals – nærmere bestemt Hørup Sogn – i 1945 og undersøgt deres levevilkår i landflygtighed i årene efter krigens ophør. Herefter kommer en artikel af Erik Nørr, der undersøger hvorfor, der var så stor lærermangel i Sønderjylland i hele perioden fra 1945 og frem til 1970'erne, selvom perioden bød på centralisering og reformer af skolevæsenet.

Årbogens sjette og sidste faghistoriske artikel er Mogens Rostgaard Nissens undersøgelse af Karl Otto Meyers avisledere i dennes tid som redaktør for Flensborg Avis, særligt med henblik på at afdække Meyers grundsyn på danskheden i Sydslesvig og det danske mindretals virke og forhold fra 1963-1985.

Årbogens sidste artikel er Annemarie Erichsens beretning om sit virke som formand for Den slesvigske Kvindeforening i Sydslesvig og de øvrige mindretalsaktiviteter, hun gennem årene har deltaget i.

God læselyst!





# Global søfart og lokal identitet i Sønderjylland

AF MIKKEL LETH JESPERSEN

Ser man bort fra søfolk, der sejlede på skibe hjemmehørende andre steder, var der tre sønderjyske byer, som havde en betydelig global søfart i løbet af 1800-tallet. Det var Aabenraa, Sønderborg og Flensborg. Der var betragtelige forskelle i både karakteren af denne søfart, og hvorledes søfarten og de globale relationer, den var en del af, efterfølgende blev erindret og anvendt i den lokale identitet i hver af de tre byer. I Aabenraa blev søfartstraditionen dyrket intenst i omkring et halvt århundrede efter dens ophør i 1880'erne, og personer, der havde været involveret i den, nød en særlig status. I Sønderborg var ophøret ikke så brat, og den maritime arv blev i høj grad varetaget af byens Skipperlaug, som havde stor indflydelse på udstillingen af søfartssamlingen på Sønderborg Slot gennem det meste af det 20. århundrede. I Flensborg fandt der en vellykket omstilling fra sejl til damp sted, og det var først i efterkrigstiden, at man rigtig begyndte at interessere sig for 17- og 1800-tallets globale søfart, særlig Vestindienfarten, som nu blev en vigtig del af byens identitet.<sup>1</sup>

## Erindring og identitet

En række aspekter af den sønderjyske historie er blevet belyst i erindringshistorisk perspektiv med fokus på forskydningerne mellem realhistorien og erindringen. Erindringen konstruerer nye sammenhænge. Begivenheder, steder og personer får så at sige deres eget liv. De bliver tilskrevet større eller mindre betydning, end de kan dokumenteres at have haft, da begivenhederne fandt sted og personerne levede.<sup>2</sup>

Sådan er det naturligtvis også inden for søfartshistorien, men erindringen om den sønderjyske søfart, har kun været genstand for meget begrænset opmærksomhed.<sup>3</sup> Her har realhistorien været i centrum. Inspirationen til denne artikel er derfor hentet på den anden side af Atlanten, hvor historikeren Megan Shockley Taylor har skrevet en fascinerende bog om kaptajnsfruen Hannah Rebecca Burgess, der levede på den nordamerikanske vestkyst i årene 1834 til 1917 (*The Captain's Widow of Sandwich. Self-Invention and the Life of Hannah Rebecca Burgess, 1834-1917*). Hannah Rebecca voksede op i landsbyen Sandwich på den meget maritimt orienterede halvø, Cape Cod, på den amerikanske østkyst mellem

New York og Boston. I 1852 blev hun gift med den ambitiøse kaptajn William Burgess, der førte nogle af de hurtigste og mest berømte amerikanske klipperskibe. Parret var adskilt under hans første rejse efter brylluppet, men derefter sejlede Rebecca med sin mand, først rundt om Kap Horn til San Francisco og siden på en rejse til bl.a. Kina, som endte med Williams død af sygdom ud for den sydamerikanske vestkyst.

Megan Shockley Taylor viser, hvordan Rebecca efterfølgende vendte hjem og positionerede sig i lokalsamfundet som kaptajnsenken, der ikke blot havde oplevet livet til søs og den store verden, men angiveligt også havde reddet skibet og besætningen i havn ved at overtage navigationen af fartøjet efter hendes mands død på søen. Da hun mange år senere døde barnløs donerede hun et udvalg af sine optegnelser til den lokale historiske forening og det lokale museum. Her indrettedes en udstilling, som ved hjælp af hendes personlige genstande fortalte hendes historie, som hun selv havde formet den i den lokalhistoriske erindring gennem en menneskealder: "Rebeccas personlige historie blev en del af Cape Cods historie, hendes maritime erfaring levede videre som en del af den bredere kollektive sociale og kulturelle historie".<sup>4</sup>

Til trods for at Hannah Rebecca Burgess kun sejlede i to af sit 83 år lange liv, blev disse år definerende for hendes identitet som kaptajnsenke. Et vigtigt element i denne identitet var redningen af skib og besætning efter mandens død. Denne historie findes ikke omtalt i samtidige kilder og optræder/opstod først nogle år efter begivenhederne fandt sted. Det, at lokalsamfundet ukritisk tog Hannah Rebecca Burgess' version af sin livshistorie til sig, forklares med, at man netop i disse år oplevede store forandringer fra traditionel søfartskultur til moderne industrisamfund. Kaptajnsenkens fortælling om sin maritime fortid blev således modtaget med kyshånd i lokalsamfundet, hvor man gerne ville have forbindelse til den nu svundne fortid. Det fik man gennem kaptajnsenken og hendes historier, der nu indtog en central placering på byens museum. Sandhedsværdien stillede man ikke spørgsmålstegn ved, da den var uvæsentlig for den funktion, fortællingen om kaptajnsenken havde i den lokale erindringskultur.

Der findes selvfølgelig ikke en 1:1 sønderjysk udgave af Hannah Rebecca Burgess, men der er visse lighedstræk i den måde, hvorpå hendes fortællinger indgik i erindringen af søfarten på Cape Cod, og den måde 1800-tallets globale maritime tradition blev erindret nogle steder i Sønderjylland. Også her foregik der store omvæltninger hen mod slutningen af 1800-tallet, som blandt andet fik stor betydning for de gamle

søfartssamfund. Efter en kort skitse af karakteren af de tre byers engagement i den globale søfart går artiklen i dybden med erindringen om søfartens globale forbindelser, og den rolle den spillede i den hjemlige identitetsdannelse i forlængelse af søfartens afvikling – særligt i forbindelse med oprettelsen og udviklingen af byernes museer.

## De globale forbindelser

I 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet havde både Flensborg, Sønderborg og Aabenraa en langtrækkende europæisk søfart. For alle tre byer havde udgangspunktet været Østersøsejladsen og senere Middelhavssejladsen. Frem til Englandskrigene var det klart de vigtigste aktiviteter, også selvom Flensborg fra midten af 1700-tallet havde indledt en betydelig søfart på de danske kolonier i Vestindien, som man forsynede med landbrugsvarer til gengæld for råsuksker og melasse til videreforarbejdning i hjembyen. Englændernes bortførelse af den danske flåde og Danmarks efterfølgende indtræden i Napoleonskrigene på fransk side i efteråret 1807 betød et totalt kollaps for den sønderjyske langfart, som efter fredslutningen i 1814 skulle genopbygges. I Flensborg genoptog man sejladsen på Dansk Vestindien, som snart blev bærende i Flensborgs søfart i det hele taget. I Sønderborg fik byens enlige store reder, Christian Petersen, gang i en global langfart, der gik både til Amerika og Fjernøsten. Rederiets globale karakter blev iscenesat i 1844, hvor Christian Petersen lod sin flåde på ni store sejskibe forevige på et maleri. Man ser en tænkt situation, hvor skibene ligger for anker ved Cuxhaven hver med en undertekst, der oplyser hvor i den store verden, de er på vej hen.

I Aabenraa indledte man en omfattende sejlads på det kontinentale Sydamerika, hvor den tidligere portugisiske koloni i Brasilien og de efterhånden forhenværende spanske kolonier på resten af kontinentet netop i disse år åbnede op for handel og søfart med andre europæiske nationer. Snart sejlede de store sejskibe fra Aabenraa dog også til Nordamerika, Kina, Australien og Afrika, og ved midten af 1800-tallet overhalede Aabenraa den langt større Flensborg som Sønderjyllands betydeligste søfartsby målt på handelsflådens tonnage. På denne tid ophørte Flensborgs sejlads på Dansk Vestindien, samtidig med at byen blev ramt af en række andre problemer. Det betød, at man i Flensborg måtte indlede en genopbygning af byens handel og søfart, men nu under damp.<sup>5</sup>



Maleri af Sønderborgs storreder Christian Petersens langfartssejlere på reden i Cuxhaven 1844 med angivelse af skibets størrelse og for de fleste skibes vedkommende bestemmelsessted. Således fremgår det, at AMICITIA var Sønderborgs første Brasiliensfarer, MERCUR er på vej til Batavia, SKJOLD skal med udvandrere til New Zealand, DANIA skal til Peru, AUSTRALIA skal til St. Thomas, FORTUNA skal til Singapore, ANNA DOROTHEA skal til Vestindien, HELENE skal til Valparaiso og DER WALDEMAR er lige returneret fra Ostindien. Kilde: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Allerede mens den oversøiske søfart var på sit højeste, indgik den som et element i den lokale identitet. Det fremgår blandt andet af skibsportrætter, der har eksotiske steder som baggrund, eller som er forsynet med en undertekst, der for eksempel oplyser, at skibet er på vej igennem "Sunda Strædet" i Indonesien. Det fremgår også af et referat af en diskussion på havnekajen i Rio de Janeiro i 1840, hvor en Aabenraa-kaptajn stolt meddelte, at første gang han havde besøgt denne by, var han blevet spurgt om Danmark lå i Aabenraa, eller om de var naboer.<sup>6</sup> Kaptajnen ville dermed bevise, at det var Aabenraa og ikke København, der var bærende i den danske søfart på Brasilien. Der lå således en identitetsmæssig værdi i at have stærke oversøiske søfartsforbindelser. Det var dog ikke oplevelserne og forholdet til den store verden, der

drev søfolkene til søs. Søfart var primært et middel til at tjene penge, og så snart kaptajnerne havde tjent penge nok til en økonomisk sikret tilværelse i land, gik de som regel fra borde. Det blev direkte formuleret af en Aabenraa-kaptajn i begyndelsen af 1830'erne. Snarest muligt ville han bytte det ustadige liv til søs med det rolige landliv. Han havde i flere år sejlet på Brasilien og kunne køligt konstatere, at "vores land er dog bedre som Brasilien". Der var ikke tale om nogen romantisk fremstilling af det fjerne land.<sup>7</sup>

I Aabenraa og Sønderborg fortsatte de store sejlskibe deres globale langfart i 1860'erne og 1870'erne, særligt specialiserede var de i farten på den kinesisk kyst. Men konkurrencen fra dampskibene begyndte efterhånden at kunne mærkes, og i løbet af 1870'erne holdt man næsten op med at bygge skibe i de to byer. I løbet af 1880'erne blev Sønderborgs beskedne og Aabenraas betydelige globale sejlskibsfart afviklet. Den dampskibsteknologi, som nu atter gav Flensborgs søfart vind i sejlene, fik man ikke rigtig indført i Aabenraa. Undtagelsen var Michael Jepsens dampskibsrederi fra 1878, der videreførte byens langfart, men som kun havde svage økonomiske relationer til hjembyen. Allerede i midten af 1880'erne havde man i Aabenraa en klar fornemmelse af, at byens stolte søfartstradition var en saga blot. Sønderborgs globale langfart havde altid været betydelig mindre end Aabenraas, så her følte afviklingen ikke så voldsomt. Derudover havde Sønderborg langt mere lokal småskibsfart, ligesom byen var hjemhavn for en del af de fjorddampere, der sejlede på Flensborg Fjord. Der var således stadig søfart i Sønderborg, så situationen var en anden end i Aabenraa.

## Aabenraa Museum

At man noterede sig de nye tider i Aabenraa kom tydeligt til udtryk i argumentationen for oprettelsen af byens museum omkring midten af 1880'erne. Man havde i sommeren 1885 lavet en midlertidig udstilling i forbindelse med den slesvig-holstenske lærerforsamling, som dette år blev afholdt i Aabenraa. Denne udstilling havde angiveligt høstet megen ros, og nu ville arrangørerne have et permanent museum i byen.

I avisen *Neue Apenrader Anzeiger* kunne man den 30. november 1885 under overskriften "Gedanken über Gründung eines Städtischen Museum" læse, hvordan der omkring 20 år tidligere havde stået fem store barkskibe på bedding ved byens værfter. Nu blev der ikke længere bygget skibe i byen, og man havde måttet skifte til andre erhvervsgrene.

Hvordan ville fremtiden se ud for selve søfarten? Det var nu, man skulle i gang! Med en begrænset indsats og ringe omkostninger ville man kunne oprette et museum i byen, der på grund af byens kontakter med alle verdensdele ville blive misundt i mangel en storby. Enhver skibsdreng, der under et besøg på museet læste givernes navne på skiltene ved genstandene, ville straks komme til at brænde for at få sit navn forevigtet i sin fødebys hæderssal.

”Vore børn og børnebørn vil vide at sætte pris på museet og tænke på deres forfædre med stolthed, og med beundring vil de se tilbage på de tider, hvor navnet på deres by var bedre kendt i de fjerneste egne end i deres eget land, og da deres forfædre ikke blot bragte klingende mønt hjem fra den livlige søfart med alle fremmede nationer, men også havde blik for alle de kostbare skatte, som glædede deres øjne og hjerter, og som er et vidnesbyrd om deres intelligens og ædle åndsliv.”<sup>8</sup>

Oprettelsen af museet havde således både en funktion indadtil i forhold til byens egne indbyggere og udadtil i forhold til andre byer og besøgende fra andre steder. Museet skulle nemlig ikke blot gøre opholdet i den lille by interessant og behageligt for besøgende, men skulle også vise dem, at indbyggerne i en lille provinsby ikke nødvendigvis var indskrænkede (”daß in einer kleinen Provinzialstadt nicht nothwendig Krähwinkler wohnen...”).<sup>9</sup>

To år senere i 1887 åbnede Aabenraa Museum, og samlingen var et klart vidnesbyrd om byens globale forbindelser i det foregående halve århundrede. Japanske samuraiustninger, kinesisk porcelæn og en betydelig samling afrikansk etnografika hjembragt fra først og fremmest Congo af skibstømreren Jes Bugslag gav samlingen et markant globalt islæt, som kun få andre provinsbyer i Nordeuropa ville kunne hamle op med.

Blot fire år senere, nemlig i 1891, solgtes det sidste af Aabenraas store sejlskibe ud af byen. Bortset fra Michael Jepsens dampskibsrederi med fart på Kinakysten var Aabenraas stolte søfart fortid. Et levn fra søfartstiden havde byen endnu i en preussisk navigationsskole, hvor Aabenraas unge mænd endnu frem til 1920 kunne læse til styrmand og tage eksamen.<sup>10</sup> Ellers var den oversøiske søfart primært blevet et historisk anlæggende, der blev varetaget af museet, hvis samlinger stadig blev udbygget med oversøiske genstande.



*Blandt de mest spektakulære oversøiske genstande i Aabenraa Museums første samling var en håndfuld japanske samurairustninger. Byens kaptajner var blandt de første til at anløbe landet efter åbningen i 1850'erne og 60'erne. Samuraiøsenet var netop blevet afskaffet, så nu var samuraiernes rustninger og våben til salg. På den måde endte genstandene på Aabenraaegnen og efterhånden på museet. Kilde: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.*

## At få en kaptajn ...

Ingeborg Refslund Thomsen – født i 1891, som datter af de danske nordslesvigeres førstemand H.P. Hanssen – udgav i 1957 erindringerne *Min Bardomsgade* om sin opvækst i Aabenraa omkring århundredskiftet. Hun husker, hvorledes søfarten og relationerne til den oversøiske verden stadig havde stor betydning for byens indbyggere på denne tid.

”Dengang, før krigen [1864], da Aabenraa kun havde 6-7000 indbyggere, havde vi 80 kaptajner. Vi kunne opregne fem gange tre brødre, der alle var kaptajner: Bendixen, Ulderup, Calender, Arnkiel, Bruhn, jo, der var sømandsblod i årerne. Og det *var* nu så fint at være kaptajns-kone. Under den russisk-japanske krig i 1905 var det morsomt at høre de gamle kaptajnskoner fortælle om æ kyst, d. v. s. Kina-kysten. De kendte den ud og ind, de havde jo sejlet, som det hed. I de unge dage havde de været med, og børnene var født om bord.”<sup>11</sup>

Antallet af kaptajner og de tre gange fem brødre var måske en anelse overdrevet, men der *havde været* rigtig mange kaptajner, og antallet af søfolk i Aabenraa *var* dalet drastisk. Omkring år 1900 var der kun nogle få kaptajner og styrmænd tilbage i byen. De sejlede enten for Jebsen-rederiet i Aabenraa eller for et af de dampskibsrederier i Flensborg, der nu havde aktiviteter i Kina. At kaptajnshvervet og den oversøiske søfart var forbundet med høj status, kan man også læse hos Ingeborg Refslund Thomsen:

”At få en kaptajn og sidde i en villa på Nørre-Chaussé, det var pigernes drøm i min skoletid...”. Altså omkring år 1900. Kaptajnerne var dog fortsat bortrejst i årevis, og når de kom hjem, var de i feriehumør, ”de inviterede slægt og venner ud at køre i charabanc, også de gamle oversete kusiner, alle kom de med, med picnickurv og rødvinflasker som i Shanghai. De var for svære og magelige til at gå. De skændtes ikke om politik. Det var dem alt for ugemytligt. De kom ude fra den store verden, og det, vi var optaget af, forekom dem for småt. De ville hellere tale om gamle dage”.<sup>12</sup>

Den lille Ingeborg kan have oplevet det svindende søfartsmiljø tæt på, da H.P. Hanssens familie i en årrække i 1890’erne og begyndelsen 1900’erne lejede førstesalen i deres hus i Nygade til kaptajn Bendixen og dennes familie.<sup>13</sup> Hun fortæller videre, hvorledes ambitiøse drenge på hendes egen alder enten ville være kaptajn eller ”überseeischer Kaufmann”. Et af de forbilleder, hun nævner, var hr. J. Block på Nørre-Chaussé, der havde tjent sine penge som handelsmand i Chefoo på Ki-





*I en årrække havde kaptajn Jens Christian Overbeck ført skonnertbriggen CATHARINA af Aabenraa på Kinakysten. Da han vendte hjem og etablerede en trælasthandel ved Nørreport i Aabenraa, fik han over hoveddøren opsat en marmortavle med et indhugget relief af skibet sammen med initialerne for sig selv J.C.O. og sin hustru C.O., Caroline (Margrethe) Overbeck (f. Raben). Foto: Mikkel Leth Jespersen.*

nakysten – han havde for øvrigt også foræret museet en japansk samurairustning og en række andre genstande. Det var på grund af mænd som ham, at kvarteret omkring Nørre Chaussé blev kaldt "China Town". En anden af disse mænd var kaptajn Johann Christian Overbeck, der efter hjemkomsten fra Kina havde etableret en trælasthandel ved Nørreport. Ejendommen forsynede han med vindfløj i form af en kinesisk junke, og over døren opsatte han en marmortavle forsynet med et relief af skonnertbriggen CATHARINA – det skib, han havde ført på Kinakysten i en årrække.<sup>14</sup>

Endelig skal nævnes en tredje familie i kvarteret, nemlig familien Kirschstein. Johannes C. Kirschstein havde været kaptajn på et af de Aabenraa-skibe, der sejlede på Kinakysten. I 1865 blev han gift med Lucie Sophie Bruhn, der var rundet af en af Aabenraas førende søfartsslægter. Sammen bosatte de sig i Chefoo i Kina i 1871, hvor de etablerede en skibsprovianteringsforretning. I 1888 vendte de så hjem og slog sig ned på Nørre Chaussé i Aabenraa. Johannes C. Kirschstein blev ordførende direktør i Aabenraas Sømandskasse, en stilling han overtog fra sin svigerfar kaptajn Hans Bruhn, som igen havde overtaget den fra sin far, kaptajn og skibsreder Jørgen Bruhn. Ud over sin funktion som forsikringsinstitut var Sømandskassen omdrejningspunkt for de sociale aktiviteter i resterne af Aabenraas gamle reder- og kaptajnsmiljø. Inden århundredskiftet havde parret foræret museet en række kinesiske gudestatuer og en hel del andre eksotiske sager hjembragt fra Fjernøsten.<sup>15</sup>

Mange år senere blev Kirschstein-ægteparrets barnebarn – Anna-Sophie Kirschstein (kaldet Antschi) – gift med den unge forfatter Marcus Lauesen fra Løjt Sogn ved Aabenraa. Denne forfatterspire fra et dansksindet arbejderhjem var ikke hendes tysksindede ingeniørfars kop te, men hendes myndige farmor, den endnu levende Lucie Sophie Kirschstein, ønskede at få forestillet "proletaren" til middag. Hun gav efterfølgende parret sin velsignelse, og i 1929 blev de to unge gift. Året efter døde den gamle farmor, og nytårsnat ved indgangen til 1931 skrev Marcus Lauesen de første linjer af romanen *Og nu venter vi på Skib*.<sup>16</sup> Bogen handler om miljøet omkring kaptajnsenken Juliane Hagemeyer i en østsjællandsk provinsby i 1920'erne. Der er tydeligvis tale om Aabenraa, og inspiration til hovedpersonen havde Lauesen efter eget udsagn fundet i Lucie Sophie Kirschstein.<sup>17</sup> Personer, der havde kendt den gamle dame og hendes miljø, kunne også identificere træk hos en række af romanens andre personer, der tydeligvis var hentet hos gamle kaptajner og andre virkelige personer.<sup>18</sup>

### *Og nu venter vi på skib*

I romanen, som allerede i udgivelsesåret 1931 blev en national bestseller, beskrives et miljø præget af minderne om Aabenraa-søfartens storhedstid og årene på Kinakysten. Når Juliane Hagemeyer, der i folkelig tale kaldtes "Barken Juliane", gik, så det ud som om, hun sejlede. I hende levede slægten og de sidste krampetræknings af en svunden tid. Hun var født som kaptajnsdatter, gift som kaptajnsfrue og havde været langt omkring i den store vide verden. Hendes identitet var knyttet til det fjerne, og da hun hørte om øen Madeira konstateres det:

"En Ø som Madeira kunde paa ingen Maade dupere Fruen. Den var alt for nær ved Europa. Hvad var vel Madeira mod Shanghai, Haihou og Chefoo, hvor hun selv engang i sine stærkeste Dage havde været Frue i store Varehuse."<sup>19</sup> Nu havde hun kun "Fortiden som en almægtig Bevidsthed, som Styrke". Hun omgav sig med ting fra fortiden, og Marcus Lauesen beskriver hendes hjem, som var det et museum fyldt med genstande, der iscenesatte Juliane i hendes fortid under fjerne himmelstrøg.

"Hun havde rejst sig for at begynde Vandringen i sine Rum. Det var ikke store Sale mere. Krigen og Inflationen havde taget hendes Penge. Det meste af Huset havde hun maattet leje ud. Men Fortiden havde hun taget med sig og faaet Plads til den i de to Stuer. Den lille Empiresekretær havde Skrammer af en Dækslue, som var blæst i over den i Shang-

hai Havn. Opsatsen med Søjlemotivet var blevet knust. En kinesisk Billedskærer havde skaaret en ny Opsats, forvredne Aandemanere og en Drage, der slyngede sig omkring som Ramme. Det var i 69 i Chefoo. Det var Velmagtsdage. Fru Juliane Hagemeyer rankede sig og hævede Albuen og gik videre.”<sup>20</sup>

De mange eksotiske genstande, Marcus Lauesen placerede i Juliane Hagemeyers stuer, fandtes i mange af de hjem på Aabenraa-egnen, hvor man havde været involveret i søfart på fjerne kyster. Efterhånden endte en stadig større del af tingene dog på Aabenraa Museum, der udviklede sig til en mindesal for byens gamle søfartsslægter. Selvom ting spillede en vigtig rolle i denne sammenhæng, handlede iscenesættelsen dog ikke kun om det materielle, hvilket også fremgår af Lauesens beskrivelse:

”Men det var ikke blot det, Fru Juliane Hagemeyer og hendes Mand engang havde arvet eller erhvervet sig i det fremmede, det var ikke blot det endnu værdifulde, det som i tilfælde kunne omsættes i Mønt. Der var noget andet i denne Stue, som betød Styrke og Stolthed. Ved den store Fliseovn hang i udskaaret Ramme af Kirsebærrod den store Slægts



*Stemningsfuldt fotografi af den gamle karismatiske Lucie Sophie Kirschstein i sin stue. På væggen bag hende ses kun familieportrætter, men med hjælp fra Marcus Lauesen og en smule fantasi kan man forestille sig, hvorledes stuen også var indrettet med eksotiske ting og sager fra hendes ungdom på Kinakysten. Kilde: Museum Sønderjylland – ISL.*

Eg. Paa Stammen stod A. E. Jessenius, Pastor emer., død anno domini 1587. Og Stammen fik Grene, og Grenene fik Kviste, og der stod Navne paa Præster og Lærere og Bønder, indtil det midt i Kronen begyndte med Kaptajner og Skibsredere. Og paa den Gren, der skød rankt op fra Stammen, stod der i Toppen Juliane Henriette Jessen, født 5. Juli 1843, gift med Kaptajn Julius Hagemeyer, Paasken 1863".<sup>21</sup>

Den virkelige Lucie Sophie Kirschstein havde i 1907 udarbejdet netop sådan et slægtstræ over familien Bruhn, som hun selv stammede fra. Hos sin svigerfamilie havde Marcus Lauesen således mødt en tyk tåge af gammel slægtsstolthed, hvor det centrale tema var fordums storhed og velstand baseret på verdensomspændende handel og søfart.

### *Aabenraa Søfarts Historie*

Det var dog ikke kun Marcus Lauesens fiktive skildring, der udtrykte, hvorledes minderne om den længst forsvundne søfartstid levede videre og spillede en rolle i de sociale relationer i 1920'ernes Aabenraa. I samme periode blev der arbejdet ihærdigt på at skaffe byen en ny museumsbygning, hvor søfartssamlingen kunne blive udstillet i passende rammer. En slags midtvejsresultat i dette arbejde blev udgivelsen af *Aabenraa Søfarts Historie* på både tysk og dansk i 1929. Hovedforfatteren var den pensionerede kaptajn Hans Schlaikier fra Aabenraa. I den danske version af bogen tryktes et tillæg forfattet af den meget historisk interesserede amtslæge Mads Michelsen. Det er tale om et udpræget amatørarbejde, hvis væsentligste styrke er afskrifter af de originaldokumenter, som forfatterne indsamlede i forbindelse med udarbejdelsen. Beskæftigelsen med byens stolte søfartshistorie var et af de få områder i grænselands-byen Aabenraa, hvor samarbejdet på tværs af det nationale skel mellem dansk og tysk foregik problemfrit.<sup>22</sup>

*Aabenraa Søfarts Historie* var i sig selv et udtryk for dyrkelsen af den maritime fortid, og i forbindelse med udarbejdelsen inviterede Hans Schlaikier byens endnu levende kaptajner til kaffebord på byens dampskibspavillon. Der blev de fotograferet omgivet af deres medbragte skibsportrætter. Derudover fik forfatteren dem til at fortælle bemærkelsesværdige historier fra deres liv til søs, som han derefter indarbejdede i bogen. Til trods for deres høje alder og skrantende helbred nød de gamle kaptajner heltestatus i byen, og det er karakteristisk, hvorledes Hans Schlaikier gjorde meget ud af at fortælle, at de ikke selv regnede deres dramatiske oplevelser til søs for noget særligt.<sup>23</sup>



*Gruppebillede af de sidste sejskibskaptajner fra Aabenraa, der blev fotograferet på byens dampskibspavillon den 27. april 1928 i forbindelse med kaptajn Hans Schlaikiers udarbejdelse af Aabenraa Søfarts Historie. I baggrunden ses deres medbragte skibsportrætter med de fartøjer, der mange årtier tidligere havde ført dem rundt i verden. Kilde: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.*

Blandt denne kreds af kaptajner var den dansksindede Carl Christian Fischer, der havde lært Lucie Sophie Kirschstein at kende, mens han sejlede i Østen. Efter hjemkomsten var de blevet nære venner, og til trods for modsætningerne i deres nationale sindelag hjalp Fischer sin gamle veninde med råd og dåd, efter hun var blevet enke.<sup>24</sup>

Hvorledes den gloriøse fortid ude i den store verden blev sat i kontrast til de mere beskedne forhold efter hjemkomsten til Aabenraa, ses i forbindelse med beskrivelsen af en kaptajn, der var død nogle år forinden: "Kaptajn Gontard, som døde for nogle Aar siden, havde i alt Fald Titel af kinesisk Mandarin, selv om han ligesom hans Kollega, Kapt. Prehn, følte sig tilfreds med at afslutte sin Livsgerning som Bademester ved Søbadeanstalten i sin Hjemstavnsby".<sup>25</sup>

Det var ikke kun i historieskrivning, at dyrkelsen af de gamle kaptajner kom til udtryk. Det gjorde den også i byens aviser, hvor man ikke

forsømte nogen mulighed for at omtale kaptajner og deres dramatiske oplevelser i den store verden. Runde fødselsdage og dødsfald var altid en god anledning. Tag for eksempel nekrologen over en af byens mest højtprofilerede kaptajner ovennævnte C.C. Fischer, der døde i november 1933:

”Det blev begivenhedsrige og farefulde Aar. Han fik senere selv Skib at føre, led Skibbrud, men gav aldrig op. Han tog derude baade engelsk og japansk Kaptajnseksamen, kom som en af de allerførste europæiske Kaptajner i siamesisk og japansk Tjeneste. Han var saaledes med til at lære Japanerne Søfartskundskab. Det varede ikke længe, før de kunde det selv. Kaptajn Fischer bevarede hele sit Liv den dybeste Respekt for det japanske Folk”.

I løbet af 1920'erne og 30'erne døde de sidste sejlskibskaptajner og -kaptajnsfruer, og man havde en klar fornemmelse af, at byen dermed mistede den umiddelbare forbindelse til sin glansfulde fortid.<sup>26</sup> Som et plaster på såret kunne Aabenraa i 1937 åbne museet i en ny og til formålet opført bygning. Udstillingerne kom primært til at omhandle søfartshistorie – skibsportrætter og kineserier kom til at fylde godt op, ligesom de gør i Juliane Hagemeyers stue. Det blev en stærk arv, som endnu den dag i dag præger museet. Nu er sejlskibstiden dog kommet så meget på afstand, at den ikke længere har en definerende rolle i forhold til byens identitet.

## Sønderborg og Skipperlauget

Der fandtes også gamle langfartskaptajner i Sønderborg, men der synes ikke at have været samme andægtige stemning om dem, som der var om deres tidligere kollegaer i Aabenraa. En af årsagerne var formentlig, at den globale langfart ikke havde spillet samme store rolle i Sønderborg som i Aabenraa. Antallet af langfartssejlere og de dertil knyttede søfolk havde været markant lavere. Derudover var der et andet forhold, som muligvis også spillede en rolle: Der var ikke samme tradition for, at kvinderne sejlede med, som der havde været i Aabenraa. Langfarten havde således udelukkende været noget for mænd og var derfor ikke så velegnet til positionering af hele familien, som den var i Aabenraa.

Derudover blev søfarten og dens interesser i høj grad varetaget af Sønderborgs gamle Skipperlaug med rødder tilbage i 1500-tallet. Her var det dog ikke langfartskaptajnerne i oversøisk fart, der havde været dominerende. De var jo afsted i lange perioder, ja ofte i årevis, og derfor

var lauget domineret af gruppen af småskippere, der som regel tilbragte en betydelig del af deres tid på hjemegnen. I Sønderborg var det Skipperlauget, der stod for at udlægge og tilse sømærkerne i det omkringliggende farvand, ligesom det stod for administrationen af ballastgrunden. Disse praktiske opgaver kunne man ikke løse fra Hongkong eller Shanghai, og det var nærmest et tilfælde, hvis langfartskaptajnerne kunne deltage i laugets møder eller de overdådige fester, som involverede store dele af byen. I 1850'erne blev disse fester holdt på Colosseum, som blev pyntet op med laugets klenodier, herunder billeder fra Kinakysten.<sup>27</sup>

Skipperlauget havde således blik for langfartens betydning, og da langfarten og de oversøiske kontakter havde udviklet sig til historie, var det i skipperlauget, at man indsamlede dokumenter og genstande, der kunne belyse denne side af Sønderborgs søfartshistorie: Det blev blandt andet til en pæn samling skibsportrætter af langfartssejlerne og nogle etnografiske genstande, der sammen med blandt andet laugets gamle fane og laugsskrinet var de centrale materielle levn fra Sønderborgs søfartens storhedstid.

Efter Genforeningen i 1920 blev dele af Sønderborg Slot indrettet til museum, og museets første leder, Jens Raben, var udover at være medlem af Skipperlauget også meget interesseret i søfartshistorie i det hele taget. Han indsamlede arkivalier, skrev søfartshistorie og kopierede flittigt skibsportrætter og andre maritime skildrier. I 1921 blev der indgået en aftale med Skipperlauget om deponering og udstilling af dets genstande på slottet. I de følgende år indrettede man en udstilling af søfartssamlingen i "Skipperlaugsværelset" (rum 7) til belysning af Sønderborgs søfartshistorie. I 1934 udgav Jens Raben et jubilæumsskrift om *Sønderborg Skipperlaug*, som blev den første historiske skildring af byens søfartshistorie. Det globale element indgik både i bogen og i udstillingen, men blev ikke fremhævet som noget helt særligt.<sup>28</sup>

I 1971 havde Sønderborg Skipperlaug 400-års jubilæum. Det blev fejret med udgivelsen af endnu en jubilæumsbog forfattet af den pensionerede havneformand og bestyrelsesmedlem i Skipperlauget, Niels Knudsen, der selv var født som skippersøn i Sønderborg tilbage i 1892.<sup>29</sup> Som en del af jubilæumsfestlighederne åbnede museet på Sønderborg Slot også en stor flot udstilling (rum 27-28 på 2. sal i Sydfløjen). Året efter kunne det konstateres, at den havde "været medvirkende til at øge besøgstallet" på museet dette år.<sup>30</sup> I 1983 blev det beskrevet, hvorledes udstillingen især belyste "den livlige, oversøiske handel i 1800-årene og Sønderborg Skipperlaugs historie".<sup>31</sup> I det hele taget er det karak-



På bordet foran de tre gamle skipperere fra Sønderborg Skipperlauget står en række af laugets genstande, men ingen af dem er udpræget oversøiske (bordkanon, bæger 1871, klokke, pokal 1914, tobaksskrin). I Sønderborg Skipperlauget anskuedes man byens søfartshistorie under et – småskibsfart i Lillebælt og langfart til Kinakysten var i denne sammenhæng to sider af samme sag. Kilde: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

teristisk for det 20. århundredes fremstillinger af Sønderborgs ældre søfartshistorie, at den betegnes som *Skipperlaugets* historie.<sup>32</sup>

Det oversøiske element spillede således en rolle, men blev hele tiden set i sammenhæng med byens øvrige søfart – og ikke noget derfra løsrevet. Det er værd at bemærke, at Skipperlauget havde betydelig indflydelse på museets præsentation af søfartssamlingen, og at laugets utvivlsomt medvirkede til, at 1971-udstillingen blev så ambitiøs, som den blev. Over de næste årtier mindskedes Skipperlaugets indflydelse på, hvorledes museet på Sønderborg Slot håndterede dets samling. Det vakte dog furor i midten af 1990'erne, da den store 1971-udstilling skulle nedtages, og museet planlagde udskillelse af enkelte genstande til en udstilling om Sønderborg bys historie. Enden blev, at søfartsudstillingen blev taget ned for kun delvist at blive genopstillet i et mindre rum. Skipperlauget gik til sidst fodslæbende med til at acceptere flytningen, også selvom man ikke blev inddraget i genopstillingen. Det blev dog



slået fast, at søfartsafdelingen fortsat var en speciel samling i museet, der stadig skulle udstilles samlet og ikke splittes på andre udstillinger.<sup>33</sup>

## Flensborg husker Vestindiefarten

Fra slutningen af 1880'erne var søfarten i Sønderborg blevet reduceret til færge- og småskibsfart, og i Aabenraa levede man primært i minderne. I Flensborg, derimod, buldrede søfarten nu derudaf. I 1869 blev der etableret et dampskibsrederi, og i 1872 fulgte et stålskibsværft, der kunne bygge dampskibe til rederiet. Snart kom en række andre dampskibsrederier til, og i tiden frem til 1. Verdenskrig udviklede Flensborg sig til Det tyske Riges tredjestørste søfartsby målt på handelsflådens tonnage. Den blev kun overgået af de store hansestæder Hamborg og Bremen. Flensborgs dampskibe sejlede både til Amerika og Kina, hvor de ofte blev i årevis. Langs havnefronten havde redere, skibsmæglere og andre søfartsorienterede erhvervsdrivende deres kontorer. Selve godstrafikken på havnen stod ikke helt mål med byens rederivirksomhed, men var alligevel betydelig.<sup>34</sup> Samtidig var det i Flensborg, man kunne uddanne sig til maskinmester og maskiningeniør og tage kaptajnseksamen. Omkring århundredskiftet boede der hundredvis af søfolk i Flensborg, ikke mindst skibsofficerer, det vil primært sige kaptajner, styrmænd og maskinmestre. Værftet beskæftigede mere end 1.000 personer, lige fra løsarbejdere og håndværkere til kontorpersonale og direktion. Derudover fik Flensborg en række institutioner knyttet til den ekspanderende preussiske marine, heriblandt den markante marineskole ved Mürwik.

Frem til 1. Verdenskrig gik det næsten uafbrudt fremad for Flensborgsøfarten, men bortset fra udstillingen af nogle enkelte skibsmodeller og navigationsudstyr på byens kunstindustrimuseum blev der ikke gjort noget særligt ud af byens søfartshistorie.<sup>35</sup> Efter 1. Verdenskrig lykkedes det kortvarigt at få Flensborgs søfart på benene igen, men krisen ramte hårdt i slutningen af 1920'erne. Det var et stort tab, da et par af byens store rederier flyttede til Hamborg i begyndelsen af 1930'erne. Efter 2. Verdenskrig var Flensborgs søfart dog for alvor i knæ, og bortset fra det store stålskibsværft havde byen udspillet sin rolle som markant søfartsby. Da man genopstillede udstillingerne i byens museum efter krigen, blev søfarten helt udeladt.

I Flensborg var den gamle søfart og de oversøiske forbindelser, byen havde haft, i grunden langt mere synlige, end hvad der var tilfældet i

Aabenraa og Sønderborg. Den store Christiansen Park på byens vestlige bakkestrøg var opkaldt efter en af byens helt store Vestindien-købmænd, Andreas Christiansen. Ud mod Flensborgs hovedstrøg lå stadig de store Vestindienkøbmænds huse og bag dem strakte pakhusene til opmagasinering af kolonialvarer sig ned mod havnen, heriblandt Andreas Christiansens store Westindien Speicher fra 1789. Den såkaldte Margarethenhof, der havde huset byens første sukkerraffinaderi, lå endnu i Skt. Hans-kvarteret. En del romfabrikanter var fortsat i drift. Nogen særlig historisk interesse vakte denne markante prægning af bybilledet i Flensborg tilsyneladende ikke så længe, der var gang i byens søfartserhverv.

I slutningen af 1950 kom så den første tydelige interesse for de gamle globale forbindelser, men det fra en helt anden kant end i Aabenraa og Sønderborg, nemlig den akademiske. Det gjaldt først og fremmest Theodor Link, der i 1959 publicerede det endnu grundlæggende værk om Flensborgs handel og søfart på Dansk Vestindien fra midten af 1700-tallet til sammenbruddet i 1807.<sup>36</sup> Året forinden var der dog blevet indleveret en endnu utrykt afhandling om Flensborgs rederihistorie i København.<sup>37</sup> I 1960'erne blev disse værker fulgt op i en omfattende ny byhistorie – *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* – hvori søfarten og de oversøiske forbindelser blev forholdsvis grundigt behandlet.<sup>38</sup>

I samme periode fik også Aabenraa og Sønderborg byhistorier. I *Aabenraa Bys Historie*, der udkom i tre bind fra årene 1961 til 1974, blev den oversøiske søfart inddraget om end kun i begrænset omfang. I *Sønderborg Bys Historie* fra samme periode omtales den globale langfart kun *en passant*. Søfarten er her repræsenteret gennem omtaler af det lokale skibsbyggeri.<sup>39</sup> Mens den historiske interesse for søfarten var tiltagende i Flensborg, synes den nu aftagende i de to andre byer.

I Flensborg begyndte interessen for søfartshistorien også at vise sig på den museale front. Både i 1963 og i 1971 viste museet i Flensborg søfartsudstillinger. Udstillingen i 1971 blev organiseret i forbindelse med Flensborgs Industri- og Handelskammers 100-årsjubilæum, og den blev fulgt op af udgivelsen af et generelt værk (*Schiffahrt und Häfen*) om den slesvigske søfart med udgangspunkt i landsdelens havne, omdrejningspunktet var naturligvis hovedbyen Flensborg.<sup>40</sup> Nu blev der ytret klare ønsker om et søfartsmuseum i Flensborg, og to år senere blev der stiftet en forening til fremme af netop denne sag. En anden forening, der arbejdede på at fremme denne sag, var Flensborgs gamle skipperlaug.

I 1970'erne flyttede toldvæsenet ud af Flensborgs gamle toldpakhus fra 1843 på havnen, og i 1979 blev bygningen foræret til Flensborg by.<sup>41</sup> Efter en gennemgribende renovering kunne byen åbne sit første søfartsmuseum i toldbygningen 1984. Museet blev den vigtigste institution i markedsføringen af Flensborg som en rom- og sukkerby, som nu også fik en central placering i lokalhistoriske værker. Historien gav også genlyd i byens branding: "Flensburgs Rum ist Flensburgs Ruhm" lød det kommercielle slogan. Fra da af blev sukker- og romhistorien knyttet til Vestindienhandlen dyrket i udpræget grad.<sup>42</sup>

Blandt interessenterne i søfartsmuseet var Flensburger Schiffergelag e.V. med rødder tilbage i 1500-tallet. Lauget havde varetaget en række maritime funktioner for bystyret, men var i 1846 blevet reduceret til en privat forening, som i perioden 1854-1920 var drivkraften bag en



*Søfartsmuseet i Flensborg i det gamle toldpakhus fra 1843. Museet ligger ud til havnekajen, hvor der i dag foregår et væld af maritime aktiviteter og indgår således som et grundlæggende element i Flensborgs dyrkelse af den maritime fortid med fokus på relationen til Dansk Vestindien. Foto: Martin Bo Nørregård.*

stiftelse, der understøttede trængende søfolk og deres efterladte. Der var dog primært tale om et selskabeligt foretagende, og i forbindelse med jubilæumsfejringerne så skipperlauget også tilbage på tidligere tiders storhed.<sup>43</sup> Nogen betydelig udadvendt aktivitet synes der dog ikke at være udgået fra Skipperlauget, heller ikke i forbindelse med formidlingen af byens gamle oversøiske forbindelser. I erindrings-samlingen *Von Seglern und Dampfern. Erinnerungen Flensburger Kapitäne* som lauget udgav i 2004 var der dog fokus på den oversøiske søfart, men det var primært til de tyske kolonier i Afrika og Sydhavet.<sup>44</sup>

I dag spiller arven fra den oversøiske søfart fortsat en helt central rolle i Flensborgs kulturliv. Det gælder særligt aktiviteterne omkring havnen, hvor det arbejdende "Museumswerft" og et forholdsvist stort antal hjemmehørende ældre træsejlskibe bidrager til markeringen af byens maritime arv. Hvert år bliver der afholdt såkaldt Romregatta, en tradition der opstod i 1979 og i 2019 fejrer 40-års jubilæum. Der er tale om et internationalt træf for traditionelle sejlskibe, der dystes om at vinde fem liter rom fra Flensborg-romhuset *Johannsen*. Det skib, der kommer i mål som nummer to, løber af med sejren. *Johannsen-rom* blev godt nok først grundlagt i 1878, altså efter Vestindiensejladens ophør, men som det sidste tilbageværende af de traditionelle romfirmaer fra 1800-tallet er det i dag dette firma, der gør, at det hele kan kobles sammen i billedet af Flensborg som historisk romby. I 1993 fik søfartsmuseet sin egen romudstilling – her fortælles historien om Vestindienhandlen og de mange romhuse, der havde hjemme i Flensborg langt op i det 20. århundrede. *Johannsen* og *Braasch* er de to sidste tilbageværende romhuse i Flensborg. I 2009 etablerede søfartsmuseet den såkaldte Rom- og sukkerrute. Vandreruten fører rundt til 20 historiske steder, som enten er knyttet til vestindienhandlen eller rom- og sukkerproduktion. En anden rute er den såkaldte Kapitänsweg, der leder én rundt til nogle af de samme lokaliteter.

Brugen af Vestindiensejladens i Flensborg har primært været båret af en interesse og fascination af det fremmede og eksotiske, men i forbindelse med markering af 100-året for salget af de Dansk Vestindiske Øer til USA i 1917 tog fremstillingen en ny drejning. Søfartsmuseet i Flensborg satte en udstilling op, som var kurateret af den afro-caribiske historiefortæller Imani M. Tafari. Hun satte markant fokus på de negative konsekvenser kolonialismen havde for slaverne og deres efterkommere. Det blev fremhævet, hvorledes den koloniale fortid var præget af glemsel hos de tidligere kolonistater. Dermed blev ikke blot historien

om den globale søfart sat på dagsordenen, men det gjorde også den større historiske kontekst, og de endnu eksisterende strukturelle problemer kolonialismen skabte.<sup>45</sup> I dette perspektiv var de gamle oversøiske forbindelser ikke længere noget at være stolt af, men en skamplet på Flensborgs historie. Uanset om man er enig i dette synspunkt eller ej, så skabte udstillingen debat og fornyet aktualitet omkring dette centrale kapitel i Flensborgs historie.

## Konklusion

Den globale søfart i 1800-tallets Sønderjylland blev erindret på meget forskellige måder i de tre sønderjyske byer, den udgik fra. Som Megan Shockley Taylor pointerede med Hannah Rebecca Burgess på Cape Cod, afhæng erindringen om søfarten i høj grad af den kontekst, hvori den opførte. Den mest umiddelbare analogi til hendes studie er Aabenraa i almindelighed og kaptajnsenken Lucie Sophie Kirschstein i særdeleshed. Hun var i den grad bindeleddet tilbage til sejlskibenes storhedstid og Aabenraa-kaptajnerne og -kaptajnsfruernes tid på Kinakysten, i en tid hvor byen oplevede store omvæltninger – økonomiske vanskeligheder, nationale modsætninger og 1. Verdenskrig. Lucie Sophie Kirschstein stod dog langt fra alene på denne position. En række af hendes samtidige kaptajner indtog lignende roller i Aabenraa. Museet var også centralt i denne dyrkelse af arven fra den globale søfart, som i perioden fra 1880'erne til 1930'erne synes at have præget vide kredse i byen. I Marcus Laesens bog *Og nu venter vi på skib* fik den tykke stemning af nedgang og tilbageskuen til fordums storhedstid et markant litterært udtryk.

I Sønderborg var det primært Skipperlauget, der dyrkede historien om den globale søfart og det i sammenhæng med byens øvrige søfartshistorie. Derudover spores ikke nogen udbredt interesse for sejlskibenes storhedstid og rejserne til fjerne steder på jorden. Der fandtes ikke et stort miljø af hjemvendte kaptajner og kaptajnsfruer som i Aabenraa. Efter Genforeningen i 1920 og oprettelsen af museet på Sønderborg Slot indeponerede Skipperlauget dets søfartssamling på slottet. Det førte til, at Skipperlauget fik stor indflydelse på, hvorledes søfartshistorien blev udstillet op til nyeste tid. Det var også museet på Sønderborg Slot, der udgav bøger om Sønderborg søfartshistorie. Ligesom i Aabenraa har der dog også været tale om en aftagende interesse og nedprioritering af søfartshistorien, mest markant udtrykt ved 1990'ernes flytning og nedgradering af den store søfartsudstilling fra 400-års jubilæet i 1971.

I Flensborg gik der ca. 100 år efter Vestindienhandlens afslutning, før man rigtig begyndte at interessere sig for dens historie. Til gengæld blev den oversøiske handel og søfart i løbet af 1900-tallets anden halvdel en helt central del af Flensborgs identitet og i markedsføringen af byen. Et vigtigt led i denne udvikling var etableringen af det store flotte søfartsmuseum i 1984 og den stadige udbygning af museet og dets udstillinger. Dets placering ved havnefronten og den række af andre maritime aktiviteter, der her foregår, skaber et miljø, der i høj grad peger tilbage på byens stolte søfartshistorie. Historien om Vestindien har desuden en vis appel til moderne kulturpolitik og turismeindustri, og denne sammenhæng er ikke en uvæsentlig faktor i, at emnet har fået så central en placering i Flensborg. Når det kommer til den mindre spektakulære fart på Norge og Middelhavet, som periodevis var ligeså vigtig eller vigtigere end farten på Vestindien, er erindringen knap så god. Også i Flensborg er der betydelige forskydninger mellem byens søfartshistorie og den måde den erindres på.

## KILDER:

### Utrykte:

Museum Sønderjylland – Sønderborg slot  
Sønderborg Skipperlaugs arkiv, pakke E 37

## LITTERATUR:

Apenrader Kreismuseum. 1. Abteilung. *China und Japan 1898*. (Trykt katalog over den østasiatiske samling på Aabenraa Museum 1898).

Becker, Bert: *Michael Jepsen 1835-1899. Reeder und Politiker*, Kiel 2012.

Blond, Anne, Kim Furdal og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen*, Varde 2014.

Flensborg. *Geschichte einer Grenzstadt*, Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte nr. 17, Flensborg 1966.

*Fra Als og Sundeved*. (Diverse årgange).

Hansen, Hans Schultz: *De danske sønderjydernes førstemand. H.P. Hanssen 1862-1914*, Aabenraa 2018.

Henningsen, Lars: "Vestindien, rom og flensborgsk velstand", i: Axel Johnsen

og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*, Haderslev 2002.

Jepsen, Elke og Birgitte Kragh Rasmussen: "At sætte sig et Minde". Aabenraa Museums indsamling 1887-1937. I: *Mellem pulterkammer og Muse-Tempel. Artikler om samlinger og museer til Aabenraa Museums 100 års jubilæum i 1987*, Birgitte Kragh Rasmussen (red.), Aabenraa 1987, s. 11-34.

Jespersen, Mikkel Leth (udg.): *Af kaptajn Fischers erindringer*, Aabenraa 2011.

Jespersen, Mikkel Leth: *Kolonier og kaptajner. Sejlskibtidens oversøiske Aabenraa-søfart 1820-1890*, Aabenraa 2014.

Jespersen, Mikkel Leth (udg.): "»Ligger Danmark i Aabenraa, eller er I naboer?«". Kaptajn Christoffer Conrad Fi-

- schers beretning fra Rio de Janeiro og New Orleans 1839/40.", *Historier fra Bybakken* 2016a, s. 30-39.
- Jespersen, Mikkel Leth: "Skibsreder Jacob Bendixen fra Stolliggård. En Aabenraamatadors storhed og fald", *Sønderjyske Årbøger* 2016b, s. 9-38.
- Johnsen, Axel og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*, Haderslev 2002.
- Keitsch, Christine: *Landgang. Der Flensburger Hafen um 1900*, Flensburg 2000.
- Kristensen, Henrik Skov: *Gerningsmænd eller ofre? Erindringer i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning*, Aabenraa 2019.
- Knudsen, Niels: *Sønderborg Skipperlaug 1571-1971*, Sønderborg 1970.
- Kraack, Gerhard og Otto Spenner: *Das Flensburger Schiffergelag in Vergangenheit und Gegenwart*, Flensburg 1979.
- Lauesen, Marcus: *Og nu venter vi paa Skib*, København 1931.
- Lauesen, Anna-Sophie: "Og nu venter vi på skib", *Sønderjysk Månedsskrift* 1979, s. 370-374.
- Link, Theodor: *Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807*, Neumünster 1959.
- Molsen, H.U.: *Das Flensburger Schiffergelag. Ein Beitrag zur Stadtgeschichte*, Flensburg 1915.
- Neue Apenrader Anzeiger*. (Diverse årgange).
- Paulsen, Chr.: *Sønderborg i forvandlingens tegn*, Sønderborg 1985.
- Rossen, Christian: *Geschichte der Flensburger Reederei seit dem 18. Jahrhundert*, Köln 1958 (utrykt).
- Schlaikier, Hans og Mads Michelsen: *Aabenraa Søfarts Historie*, Aabenraa 1929.
- Schütt, Hans-Friedrich (red.): *Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg*, Flensburg 1971.
- Schiffahrtsmuseum Flensburg. Bildführer* 1985.
- Hjelholt, Holger (red.): *Sønderborg Bys Historie*, 2. Bind, Sønderborg 1960-66.
- Sørensen, H.E.: "Forfatteren Marcus Lauesen fra Løjt", *Sønderjysk Månedsskrift* 2008, s. 197-204 (nr. 5) og s. 225-230 (nr. 6).
- Tafari, Imani M.: "Rom, Sved og Tårer. Danmark kolonihistorie og koloniale arv i Flensburg, Ghana og på De Amerikanske Jomfruøer", i: Marco Petersen (udg.): *Sønderjylland-Schleswig Kolonial. Kolonialismens Kulturelle arv i regionen mellem Kongeåen og Ejderen*, Odense 2018, s. 431-465
- Taylor, Megan Shockley: *The Captain's Widow of Sandwich. Self-Invention and the Life of Hannah Rebecca Burgess, 1834-1917*, New York 2010.
- Thomsen, Ingeborg Refslund: *Min Barn-domsgade*, Sønderborg 1957.
- Vries, Werner de: *Von Seglern und Dampfern. Erinnerungen Flensburger Kapitäne*, Flensburg 2004.

## NOTER:

- 1 Artiklen er en bearbejdet udgave af et oplæg, som MLJ holdt ved Dansk Historikermøde på M/S Museet for Søfart den 20. august 2018.
- 2 De fleste og væsentligste bidrag er leveret af Inge Adriansen, se oversigt i hendes festskrift (Blond, Furdal og Rasmussen 2014), men nævnes skal også antologien *19 myter i Sønderjyllands historie* og senest Henrik Skov Kristensens bog om medlemmerne af det tyske mindretals forhold til dets rolle under 2. Verdenskrig.
- 3 Artiklen om oprettelsen af Aabenraa Museum af Jepsen og Rasmussen 1987 står forholdsvis alene.
- 4 Taylor 2010, s. 7. Citatet oversat fra engelsk ved MLJ.
- 5 Jespersen 2014; Schütt 1971; Knudsen 1970.
- 6 Jespersen 2016a, s. 30-39.
- 7 Jespersen 2016b, s. 19.
- 8 *Neue Apenrader Anzeiger*, 30.11.1885, oversat fra tysk til dansk af forf.
- 9 Begrebet "Krähwinkler" – der betegner indbyggerne i en afsides beliggende "ravnekrog" – gik igen, og blev også brugt af Michael Jebsen, når han kritiserede sine medborgere for ikke at tage springet ud i dampskibsteknologien. Becker 2012, s. 630.
- 10 Schlaikier og Michelsen 1929 s. 67ff.

- 11 Thomsen 1957, s. 12f.
- 12 Thomsen 1957, s. 15.
- 13 Hansen 2018, s. 143 og 209.
- 14 Schlaikier og Michelsen 1929, s. 221.
- 15 *Apenrader Kreismuseum. 1. Abteilung. China und Japan*, 1898, s. 3.
- 16 En indføring i Marcus Lauesens forfatterskab findes hos Sørensen 2018.
- 17 Jepsen og Rasmussen, 1987, s. 11ff.
- 18 Lauesen 1979, s. 370-374.
- 19 Og nu venter vi paa Skib, s. 13.
- 20 Og nu venter vi paa Skib s. 14f.
- 21 Og nu venter vi paa Skib, s. 16.
- 22 Jepsen og Rasmussen 1987, s. 30.
- 23 Schlaikier og Michelsen 1929 s, 120ff.
- 24 Lauesen 1979 s. 374.
- 25 Schlaikier og Michelsen 1929, s. 201.
- 26 Se f.eks. indledningen til *Afkaptajn C.C. Fischers erindringer*.
- 27 *Fra Als og Sundeved*, 1934, s. 32.
- 28 *Fra Als og Sundeved*, 1938 s. 36ff.
- 29 *Fra Als og Sundeved*, 1975 s. 153.
- 30 *Fra Als og Sundeved*, 1972, s. 95.
- 31 *Fra Als og Sundeved*, 1983 s. 124.
- 32 Se f.eks. også Paulsen 1985 s. 15f.
- 33 Sønderborg Skipperlaugs arkiv, pakke E 37.
- 34 Keitsch 2000.
- 35 *Schiffahrtsmuseum Flensburg. Bildführer* 1985.
- 36 Link 1959.
- 37 Rossen 1958.
- 38 *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*, 1966.
- 39 *Sønderborg Bys Historie*, bd. I s. 299 og bd. II, s. 62.
- 40 Schütt 1971.
- 41 *Schiffahrtsmuseum Flensburg. Bildführer* 1985.
- 42 Henningsen 2002, s. 66ff.
- 43 Molsen 1915; Kraack og Spenner 1979.
- 44 Vries 2004.
- 45 Tafari 2018, s. 431-465.

## Zusammenfassung:

Abgesehen von den danske Seeleuten, die auf ausländischen Schiffen fuhren, gab es drei danske Städte, die im 19. Jh. für die globale Seefahrt eine Rolle spielten. Das waren Apenrade, Sønderborg und Flensburg. Es gab grosse Unterschiede im Charakter der Seefahrt, und es war ebenfalls sehr unterschiedlich, wie die Seefahrt und die daraus entstandenen, globalen Beziehungen in der lokalen Identität der drei Städte erinnert und tradiert wurden.

In Apenrade war die Seefahrtstradition noch sehr ausgeprägt, auch noch ca. 50 Jahre nachdem die Seefahrt in den 1880er Jahren an Bedeutung verlor. In dieser Zeit hatten Personen mit Anknüpfung an die Seefahrt auch noch einen Sonderstatus. In Sønderborg ging diese Entwicklung etwas langsamer, und das maritime Erbe wurde von der städtischen Kapitängilde gepflegt. Diese hatte auch einen grossen Einfluss auf die Etablierung der Seefahrtssammlung auf Sønderborg Slot, die im 20. Jahrhundert stattfand. In Flensburg gelang die Umstellung von Segel auf Dampf recht vorbildlich, und erst in der Nachkriegszeit fing das Interesse für die Schifffahrt des 18.-19. Jahrhunderts an. Besonders die Westindienfahrt wurde jetzt ein wichtiger Bestandteil der städtischen Identität.<sup>1</sup>

1 Der Artikel ist eine bearbeitete Ausgabe eines Vortrags von MLJ, gehalten am 20.8.2018 beim Dansk Historikermøde im Museum M/S Museet for Søfart.



# ”Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig”

Psykiske krigsinvalidere i Sønderjylland efter 1. Verdenskrig, ca. 1920-1939<sup>1</sup>

AF KASPER NISSEN

Denne artikel belyser en af Genforeningens skyggesider: modtagelsen af de mange sønderjyder, der havde pådraget sig svære psykiske lidelser som tyske soldater under 1. Verdenskrig, og som fra 1920 gjorde krigens traumatiserende effekt til et dansk problem. Formålet er at skabe indsigt i, hvordan psykiske krigsskader blev forsøgt forklaret og imødegået i en tid før psykologhjælp og betegnelser som PTSD, samt hvordan livet formede sig for en del af de overlevende sønderjyske krigsdeltagere.

## Indledning – et manglende kapitel

Med til historien om katastrofen 1. Verdenskrig (1914-1918) hører uløseligt krigens enorme psykiske omkostninger. Det industrielle massemyrderi og den fastlåste skyttegravskrig fik soldater til at bryde sammen som aldrig før – til stor forbløffelse og desillusion hos de militære og lægelige myndigheder. Allerede kort efter, at Vestfronten var stivnet i efteråret 1914, begyndte de første meldinger at lyde om store grupper af soldater, der var blevet ukampdygtige på grund af besynderlige ’hysteriske’ anfald med bl.a. blindhed, stumhed, lammelser i alle dele af kroppen og ukontrollabel gråd, rysten og opkast. Symptomerne spredte sig som en epidemi i skyttegravene og truede med tiden hærenes sammenhængskraft. Alene i den tyske hær blev op mod 200.000 soldater i løbet af krigen behandlet for en ’nervøs’ lidelse af det militære lægevæsen.<sup>2</sup>

De krigsførende lande var komplet uforberedte på disse sammenbrud og havde således intet apparat klar til at afhjælpe situationen. Den ofte brutale behandling af ofrene foregik gennem hele krigen på ad hoc-basis med tilsvarende uensartede resultater, og der opstod på intet tidspunkt konsensus om årsagen til tilstandene.<sup>3</sup> De fleste læger

og højtstående officerer betragtede fænomenet som et udtryk for fejhed eller simulering, men de såkaldte 'krigsneuroser'<sup>4</sup> var både under og efter krigen et omstridt emne og genstand for divergerende fortolkninger og konkurrerende teorier.<sup>5</sup>

Mange af ofrene var plejekrævende for resten af livet, og nye tilfælde opstod stadig efter krigen, hvilket belastede de krigsførende landes kapacitet til at reintegrere og rehabilitere flere hundredetusinde tilbagevendte krigsinvalidere. En rapport fra 1922 viste, at krigsveteraner med 'nervøse' lidelser udgjorde halvdelen af alle militære rentemodtagere i Tyskland og kostede staten i omegnen af en milliard mark årligt.<sup>6</sup> I England var der så sent som i 1939 40.000 krigsveteraner, der modtog invalidepension for psykiske lidelser.<sup>7</sup> Trods dette var det som regel svært at opnå og bibeholde en tilstrækkelig understøttelse for såkaldte krigsneurotikere, der ofte blev afvist på pensionskontorer rundt om i Europa med prædikater som 'malingerer' (engelsk for 'simulant') eller 'Rentennörgler' (tysk for 'pensions snylter'). I Frankrig var der ingen statslig kompensation for psykiske krigsskader, og i Tyskland blev alle udbetalinger til psykiske krigsinvalidere standset i 1926.<sup>8</sup> Efter krigen var gadebilledet i de fleste europæiske storbyer derfor præget af ramte soldater med den tyske benævnelse 'Kriegszitterer', der flakkede rystende omkring i håb om almisser som levende og stærke symboler på en krig, der ikke ville slutte.<sup>9</sup>

Også det danske samfund blev konfronteret med krigens psykiske omkostninger – selvom Danmark som neutralt område ikke var indblandet i 1. Verdenskrigs kamphandlinger. Dette skyldes, at den sønderjyske befolkning som følge af nederlaget til Preussen i 1864 levede under prøjsisk styre i krigsårene og – modsat den danske – derfor ikke blev forskånet for krigen. Ca. 30.000 erhvervsaktive, hovedsageligt dansksindede mænd fra regionen måtte lade sig indrullere i den tyske hær med op mod 6.000 dræbte og adskillige tusinde krigsskadede til følge. Efter Genforeningen i 1920 blev forsynen for de sønderjyske 'krigsbeskadede' og de faldnes efterladte pålagt den danske stat, der oprettede Invalidenævnet med hovedsæde i Sønderborg til at løfte den tunge opgave.

I denne artikel ser jeg nærmere på, hvorledes man i Danmark håndterede de krigsdeltagere, der var for traumatiserede til at genoptage den tilværelse, de slap før krigen. Hvordan blev deres lidelser defineret? Hvilken hjælp modtog de? Hvordan så læger henholdsvis patienter på lidelserne? Hvilken behandling fik sønderjyske soldater med psykiske li-

dels i forhold til i andre lande? Sådanne spørgsmål har været genstand for utallige undersøgelser i udlandet, hvor antallet af specialstudier om krigens psykiske følger er eksploderet de seneste 30 år – ikke mindst pga. krigsneurosernes centrale placering i erindringen om krigen.<sup>10</sup>

I en dansk kontekst er emnet derimod kun sporadisk behandlet. Den danske interesse for 1. Verdenskrig har i det hele taget været begrænset uden for de sønderjyske egne siden besættelsestiden, og forskningen om de sønderjyske krigsdeltagere – et relativt veludforsket område – har hovedsageligt været rettet mod selve krigsoplevelserne 1914-1918.<sup>11</sup> Fra afsnit i læge Anton Marckmanns undersøgelse af de sønderjyske krigsinvalidere og faldne og historiker Claus Bundgård Christensens monografi *Danskere på Vestfronten* fra hhv. 2005 og 2009 ved vi bl.a., at relativt få blev anerkendt som krigsinvalidere på grundlag af psykiske lidelser, samt at disse kunne virke stærkt invaliderende.<sup>12</sup> Men ingen historisk undersøgelse er endnu gået i dybden med de psykiske krigsinvaliders situation i Sønderjylland efter Genforeningen – et forhold, dette bidrag tager afsæt i.

Undersøgelsen bygger på et kildemateriale fra Invalidenævnets arkiv<sup>13</sup> bestående af ca. 8.000 dokumenter fordelt på 39 sager om invaliderente (pension) og offentlig sygehjælp – de såkaldte I-akter. Efter en skitsering af kildematerialets historiske baggrund over de følgende to afsnit vil jeg kortlægge de grundlæggende forklaringer og positioner, der er i spil hos henholdsvis læger og invalider i materialet, og dernæst bevæge mig nærmere ind på sagsforløbene, herunder undersøge de forskellige involverede aktørers betydning for sagernes udfald.

Inddragelsen af lægernes såvel som invalidernes sygdomsopfattelser er et forsøg på at arbejde med det 'nedefra'-perspektiv på medicinhistorien, som historiker Roy Porter har plæderet for i en indflydelsesrig artikel fra 1985.<sup>14</sup> Sigtet er at lade individerne komme til orde samt at fremhæve deres aktive rolle i de forhandlinger af sygdomsforståelsen, som forsorgen gav anledning til.

Det skal nævnes, at det ikke har været muligt at fremskaffe og gennemse det samlede sagsmateriale om psykiske krigsinvalidere i Sønderjylland, hvis omfang endnu er ukendt pga. manglende optegnelser i Invalidenævnets arkiv. De 39 sager, undersøgelsen bygger på, er hovedsageligt fundet i 'Invalidenævnets protokol over rentefastsættelser 1921-24'<sup>15</sup> – den eneste optegnelse i arkivet, hvor krigsinvalidernes krigsskadeart er anført – og de resterende i Invalidenævnets mødeprotokol fra 1923-1925<sup>16</sup> samt i publikationer om de sønderjyske krigsdel-

tagere.<sup>17</sup> Der er dog – formentlig – med de indsamlede sager tale om et ganske betydeligt udsnit af relevante I-akter, der må formodes at tilbyde et væsentligt indblik i de tankemønstre og strukturer, der omgav den psykiske krigsinvalid efter Genforeningen.

Undersøgelsen er afgrænset til perioden ca. 1920-1939, nogenlunde svarende til mellemkrigstiden.

## Invalidenævnet og i-akterne

Da Sønderjylland atter kom på danske hænder var landsdelen udpint og forarmet efter fire års krig, og den sociale nød var stor.<sup>18</sup> At de sønderjyske krigsinvalidere og efterladte skulle forsørges var klart. Men fra både dansk og tysk side holdt man på, at den modsatte part måtte stå for regningen. Et længere tovtrækkeri endte med, at forsørgerbyrden ensidigt faldt på danske skuldre.<sup>19</sup>

Ved de såkaldte 'Krigsinvalidelove' af 1920 oprettedes 'Invalidenævnet for de sønderjyske Landsdele' med hovedsæde i Sønderborg til fastsættelse af invaliderenternes størrelse og til generel varetagelse af de problemer, der var forbundet med invaliderne og de efterladte. Nævnet bestod af fem ministerielt udpegede personer: en amtmand som formand, en repræsentant for de invalide og tre andre medlemmer, af hvem én skulle være læge og én jurist. Derudover tilknyttedes to lægekonsulenter: en mediciner og en kirurg. Fra 1924 til 1946 blev en stilling som overlæge ved invalidenævnet endvidere besat af dr. med. Jens Overgaard, der sammen med den medicinske lægekonsulent fra 1921-1954, dr. med. Willie Leschly, er fremtrædende skikkelser i materialet. En afgørelse af Invalidenævnet kunne inden for en frist af tre måneder indbringes for en overordnet appelinstans, Invaliderrådet, som holdt til på Slotsholmen i København, og hvis afgørelser var endelige. En sag kunne dog altid genoptages, hvis det kunne bekræftes, at en forværring af en krigslidelse havde fundet sted, eller hvis nye oplysninger var kommet frem.<sup>20</sup>

Invalidenævnet begyndte sit virke den 1. februar 1921, og kontorsektionen blev hurtigt overbebyrdet med sager. Alene inden for de første fire måneder modtog nævnet 3.000 nye ansøgninger.<sup>21</sup> Antallet af sager toppede i 1924, hvor udbetalingen af pensioner til de forsørgelsesberettigede udgjorde 4,9 mio. kroner, svarende til 1,2 % af statsbudgettet – til trods for, at der i årene 1921-1924 blev givet afslag til 55 % af alle nytilkomne ansøgninger om understøttelse til invalide og efterladte. I 1940/1941 var



*Invalidenævnet holdt til i den tidligere marinekaserne i Sønderborg, her fotograferet engang i 1920'erne. Nævnet fungerede frem til 1990, hvor forsorgen overgik til kommunerne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

denne andel helt oppe på 88 %.<sup>22</sup> I den første treårige funktionstid blev størstedelen af de 2.185 sager om krigsskadeerstatning, der allerede var færdigbehandlet fra tysk side, desuden revurderet.<sup>23</sup> Antallet af krigsinvalidere og efterladte skrumpede naturligt ind med årene, og i 1990 nedlagdes nævnet, hvorefter forsørgelsen overgik til kommunalt regi. Den sidste krigsinvalid døde i 1996, 97 år gammel.<sup>24</sup> I alt mente ca. 10.000 sønderjyder at have krav på statslig understøttelse.<sup>25</sup> Det er skønnet, at ca. 4.000 krigsdeltagere blev anerkendt som krigsinvalidere.<sup>26</sup>

Krigsinvaliderenten blev udregnet på grundlag af invaliditetsgraden, udtrykt i procenttal, og omfattede et grundbeløb samt diverse tillæg for gifte og 'krøblinge'. Invaliditetsgraden skulle være på 10 % eller derover for at udløse udbetaling. For en krigsinvalid med en rente på 25% lå det årlige forsørgelsesbeløb i 1924 på omtrent 660 kr., hvilket

sammen med en supplerende indtægt fra et mindre landbrug var nok til at føre en nogenlunde tryk tilværelse.<sup>27</sup> Invaliditetsgraden kunne ændres i takt med udviklingen i invalidens tilstand eller sociale status, hvorfor invaliderne med passende mellemrum indkaldtes til efterundersøgelse. Ved en invaliditetsgrad på mindre end 25 % kunne renten kapitaliseres med udbetalingen af en affindelsessum svarende til 13,5 gange den årlige rente. Der skulle dog være tale om 'simple skader uden komplikationer'.<sup>28</sup>

Ansøgeren skulle dokumentere dansk indfødsret og dernæst udfylde et spørgeskema med oplysninger om personlig data, krigstjenesten, hvilke skader eller lidelser, han havde pådraget sig samt hvor og hvornår, nuværende klager og evt. lazaretindlæggelser med mere. I nytilkomne sager måtte invalidenævnet ofte foranledige de tyske myndigheder til at sende dokumentarisk materiale til af- eller bekræftelse af disse forhold. I ansøgningen skulle desuden vedlægges en lægeerklæring efter undersøgelse hos dansk læge. Størstedelen måtte også gennemgå undersøgelse hos en af Invalidenævnets lægekonsulenter eller af anden speciallæge, før det kunne afgøres, om der forelå krigstjenestebeskadigelse (fork. K.T.B.) samt hvilken invaliditetsgrad, der i givet fald var tale om.<sup>29</sup> Lægelige vurderinger, herunder skøn af invaliditetsgraden, passerede overlæge Overgaard og Invalidenævnets kontorchef, før sagen til sidst blev drøftet og afgjort ved et møde i Invalidenævnet.<sup>30</sup>

De i alt 6.496 I-akter optager i dag 140 hyldemeter i Invalidenævnets omfattende arkiv, hvor de hver især gemmer på et stort materiale, oftest bestående af flere hundrede dokumenter med oplysninger om den tyske tjenestetid og personlige forhold, fotografier, udtalelser fra læge- og speciallægeundersøgelser samt skrivelser til og fra invaliderne og de pårørende. Der er således tale om en uvurderlig kilde til viden om samtidens opfattelse og forvaltning af psykiske krigsskader – og om traumatiserede sønderjyder som sådan.

Bearbejdelsen af de mørke minder fra krigen var nemlig ikke noget, man almindeligvis talte for meget om, og beretninger herom er sjældne. En stor del af de overlevende sønderjyder har utvivlsomt været plaget af psykiske problemer, men de fleste har, som Claus Bundgård Christensen og historiker Hans Schultz Hansen også antyder, formentlig fundet en måde at leve med dem på, bl.a. ved at søge støtte hos andre krigsdeltagere, der vidste, hvad det drejede sig om.<sup>31</sup> De krigsdeltagere, der søgte om offentlig hjælp for psykiske lidelser, repræsenterer såle-

des ikke den "almindelige" sønderjyde med traumer fra krigen. Det har formentlig drejet sig om de værste tilfælde, eller de, der ikke kunne få støtte til at opretholde eller udholde tilværelsen andre steder fra.

### Krigsneuroserne og 'nervøsitetens tidsalder'

Til trods for at psykiske sammenbrud var et transnationalt massefænomen, der berørte alle de stridende kræfter under 1. Verdenskrig, var der alle steder tale om forskellige tilgange til og forståelser af problemet, formet af specifikke nationale, historiske og kulturelle påvirkninger.<sup>32</sup> Et væld af betegnelser blev taget i brug i forsøget på at definere og forklare tilstandene, hvoraf det mest kendte formentlig er det britiske 'shell shock' (granatchok), der allerede under krigen bevægede sig fra den militære og medicinske diskurs ind i den offentlige sprogbrug som kulturel metafor for den ødelæggende virkning, krigen fik. Hele samfundet var 'granatchokeret', mente man.<sup>33</sup> Det lykkedes dog hverken at komme til afklaring omkring granatchokkets medicinske, militære eller politiske aspekter, og af den årsag blev der i 1920 nedsat en kommission i England til at granske fænomenet. Rapporten bidrog ikke med mange konklusioner og forblev tilpas vag til ikke at tage entydigt stilling til, hvorvidt det havde været berettiget at henrette 346 soldater fra Det Britiske Imperium som kujoner og desertører under krigen, af hvem flere formentlig havde lidt af granatchok.<sup>34</sup>

I Tyskland blev problemet flettet ind i den såkaldte 'traumedebat', der begyndte under landets højindustrialisering i 1880'erne og sluttede med den endelige, officielle afskaffelse af diagnosen 'traumatisk neurose' i 1926.<sup>35</sup> I centrum af debatten stod den tyske neurolog Hermann Oppenheim, der med den traumatiske neurose havde etableret en direkte forbindelse mellem psykiske chok ved fabriks- og jernbaneulykker og 'posttraumatiske' nervelidelser blandt mandlige arbejdere. I 1889 blev diagnosen officielt anerkendt som erstatningsberettiget arbejdsskade i en af flere velfærdslove, søsat af rigskansler Otto von Bismarck til forhindring af social uro i Tyskland.

Dette vakte fra starten udpræget skepsis blandt den tyske lægestand, både af videnskabelige, men også økonomiske og sociale grunde, da man hermed mente at have skabt grobund for en epidemi af 'renteneurose' blandt arbejderklassen til stor skade for nationens økonomi og sundhed.<sup>36</sup> Renteneurose var en uofficiel tysk diagnose, der betegnede hysteriske symptomer fremkaldt og vedligeholdt af et ønske om under-



*En nedstyrtet tysk grav efter artilleribeskydning. Fjendens stillinger blev som regel sønderskudt med tungt artilleri i flere døgn før et angreb, hvorved begrebet "trommeild" opstod. Når bombardementerne stod på, var der ikke meget andet at gøre, end at håbe på det bedste. Netop den fastlåste og maskinelle krigsførelse, hvor soldaten blot kunne vente i afmagt og med fare for hvert øjeblik at blive levende begravet eller revet i småstykker, skulle senere blive en vigtig del af forklaringen på de mange psykiske sammenbrud.  
Foto: National Library of Scotland.*

støttelse. Oppenheims modstandere foretrak i stedet for begreber som den franske neurolog Jean-Martin Charcots 'traumatiske hysteri', efter hvilken den traumatiske hændelse blot udløste en hysterisk tilstand, individet på forhånd var disponeret for – et indbydende alternativ, der fjernede traumepatientens ret til pension og fordrede hans tilbagevenden til arbejdet.<sup>37</sup>

Da krigen brød ud, blussede debatten op med fornyet intensitet. Oppenheim så sin forklaringsmodel blive verificeret på ny, men da den legitimerede de mange sammenbrud i hæren og tilmed garanterede ofrene en militærpension, blev den traumatiske neurose i stigende grad betragtet som den rene gift for krigsindsatsen. Debatten rasede videre ind i Weimar-æraens såkaldte 'pensionskrig', hvor konservative psykiatere



systematisk lokaliserede årsagen til de traumatiserede soldaters tilstand i en medfødt svaghed ('Veranlagung') og et kraftigt ønske om pension.<sup>38</sup> Herved frasagde staten sig det finansielle ansvar, der i stedet faldt på den hysteriske soldat – selve symbolet på Tysklands bitre nederlag.

For at forstå modtagelsen og udtrykket af soldaternes sammenbrud er det, som i det tyske tilfælde, i det hele taget nødvendigt at vende blikket mod det 19. århundrede eller nærmere bestemt epoken fra ca. 1870-1920, der er blevet karakteriseret som 'nervøsitetens tidsalder'.<sup>39</sup> Det nervøse, eller det 'at have nerver', var ved slutningen af 1800-tallet en form for mental grundtilstand i moderniteten, hvis udtryksformer lægerne sloges om at afgrænse og definere med en række diffuse neurosetyper, såsom 'hysteri' og 'neurasteni', der igen blev grebet ud efter i stor stil på tværs af skyttegravene i diagnosticeringen og behandlingen af 1. Verdenskrigs traumatiserede soldater. 'Neurose' betyder oprindeligt 'nervelidelse', men begrebet importeres i løbet af 1800-tallet til psykiatrien fra neurologien, ligesom der efterhånden skelnes mellem 'organiske' og 'funktionelle' neuroser.<sup>40</sup> Hvor de organiske neuroser mentes at have rod i en fysisk, somatisk årsag, kunne der ikke påvises en sådan ved de funktionelle neuroser, og netop denne distinktion skulle – som det vil fremgå – blive et centralt tema i de behandlede sagsforløb.

Også i Danmark var man ved tærsklen til det 20. århundrede plaget af en udbredt nervøsitet. Her talte og skrev man i vide kredse om, hvordan det forjagede og larmende storbyliv med dets mange sanseindtryk betød en overanstrengelse af menneskets nerver, der fra naturens hånd var indstillet på mere rolige, landlige omgivelser.<sup>41</sup> Diagnosen neurasteni, der oprindeligt blev foreslået af den amerikanske mediciner G.M. Beard i 1869 og betød 'nervesvækkelse', indeholdt en ikke ringe grad af civilisationskritik og vandt stort indpas hos den danske lægestand som klinisk betegnelse for nervøsitet, om end der herskede bred uenighed om sygdommens karakter.<sup>42</sup> Det samme gjorde sig gældende for diagnoser som hysteri og traumatisk neurose. Sådanne diagnoser kan med historiker Jes Fabricius Møllers ord karakteriseres som "utroligt brede, ofte sammenfaldende, og de relevante symptomer er i det hele meget diffuse, vekslende over temaer som overfølsomhed, irritabilitet og svækkelse".<sup>43</sup> Hysteri var dog nært knyttet til kvinders seksualitet og symptomerne desuden forbundet med en afvigende adfærd, hvorfor hysterikere ofte blev beskrevet som "uberegnelige, omskiftelige, irritable, stundesløse og grænseoverskridende" med en særlig depraveret og upålidelig natur.<sup>44</sup>

## Lægelige opfattelser

Hysteri er blot en del af den myriade af diagnoser, der optræder i de danske sagsakter. Nogle invalider blev opfattet som sindssyge med tvangstanker, hallucinationer, vrangforestillinger eller lignende, hvorfor diagnoser som 'melankoli',<sup>45</sup> 'psychasteni'<sup>46</sup> og 'schizofreni'<sup>47</sup> blev stillet. Også betegnelsen 'psykopati' blev i flere tilfælde brugt til beskrivelse af tilstande med personlighedsforstyrrelse,<sup>48</sup> mens det andre gange var mere uklart, hvorvidt vage diagnoser som 'sindslidelse'<sup>49</sup> betegnede en sindssygdom, depressionstilstand eller neurose – og ofte var det også aldeles uklart, hvad der var tale om. De fleste lidelser blev imidlertid klassificeret som en neurose, hvoraf typerne 'neurasteni'<sup>50</sup> og 'traumatisk neurose'<sup>51</sup> var de oftest anvendte betegnelser. Invaliderne blev gennemgående – og på tværs af klassifikationer og diagnoser – betegnet som 'nervøse', hvilket også i sig selv var en gangbar lidelse i forhold til at få tilkendt invaliderente.<sup>52</sup>

Der er ikke noget, der tyder på, at disse neuroser blev opfattet som værende anderledes end dem, der kendtes fra fredstid, selvom benævnelserne ofte tilføjedes dramatiske adjektiver som i 'krigshysteri', 'krigsneurasteni', 'skræk-neurose' med videre.<sup>53</sup> Tværtimod trækkes der flere gange på erfaringer fra øvrige sammenhænge, navnlig fra sager om traumatiske neuroser og dertilhørende erstatningsspørgsmål. Herfra hentes bl.a. en gennemgående forestilling om, at invaliderenten for sådanne neuroser burde bestå af "en mindre udbetaling én gang for alle."<sup>54</sup> Ræsonnementet indrammes af Leschly i Peter Krickaus sag: "[...] ligesom i fred spiller spørgsmålet om at få erstatning en meget stor rolle ved disse lidelser. Efter de erfaringer man har, vil manden ikke komme sig, hvis han ikke får erstatning, på den anden side er man efterhånden i forsikringssager kommet til den erfaring, at man ikke står sig ved at yde årlige renter, men at det er langt bedre at give dem en erstatning (kapitalaffindelse) én gang for alle. De føler så ikke længere en forpligtelse til at vedblive at være invalider." Forestillingen hænger tæt sammen med den førnævnte 'renteneurose', som også indgik i de danske lægers vokabularium fra begyndelsen af det 20. århundrede.

Christensen har fremført, at en del ansøgere blev afvist med denne betegnelse, og der er da også et vist stigma forbundet med konceptet i de gennemgåede sager. Vi hører bl.a. om en erklæret renteneurotiker, at han "hører til de patienter, som holder mest af at ligge på et hospital for at kunne blive fri for at bestille noget".<sup>55</sup> Der synes dog samti-

dig at have været en reel og udbredt opfattelse af, at tildelingen af en løbende og ikke mindst høj understøttelse for neuroser "samt ønsket herom" virkelig *havde* en sygdomsforstærkende effekt. "Hovedlidelsen er en neurose, der må føres tilbage til krigsårene og sandsynligvis er fremvokset på grundlag af det ham under granateksplosionen bibragte sjælelige chok, selvom den videre udvikling og vedligeholdelsen af tilstanden i nogen grad skyldes de uheldige regler om "rente" i stedet for kapitalaffindelse"<sup>56</sup> – fremgår det om Christian Valentins tilstand i en journal fra Rigshospitalet. Renteneurose var altså et fænomen, der var stor opmærksomhed omkring, men ikke nødvendigvis udelukkede invalidernes klager og disses sammenhæng med krigstjenesten.

Særligt 'hysteri'- og 'hypokondri'-betegnelserne kunne ligeledes sætte invaliderne i et mindre flatterende lys med dertilhørende antagelser om simulation, egocentrisme med videre. Hysteri optræder således fortsat som både sygdom og adfærdsbetegnelse i den behandlede periode: som legitim – men ikke just ærefuld – diagnose til oppebærelse af en invaliderente<sup>57</sup> og som et negativt ladet adjektiv i vendinger som "Valentin er et hysterisk individ med tilbøjelighed til overdrivelse".<sup>58</sup> Det samme kan siges om hypokondrien, der oprindeligt var en neurosetype, men som her kommer til udtryk i beskrivelser som: "Under hele opholdet var han uden nogen tegn til bedring, stadig pylret, selvoptaget, hypokonder og teatralsk, vilde gerne demonstrere sin ynkelighed".<sup>59</sup> En hypokondrisk adfærd var imidlertid heller ikke ensbetydende med, at der ikke samtidig var lægelig accept af en psykisk krigslidelse. Således menes der ikke hos Johan Melchart at være tale om "nogen simulation eller bevidst overdrivelse af tilfældene [...] heller nogen sygdomstrang eller rentetrang", til trods for en "stærk hypokonder optagethed".<sup>60</sup>

Selvom det hovedsageligt var med udgangspunkt i det foregående århundredes neurosebegreb, at de "nye" krigsskader blev tolket og kategoriseret, var der langtfra tale om nogen bred diagnostisk afklaring. Ikke alene blev der anvendt et hav af betegnelser på tværs af sagerne – også i de enkelte tilfælde blev der i reglen stillet adskillige diagnoser.<sup>61</sup> Claus Frederiksen diagnosticeres bl.a. med 'psychogen psychose', 'hjernerystelse med nervesvækkelse', 'morbus mentalis'<sup>62</sup> og 'svær depression'<sup>63</sup> og Laurids Møller med 'stærk træthed', 'svær nervelidelse', 'krigsneurasteni med nedtrykthed' og 'schizofreni'.<sup>64</sup> Derudover var sondringen mellem neuroserne temmelig lemfældig og betegnelserne fortsat diffuse. "Det drejer sig altså om krigshysteri, traumatisk neurose

eller hvad man nu vil kalde det" – konstaterer Overgaard så sent som i 1937. De ofte brede diagnoser var dermed ikke særlig betegnende for invalidernes tilstand, hvilket også tilkendegives af en nervelæge i 1933: "Diagnosen traumatisk neurose er efter mit lange livs righoldige erfaring på dette område en pulterkammerdiagnose, der omfatter de mest forskelligartede tilstandsformer".<sup>65</sup> Endelig var der ofte tvivl om eller divergerende opfattelser af, hvad der var den rette diagnose, hvorfor diagnosticeringen både var genstand for lettere ophedede diskussioner lægerne imellem og genovervejelse hos den enkelte læge.

Billedet går igen i spørgsmål om ætiologien, det vil sige en lidelses årsag og oprindelse, hvor der var et utal af forklaringer i spil. I anerkendte sager anføres både specifikke begivenheder og krigsdeltagelsen som sådan som årsag til lidelserne. Det er dog ofte uklart, hvorvidt tilstanden menes at være forårsaget af en psykisk eller organisk påvirkning – eller en kombination heraf, som i "Årsagen til lidelsen: savn, kulde og strabadserne under krigen, samt detonationer fra artilleriild".<sup>66</sup> Der har dog tydeligvis været en accept af, at alene indtrykkene fra krigen kunne virke som den udløsende faktor for sinds- og nervelidelser, hvilket bl.a. kommer til udtryk i følgende anførelse: "Da Peter Jepsen ikke har lidt af sin neurastheni før, antager jeg, at de mange psykiske insulter,<sup>67</sup> han som menig soldat har været udsat for, er årsagen."<sup>68</sup> Selv i tilfælde, hvor krigsdeltageren også har lidt hovedskade eller anden fysisk skade, viser lægerne sig af og til ganske i stand til at adskille årsagsmomenterne: "Det er formodentlig ikke så meget de to ubetydelige sår, som har forårsaget nervøsiteten, men meget mere hele krigens oplevelser med dens gevaldige sjælelige indtryk" – fremgår det om Carl Schou, der bl.a. er ramt af granatsplinter i ansigtet.<sup>69</sup>

Der søges dog gennemgående – og gentagende gange – efter et påviseligt organisk grundlag, bl.a. ved hjælp af røntgenfotografering. Men det er i de fleste tilfælde frugtesløst, som da Leschly konkluderer: "Der er ingen objektive symptomer på nogen organisk lidelse, den foreliggende rysten og psykiske forandring må derfor opfattes som funktionel."<sup>70</sup> Andre gange nærmer lægerne sig alligevel en organisk forklaring, ofte med begrundelse i formodninger om hjernebetændelse eller hjernerystelse.<sup>71</sup>

Netop hvorvidt de psykiske krigslidelser skulle tolkes som værende af psykisk/funktionel eller organisk karakter synes særligt at have optaget lægerne og skabt tvivl eller uenighed.<sup>72</sup> Det kan undre, at der så ihærdigt søges efter et påviseligt grundlag, når der samtidig har

været en lægelig accept af krigsoplevelsernes skadelige virkning på både legeme og sjæl. I de fleste lægers øjne har påvisningen af eller formodningen om en organisk betinget lidelse nok i højere grad været bekræftende for lidelsens sammenhæng med krigen, ligesom at en sådan tilstand i det hele taget er blevet betragtet som mere alvorlig. "[...] da jeg ikke mener, man kan afvise muligheden af, at hans lidelse er af organisk natur, må man formentlig anerkende en betydelig ned-sættelse af arbejds- og erhvervsevne"<sup>73</sup> – noterer overlæge J.C. Smith fra Sindsygehospitalet i Augustenborg i Claus Frederiksens sag. På lignende vis skriver Leschly følgende i forbindelse med Frederik Pötz' renteandragende: "Som ved andre traumatiske neuroser er renteydelse ikke god og kan ikke tilrådes. Da dog her neurosen, så vidt man kan se af de noget sparsomme akter, står i direkte forbindelse med en bestemt læsion, kan det nok tilrådes at yde en midlertidig rente".<sup>74</sup> Andreas Jacobsens melankoli og hovedskade kan derimod ikke sættes i direkte forbindelse, da "læsionen ifølge journalen ikke medførte bevidstløshed eller andre tegn på hjernepåvirkning", hvorfor krigstjenestebeskædigelse afvises.<sup>75</sup> Der har således ikke altid været lige stor anerkendelse af psykisk betingede krigslidelser som fænomen. På et tidspunkt gives det endda til kende, at et psykisk traume, hvor stærkt det end måtte være, jo ikke kan regnes som en egentlig krigsskade.<sup>76</sup>

Også øvrige sygdomme, såsom nyrebetændelse og dysenteri, trækkes ind i de psykiske krigslidelsers ætiologi.<sup>77</sup> Det samme gør sig gældende med forskellige patologiske dispositioner og konstitutioner<sup>78</sup> og ikke mindst ængsteligheder og bekymringer hos invaliderne i efterkrigstiden. "Efter krigen har økonomiske vanskeligheder ved den overtagne landejendom og måske andre forhold bidraget til at genopfriske denne krigsneurose"<sup>79</sup> – fremgår det om Hans Scheels tilbagefald i 1938.

Anerkendte krigsinvalid var berettiget til offentlig sygehjælp uanset invaliditetsgrad, men meget tyder på, at lægerne i mange tilfælde ikke har vidst, hvad de skulle stille op med de psykiske lidelser. Dette ses bl.a. i prognoserne, der som oftest byder på ringe udsigter for fremtiden. De terapeutiske resultater lader da også til at have været stærkt begrænsede, både på kort og længere sigt, hvilket bl.a. ses i form af invalidernes mange tilbagefald og genindlæggelser.

Kilderne beretter sjældent i detaljer om behandlingsforløbene. Forskellige metoder – herunder diæter, ordineret af beroligende midler, hydroterapi, massage og elektrochok – blev afprøvet og benyttet, men det er tydeligt, at systematisk beskæftigelse i form af værkstedsar-

bejde, havearbejde og lignende, der i øvrigt blev set som en mental-hygienisk foranstaltning mod renteneurosen og det sociale systems 'passiverende effekt' i samtiden,<sup>80</sup> har været den foretrukne kur på behandlingsstederne, samt at behandlingerne ofte i realiteten har været begrænset til observationer.<sup>81</sup> I Jørgen Nissen Hansens tilfælde frarådes enhver form for behandling ligefrem, da dette "snarere vil forværre tilstanden ved at fiksere hans sygdomsfølelse."<sup>82</sup>

Materialet vidner heller ikke om nogen videre stringent arbejdsdeling mellem de forskellige institutioner baseret på sygdomsform. Neurastenikeren Hans Jørgensen når eksempelvis både at opholde sig på Dianalund Nervesanatorium, sindssygehospitalet i Nykøbing og Augustenborg og en kuranstalt ved Silkeborg.<sup>83</sup> Også Peter Schultz bliver i løbet af perioden indlagt på både medicinsk afdeling, sindssygehospitalet, nervesanatorium, kuranstalt med mere, hvilket tilsyneladende ikke har været ualmindeligt.<sup>84</sup>

Det er svært ikke at fatte mistanke om, at også lægernes personlige syn på de psykiske krigsinvalidere som samlet patientgruppe undertiden har influeret spørgsmålet om den rette behandling for den enkelte. I en skrivelse fra overlægen ved Kolonien Filadelfia i Dianalund hører vi eksempelvis, at "Invalidenævnets patienter såvel epileptikere som nervøse hidtil har været de vanskeligste patienter, vi overhovedet har haft under behandling, dels hvad angår muligheden for helbredelse, dels hvad angår den daglige omgængelse. Vi er i den anledning blevet noget betænkelige ved at modtage flere krigsinvalidere på nervesanatoriet her".<sup>85</sup> Andre gange har det formentlig været nemmere blot at pege på et forhold i sygeakterne, der ville sende patienten i en anden retning i behandlingssystemet.

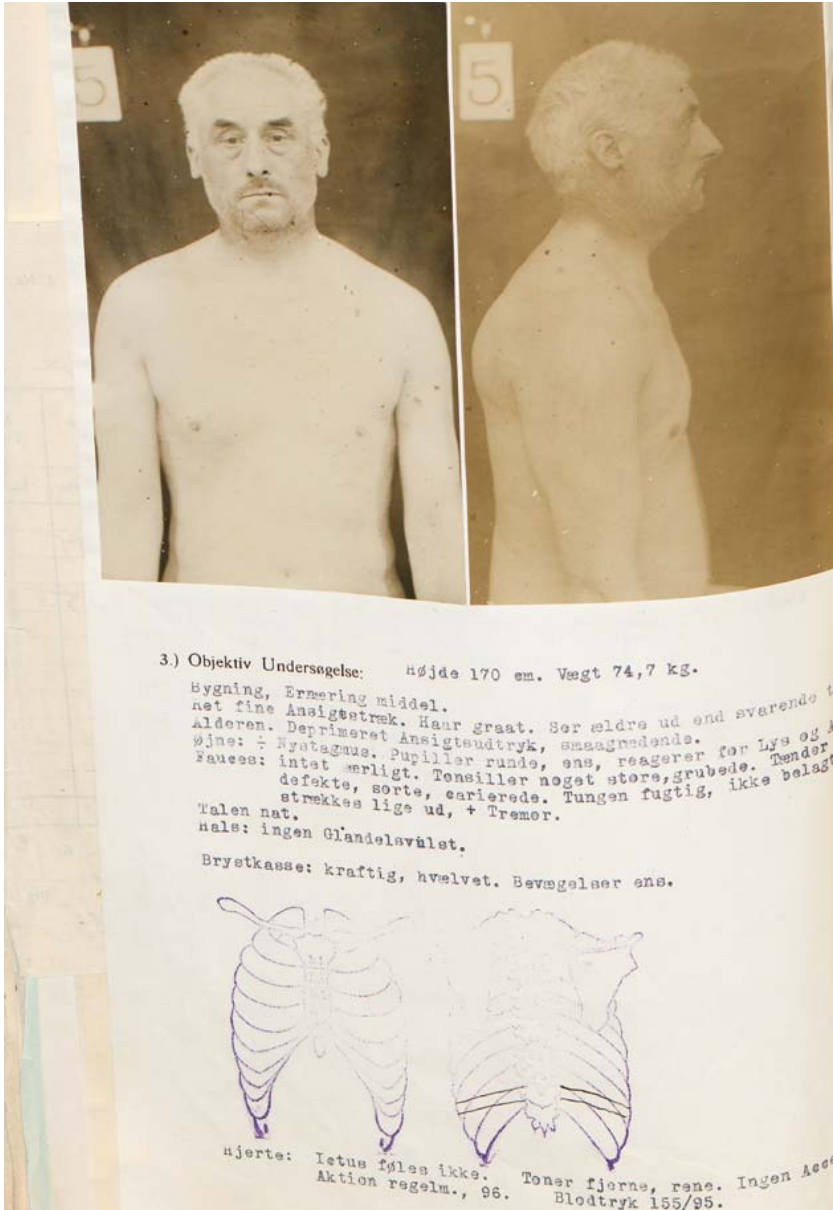
## Invalidernes perspektiv

Fælles for de psykiske krigsinvalidere var først og fremmest, at de følte sig nervøse. Betragter man alene ansøgningskemaerne, navnlig feltet hvori det skulle anføres, hvilken form for skade eller sygdom, der var tale om, indgår 'nervøsitet' som regel, enten som selvstændig lidelse eller som følge af anden sygdom eller lidelse. Tre ansøgere angiver eksempelvis følgende i deres besvarelser: "Sygdommen er af nervøs art og absolut en følge af krigen",<sup>86</sup> "Schrapnel sår gennem hals og ryg og granatsplinte sår i hoved. Stærk nervøsitet"<sup>87</sup> og "Såret i hovedet. Lider af søvnløshed og er nervøs."<sup>88</sup> Også i udtalelser fra undersøgelser og

behandlinger optræder 'nervøsitet' eller forskellige former for 'dårlige nerver' som et væsentligt punkt i størstedelen af klagerne, som i "han har ingen tro til, at han nogensinde kan komme sig igen, 'nu da hans nerver er bleven iturevne',"<sup>89</sup> eller "føler sig nervøst nedbrudt".<sup>90</sup> I enkelte tilfælde angiver invaliderne at lide af den specifikke neurosetype neurasteni,<sup>91</sup> men oftest benyttes blot betegnelser som 'nervelidelse', 'nervesygdom' eller 'nervesvaghed'.<sup>92</sup> Andre mente i stedet at lide af følgerne fra et 'nervechok',<sup>93</sup> mens kun en enkelt ansøger betegnede sig selv som sindssyg.<sup>94</sup>

Ud over nervøsitet fremførte invaliderne også et væld af øvrige klager, hvoraf de mest almindelige var søvnløshed, dårlig søvn med mare-ridt, hovedpine, svimmelhed eventuelt med opkastning, besvimelse, rystelser, træthed og udmattelse, glemsomhed, smerter i brystet, åndenød, hjertebanken, dårligt humør, tungsind eller depression, pirrelighed og opfarehed samt gener fra øvrige krigsskader, såsom tunghørhed eller smerter pga. skudsår eller forfrysninger. De fleste oplevede adskillige af disse symptomer, som Hans Jørgensen, der i et brev til Invalidenævnet beskriver sin tilstand som bestående af "Søvnløshed, uligevægtighed, hang til sommetider ret stærke depressionstilstande, træthed, svigtende arbejdslyst og arbejdsevne samt almindelig nervøsitet".<sup>95</sup>

Andre oplevede som bekendt også virkelighedsforstyrrelser af forskellig art, om end dette sjældent fremførtes direkte af invaliderne selv.<sup>96</sup> En af disse er Mathias Petersen, som tilhører den gruppe af psykiske krigsinvalidere, der enten forsøgte at begå selvmord eller overvejede det. En oktober morgen i 1936 findes han i dyb koma på Sønderborg Statshospital, liggende med det tilgrænsende gulv og gardin "oversprøjtet med blod" og et ca. 5 cm langt, gabende snitsår i håndledet.<sup>97</sup> Af journalen fremgår det, at han forinden "så hele sit liv for sig, og syntes så, at det hele var forkert, og nu syntes han, at han måtte gøre en ende på det; på en måde fortryder han nok tetamen,<sup>98</sup> men han mener, at det dog måske nok var bedst, om han var død."<sup>99</sup> Også Oscar Sørensen bremser i 1931 i et forsøg på at tage sit eget liv med en overdosis sovetabletter, hvorefter han i en journal fra sindssygehospitalet i Augustenborg citeres for at have udbrudt: "Hvornår er mine sjælelige lidelser vel forbi, så jeg kan komme på kirkegården."<sup>100</sup> For Jørgen Nissen Hansen bliver det ved tanken, men han har svært ved at leve med sine handlinger under krigen, kan ikke "finde livsglæde mere her på jorden" og føler sig opfordret til "suicidium" når han passerer en beholder med arsenikopløsning eller sin riffel på gården.<sup>101</sup>



Træskomager Laurids Møller (1873-?) fra Branderup ved Agerskov, her fotograferet under en efterundersøgelse på Statshospitalet i Sønderborg i 1927, var en af de få krigsinvalidere, der selv angav at lide af virkelighedsforstyrrelser. Han blev i 1921 anerkendt som 100 % invalid, men fik mængden sænket til 50 % i 1923. Foto: Rigsarkivet i Aabenraa.



Det er klart, at den omfattende diagnosebrug og –forvirring samt behandlingsmæssige tøven og famlen ikke blot skal tilskrives manglende fortilfælde og medicinsk konsensus, men også de mangeartede symptomer og klager, der trods gennemgående tendenser ikke kommer til udtryk på samme tid og måde i alle sagerne. De fleste led af nervøsitet, traumer og forskellige invaliderende smerter, men nogle havde mere eller mindre mistet forbindelsen til virkeligheden og endnu andre befandt sig på randen af selvmord.

Derudover var invalidernes tilstand generelt særdeles omskiftelig med periodevise anfald af forskellig karakter. Af en lægerklæring fra juli 1923 fremgår det eksempelvis, at Johan Melchart nu er inde i en "dårlig periode, der har varet længere end sædvanlig".<sup>102</sup> En sådan periode kunne i Hans Scheels tilfælde bl.a. foranlediges af omslag i vejret: "Det hele brækker sammen for mig, og så kan jeg slet ingen ting lave!"<sup>103</sup> Hos Erich Ravnskjær kommer anfaldene derimod "uden at han mærker det mindste til dem i forvejen."<sup>104</sup> Om varigheden af disse 'dårlige perioder' hører vi bl.a., at Carl Schou, der ellers betegnes som "aktiv" og "elskværdig", i 8-14 dage hver måned sover meget og er "absolut strid".<sup>105</sup> Claus Frederiksen beretter derimod om månedlange anfald, der bl.a. involverer ekstrem udmattelse, hvor tankerne kan "arbejde vældigt" og han "kan ligge og være irriteret over, at det nu er galt igen, vil gerne gå imod det, men kan ikke."<sup>106</sup> Hans Scheel gennemgår perioder på flere dage, hvor der modsat Claus Frederiksen til tider "slet ingen tanker" er, mens han andre gange er "irriteret, hidsig, kan ikke styre sig, kan slå de ting itu, han har hos sig".<sup>107</sup> Sådanne udsving i tilstandene betød, at de invalider, der ofte følte sig ganske arbejdsdygtige, var forhindret i at tilbyde stabil arbejdskraft. Desuden blev lægernes arbejde med at fastlægge forhold såsom invaliditetsgraden yderligere vanskeliggjort, idet den pågældendes symptomer kunne variere afhængig af tidspunktet for konsultation eller observation.

Betragter man invalidernes årsagsforklaringer er en kobling af tilstanden til én bestemt begivenhed særligt udpræget. Frederik Pötz skriver, at han efter et granatnedslag begyndte at "skælve over alle lemmer". "Siden denne tid lider jeg under en trykken på hovedet og ved den ringeste forskrækkelse taber jeg mine tanker og bliver ofte bevidstløs" – fortsætter han. Hans Mathiessen mener at have pådraget sig lidelsen ved en "fægtning i en skov", hvorved han blev "overhaglet med shrapnel",<sup>108</sup> mens Antoni Hansen henfører sine angstanfald til et "chok under trommeild".<sup>109</sup> Et mindre skråsikkert, men stadig karakteristisk tilfælde findes

i Claus Frederiksen, der i sommeren 1923 angiver følgende forklaring på Middelfart Sindssygehospital: "Jeg blev sendt til fronten i begyndelsen af maj 1918 og blev kort efter begravet af jordmasser, idet en granat ramte skillevægen mellem de to grave, hvori jeg og en kammerat lå." Han graves fri i tide, men noget er forandret i ham: "Begivenheden har måske nok givet mig det første chok, så at jeg imødeså den følgende tid med mindre ro eller koldblodighed. Vi gjorde os jo ikke noget særligt begreb om, hvad der egentlig foregik i ildlinjen, da vi drog afsted fra garnisonen, sorgløse og opstemte alle sammen med den faste tro på, at netop vi nok skulde undgå døden og så videre. Men efterhånden gik det op for mig, at det ikke var spøg, og at man var med i noget forfærdeligt. En frygtelig angst kom over mig". Snart herefter begynder en ukontrollabel rysten, og han sendes gentagende gange på lazaret før sin hjemsendelse i 1919.<sup>110</sup>



*Landmand Claus Frederiksen (1899-1972) fra Havnbjerg på Als, der her ses th. i billedet med sin bror i 1907, drog ubekymret i krig som 18-årig. Men han blev mærket for livet af de voldsomheder, der ventede ham på Vestfronten. Her oplevede han bl.a. at blive levende begravet ved et granatnedslag. Efter krigen befandt den tidligere gymnast sig flere uger ad gangen i sengen, udmattet, afkræftet og apatisk. I 1924 fik han – efter et længere udredelses- og klageforløb – tilkendt en mindre invalidepension, og det lykkedes ham efterhånden at få nogenlunde fodfæste i tilværelsen. Det samme kan langt fra siges om alle de psykiske krigsinvalidere i Sønderjylland. Foto: Nordborg Lokallistoriske Arkiv.*

Ikke ét, men tre chok fra begravelser som følge af granatnedslag er omdrejningspunktet i Hans Scheels forklaring.<sup>111</sup> Også Rudolph Brodersen angiver flere sygdomsfremkaldende episoder. Den første fandt sted da han under "heftig fransk artilleriild" skulle grave sig ned gennem en meget hård jordbund og "kom til at ryste over hele kroppen, faldt om på jorden, kastede op". Et par dage senere følger endnu et anfald under et "angreb af sorte tropper", hvor "det kom fra hjertet, for op i hovedet, flimrede for øjnene, og så kunde han ikke mere. Svagheden kom, fordi han vidste, at nu vilde han dø. Han kunde intet foretage sig."<sup>112</sup> Andre sætter sinds- og nervelidelserne i forbindelse med øvrige sygdomme, som Christian Valentin, der beretter om, hvordan han først mistede bevidstheden af at blive "slynget til jorden af lufttrykket fra en eksploderende granat", hvorved han fik "kriblen omkring i kroppen og talebesvær" og dernæst pådrog sig lungetuberkulose på lazarettet.<sup>113</sup>

Det var ikke alle, der angav en specifik årsag, om end det er muligt, at kildematerialet i nogle tilfælde blot ikke beretter herom. Uanset nærmere årsagsforklaring fremfører invaliderne generelt det samme overordnede narrativ om, at krigsdeltagelsen har forvandlet dem fra raske til syge mænd. Derfor er materialet spækket med formuleringer som "Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig".<sup>114</sup> De berørte krigsdeltagere havde alle oplevet skyttegravskrigens dehumaniserende forfærdeligheder, men mens tilstanden for nogle formentlig havde rod i et langvarigt afsavn og en gradvis mental og fysisk nedslidning var det altså for andre muligt at udpege bestemte fysiske og psykiske påvirkninger.

En væsentlig faktor i vedligeholdelsen eller forværringen af tilstandene har været de problemer, tilværelsen efter krigen i mange tilfælde har budt på for de psykiske krigsinvalidere. Særligt økonomiske bekymringer synes at have plaget dem, og selv når dette ikke fremstår åbenlyst, vidner de sociale oplysninger i akterne jævnlige om gældsstiftelse, lav indkomst og lignende. Således dukker anførelser som disse flere steder op i lægernes udtalelser: "Pt. har den sidste tid været meget deprimeret, meget uheldig, navnlig over de økonomiske forhold [...] af og til tårer i øjnene, meget ængstelig for, hvordan familien skal blive forsørget"<sup>115</sup> og "Klager har i de senere år navnlig været depressiv med spekulationer over de økonomiske forhold [...] skal sidde i bundløs gæld".<sup>116</sup> Ud over 1920'ernes alvorlige landbrugskrise, der særligt ramte de sønderjyske landmænd, og den omfattende krise i 1930'erne, skal dette forhold ses i sammenhæng med invalidernes manglende

arbejdsevne og generelle vanskeligheder ved at finde beskæftigelse i efterkrigstiden.

Karl Usbeck beretter i 1926 om, hvordan han "har gjort alt for at få en stilling", men endnu ikke haft heldet med sig,<sup>117</sup> ligesom vi i en skrivelse fra Peter Schultz hører følgende: "Siden hjemsendelsen [fra hospital] i december 1924 har jeg søgt flere lette stillinger og støttet på bedste anbefalinger har jeg været tilbudt flere gode pladser, som alle dog er bleven mig nægtet på grund af min lidelse."<sup>118</sup> I en journal fra 1938 hører vi ligeledes om Hans Scheel, at "Alle på egnen ved, at han er syg, og så snart han tilbyder sit arbejde, bliver han afvist til fordel for en raskere konkurrent, selv på herregåden, hvor han før har haft arbejde, lykkes det ham ikke længere at komme i gang."<sup>119</sup> Sådanne oplevelser kunne, som med al modgang, skabe en følelse af frustration over manglende evner, eller på anden vis bringe invaliderne ud af fatning. Særligt sårbare synes invaliderne at have været over for anstrengelser af enhver art, høje lyde, uventede begivenheder og ikke mindst reminiscenser fra krigen, og mange balancerede i det hele taget på kanten af en 'dårlig periode' gennem den ofte mangeårige og svære omstilling til livet efter krigen.

## Sagsforløbene – øjne alle steder

De fleste sønderjyder søgte om invaliderente inden for de første år af invalidenævnets virke, men det kunne tage adskillige måneder og endda år at få svar. Mange af sagsforløbene strakte sig op gennem 1920'erne og videre ind i 1930'erne, og nogle sager havde sågar ikke nået deres endelige afslutning ved udgangen af 1939.

Årsagen hertil skal foruden det arbejdsmæssige pres, Invalidenævnet som bekendt var underlagt i dets første levetid, hovedsageligt findes i de mange uklare tilstande og divergerende lægelige opfattelser, hvilket førte til gentagne undersøgelser og længerevarende diskussioner. Derudover kunne ansøgerne i mange tilfælde ikke affinde sig med nævnets afgørelse, hvorfor adskillige klagesager blev oprettet, ligesom der gentagne gange blev søgt om genoptagelse af afsluttede sager, for eksempel efter kapitalaffindelser. Endelig krævede Invalidenævnet og -rådets beslutningsproces ofte indblandingen af et væld af aktører, såsom flere læger og speciallæger, de kommunale myndigheder, de tyske myndigheder og forskellige vidner. Også Socialministeriet, Justitsministeriet og Retslægerådet blev undertiden inddraget, hvilket alt sammen var med til at trække sagerne i langdrag.



*Dr. med. Willie Leschly (1882-1955) var medicinsk lægekonsulent ved Invalidenævnet fra 1921-1954 og en særdeles vigtig mand at have på sin side. Men ingen læge var almægtig, og en støttende erklæring herfra garanterede hverken invalidepension eller offentlig sygehjælp. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

Generelt vidner sagerne om, at invaliderne langt fra var passive ofre, komplet overladt til myndighedernes nåde. Deres handlinger var – på både godt og ondt – i flere henseender udslagsgivende for sagsforløbene. Alle på nær én af de ansøgere, der klagede over at få afvist renteandragendet i første omgang, nåede inden for den behandlede periode at modtage understøttelse.<sup>120</sup> Derudover var invaliderne ikke sene til at anmode om forhøjelse af renten, hvis de var utilfredse med den tildelte, eller hvis tilstanden havde forværret sig, og de havde tilmed ofte en klar idé om, hvor de ville modtage den rette behandling. Det var dog ikke "risikofrit" at bede om renteforhøjelse eller plejeophold, da begge dele *kunne* ende med en nedjustering af renten.<sup>121</sup>

En afvisning, annullering eller beskæring af renten kunne i værste fald kaste invaliderne ud i dyb armod.<sup>122</sup> Derfor var Invaliderrådets rolle yderst vigtig, og dets vurderinger kunne tilmed variere ganske betragteligt fra nævnets. Hans Jørgensen får eksempelvis først afvist sit renteandragende, men rådet anerkender efterfølgende krigstjenestebeskadigelse og en invaliditetsgrad på 50 %.<sup>123</sup>

Hvad angår de medicinske aspekter har det ikke været muligt at pege på nogen absolut, entydig sammenhæng mellem invaliderenternes størrelse og de forskellige sygdomsbeskrivelser og -betegnelser. En invalid som Peter Krickau modtog eksempelvis både en løbende og relativt høj rente for diagnosen traumatisk neurose, trods de mange advarsler mod netop dette. Ansøgere, der fortsat befandt sig på tyske sindsygehospitaller ved Genforeningen, fik dog relativt hurtigt anerkendt en invaliditetsgrad på 100 %.<sup>124</sup>

Det fulde spektrum til fastsættelse af invaliditetsgraden blev taget i brug, og i størstedelen af sagerne blev der ikke foretaget nogen korrektion af renten, så snart den "magiske" grænse på 10% blev nået eller krydset. I 1939 var der stadig en krigsdeltager, der oppebar en invaliderente på 100 % for en psykisk lidelse.<sup>125</sup> Den gennemsnitlige invaliditetsprocent i de anerkendte sager forblev stort set uforandret perioden ud med et fald fra 35,4 til 34,8 %. Tallene reflekterer ingenlunde det billede af arbejdsdueligheden, der generelt tegnes af invaliderne selv, men da den gennemsnitlige invaliditetsprocent for samtlige forsørgelsesberettigede lå på ca. 40,<sup>126</sup> tyder det på, at de anerkendte psykiske krigsinvalider modtog nogenlunde samme understøttelse som de øvrige anerkendte krigsinvalider i Sønderjylland. Men vejen dertil var ofte lang og snørklet, og der var potentielt mange forhold, der skulle falde ud til den rigtige side undervejs.

For det første var alle lægelige såvel som administrative vurderinger i en eller anden udstrækning, enten direkte eller indirekte, baseret på et såkaldt klinisk møde. Oftest var lægerne den eneste myndighed, invaliderne kom til at stå ansigt til ansigt med i forbindelse med deres sager om offentlig understøttelse. Invalidernes ageren under disse møder samt tolkningen af den var derfor af stor betydning for de videre sagsforløb. Af mulig endnu større betydning var, hvad der blev lagt vægt på i udtalelserne fra møderne, der bød på andet og mere end medicinske iagttagelser.

Lægerne var nemlig ikke kun optaget af invalidernes 'subjektive' beskrivelser – også deres fremtoning og opførsel optager meget plads i udtalelserne. Da visse betegnelser, som tidligere beskrevet, både fungerede som adfærdsbetegnelser og som mere eller mindre officielle diagnoser, kan det derfor i mange tilfælde være svært at lokalisere, hvad der er symptom- og sygdomsbeskrivelser og hvad der er bemærkninger om invalidernes person.

Tingene flyder i høj grad sammen, når der lægges vægt på, *hvordan* invaliderne fremfører deres klager, som i "Han har her talt om et utal af smerter og fornemmelser, men altid på en vag og ubestemt måde, og man måtte opfatte hans klager som helt igennem neurastenisk renteneurotisk betingede."<sup>127</sup> Her kan der tales om et vist paradoks: Når de undersøgte var *for* klagende eller centrerede omkring deres lidelser, tenderer lægerne til at betragte dem som hysterikere, renteneurotikere, hypokondere og lignende. Omvendt bliver lægerne også irriterede og mistænksomme ved tøvende eller uklare fremlæggninger. Laus Andersen lader derimod til at have grebet situationen an på bedst mulig vis, da han "beskriver sin lidelse og sine symptomer på en rolig og behersket måde og gør ikke under undersøgelsen indtryk af at overdrive."<sup>128</sup>

Ved hospitals- eller plejeophold var det i særlig grad muligt at danne indtryk af invalidernes 'væsen'. Her kunne deres gøren og laden også observeres uden for konsultationsrummene, såsom ved arbejdsopgaver eller i situationer, hvor de ikke var klar over, at de blev iagttaget, og det kunne i høj grad virke kompromitterende for de pågældende. Dette ses bl.a., da Peter Schultz underkastes en tre ugers observation på Sønderborg Statshospital: "Ved enhver lejlighed, hvor han er iagttaget, optræder der trækninger, rysten og lignende af den mest forskellige art. Når man ikke ænsrer ham, er hans rysten meget mindre; er han helt uden for iagttagelse (så vidt han ved) er der ikke synlig rysten. Taler man med ham, slår han omtrent knuder på sig på den mest typisk

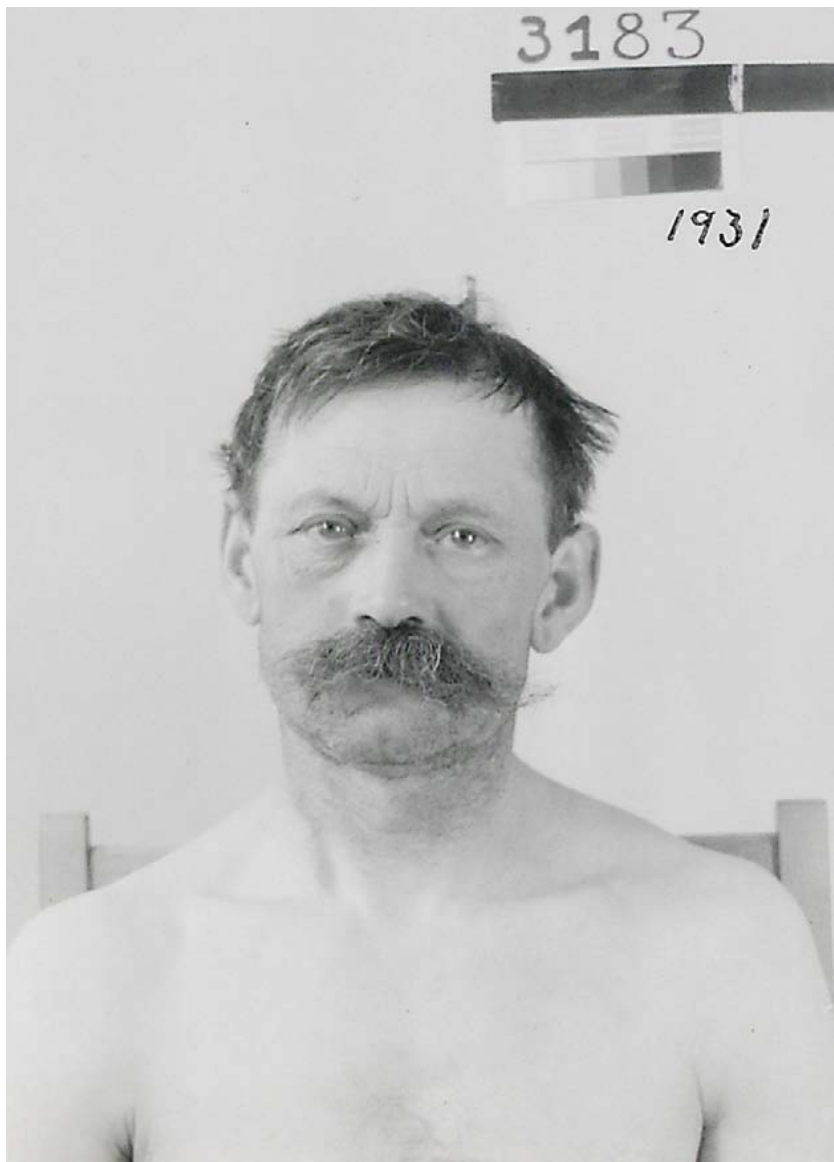
overdrevne måde [...] Jeg er ganske overtydet om, at han steder, hvor det ikke har interesse, ikke opfører de skuespil, som han har opført her og efter beskrivelse i endnu højere grad på Hald [Folkekuranstalt] (han har sikkert der fundet bedre jordbund for sin akrobatik)", hvorefter en betydelig nedskæring af renten foreslås af Leschly.<sup>129</sup> "Eksemplarisk" opførelse var heller ikke ensbetydende med, at de lægelige bedømmelser gik invalidernes vej. Meget afhang fortsat af øvrige faktorer, og også her var der desuden et indbygget paradoks: Hvis den pågældende fremstod velformuleret, arbejdsom og medgørlig i mødet med de medicinske myndigheder, kunne han jo tages for at være en rask mand.

Invalidenævnets læger indgik sammen med lokale praktiserende læger og speciallæger fra hele landet i et mere eller mindre omfattende netværk til fastlæggelse af en række forhold omkring den enkeltes lidelse uden noget absolut rigtigt magthierarki. Overgaard og Leschly havde det sidste ord inden Invalidenævnets møder, men også deres indstillinger blev undertiden overtruffet af både nævnet, rådet og øvrige instanser som Retslægerrådet og Justitsministeriet. Ansøgere måtte således ikke alene forlade sig på den enkelte læges billigelse, men også på dennes gennemslagskraft i en eventuel senere lægefaglig eller administrativ hårdknude.

For det andet var det vidt forskelligt, hvordan de danske myndigheder forholdt sig til eventuelle vurderinger og afgørelser fra de tyske myndigheder. Man ser således både nævnet støtte sig helt og holdent til tyske bedømmelser, såsom da Peter Møller afvises helt uden at blive undersøgt i Danmark,<sup>130</sup> og gå lodret imod dem i sager, hvor ansøgerne tilkendes en invaliderente, selvom de op til flere gange og af forskellige årsager er blevet afvist i Tyskland.<sup>131</sup>

Med de tyske akter i hænde kunne lægerne gå invalidernes sygehistorie efter i sømmene. Det kunne derfor være problematisk for ansøgere at pege på sygdomsbetingende hændelser eller faktorer, hvis ikke der var holdepunkt for det i de tyske akter. De anerkendte sager byder dog både på tilfælde, hvor dette slet ikke krævedes, eller hvor lidelserne ikke sættes i forbindelse med bestemte begivenheder.<sup>132</sup> At dette i andre tilfælde har været altafgørende kommer derimod direkte til udtryk, da Leschly foreslår en rente på 20 % til Peter Jepsen for sindssygdom uden at pege på nogen specifik årsag hertil, hvorefter kontorchefen anfører følgende i en note til nævnet: "Det bedes drøftet med overlæge Leschly, om gasforgiftningen eller skudsåret i venstre overben kan anses som traume for nervelidelsen, da forbindelsen med militærtjenesten ellers





*Handelsmand Antoni Hansen fra Aabenraa (1874-?), fotograferet under en efterundersøgelse på Statshospitalet i Sønderborg i 1931, pegede på chokket fra en granatekspllosion ved Ypres i december 1916 som årsag til sin lidelse. Det fandtes der imidlertid ikke belæg for i de tyske akter, og det krævede et vidneudsagn fra en soldaterkammerat og en positiv omtale fra byens borgmester, før en méngrad på 20 % for traumatisk neurose kunne anerkendes. Foto: Rigsarkivet i Aabenraa.*

ikke forekommer kontoret at være fastere i dette end i alle andre tilfælde, hvor krigsdeltagere kommer hjem fra krigen med svækkede nerver og alligevel ikke kan få tilkendt K.T.B.”<sup>133</sup>

For det tredje blev der ofte rettet henvendelse til de kommunale myndigheder, dvs. sognerådsformænd, magistrater og lignende, om invalidernes tilstand og ikke mindst sociale forhold, og deres udtalelser skulle gerne være bekræftende for invalidernes nedsatte arbejdsevne og dennes sammenhæng med krigen – om end en støttende erklæring ikke nødvendigvis var udslagsgivende. Det samme gjaldt, når der blev indhentet vidneudsagn fra soldaterkammerater, tidligere chefer, mestre og kollegaer mm., eller når den lokale politimyndighed blev bedt om at udspørge folk i lokalsamfundet om den pågældende ansøger eller pensionsmodtagers baggrund og tilstand, hvorved personlige holdninger og mellemværender kunne få lov at influere på bedømmelserne. Endelig skulle Invaliderrådet som bekendt gerne tage invalidens parti i en evt. klagesag – og dem var der mange af.

## Afrunding – på herrens mark

Der har – ligesom hos de krigsførende lande – været forskellige forestillinger om og indstillinger til 1. Verdenskrigs psykiske krigsskader i mellemkrigsårenes Danmark, både i de enkelte tilfælde og mere generelt. Det store spillerum omkring definitionerne afspejles i en manglende systematisk tilgang til et problem, man ikke havde entydigt afgrænset karakteren af.

Der har til tider været en stærk skepsis over for de psykiske krigslidelser, men der var samtidig en klar opfattelse af, at krigens psykiske belastninger *kunne* virke invaliderende og betyde endda langvarig sygdom. Trods en forståelse for krigsoplevelsernes skadelige virkning på både krop og sjæl var lægerne gennemgående opsatte på at lokalisere et påviseligt grundlag for lidelserne, hvormed krigsskaderne blev set som værende mere reelle og håndgribelige.

Medicinsk var man i grove træk på herrens mark igennem hele den omhandlede periode. Ikke alene var diagnoserne mange, de var også ofte brede og diffuse. Det ætiologiske grundlag var vanskeligt at fastlægge, og de behandlingsmæssige tiltag og resultater begrænsede. Sygdomstegnene blev dog i overvejende grad opfattet som udslag af neuroser, af hvilke den vestlige verden havde set en særlig opblomstring i perioden ca. 1870-1920. Her var det ikke uden betydning for

invaliderne, hvilket prædikat, de fik, da særligt hysteri, hypokondrien og den mere uofficielle renteneurose bar stigmatiserende konnotationer, om end ingen af dem per definition udelukkede anerkendelsen af krigstjenestebeskadigelse eller tildelingen af en invaliderente.

Invaliderne var også stærkt influerede af neurosernes sygdomsprog og af nerve- og nervøsitetsdiskursen, hvormed de prægede diagnosticeringen i retningen af neuroserne. Deres tilstande var dog som oftest komplekse og deres klager, symptomer, arbejdsevne og årsagsforklaringer, trods de mange fællesnævnerne, ikke identiske, hvilket i høj grad skal medregnes i det mudrede medicinske og administrative billede.

Sammenstillet med situationen i et land som Frankrig, og senere også Tyskland, var der betydeligt bedre velfærdsmæssige perspektiver for de berørte soldater under danske vinger. Her blev der i det mindste taget stilling til problemet fra sag til sag, og der var en reel mulighed for at komme i betragtning til en endda relativt fyldstgørende og stabil understøttelse. Det foregik bare ikke på ensartede præmisser, idet der potentielt var stor forskel på, hvad det krævede at blive anerkendt som psykisk krigsinvalid, både i forhold til bevisførelsen og de ætiologiske forklaringer – med store konsekvenser for invaliderne.

Sagerne om de psykiske krigsinvalidere i Sønderjylland er ikke blot et testamente om 1. Verdenskrigs langvarige og vidtrækkende konsekvenser for den sønderjyske befolkning. De understreger også, hvordan sygdom udgøres af mere og andet end biologiske forhold: Lidelserne blev vedligeholdt og forværret af modgang og bekymringer i efterkrigstiden, som bl.a. hang sammen med datidens økonomiske kriser. De blev hovedsageligt tolket inden for rammerne af en række tilstande og betegnelser, der udsprang af menneskets utilpashed ved at omstille sig til det moderne liv i århundredet før, og der var tydelige forventninger til de syges fremtoning og adfærd, som bundede i forskellige normative forskrifter, hvilket det kunne få konsekvenser for det kliniske indtryk at afvige fra. Man kan overveje, hvilke historiske og samfundsmæssige processer, der præger nutidens erfaringer med "usynlige" krigsskader, og hvor meget vi har nærmet os en løsning på problemet her knap 100 år efter de første traumatiserede sønderjyders indtog på anstalter og sygehuse rundt om i landet.

## KILDER

*Utrykte kilder:**Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):**Invalidenævnet (I):*

I-akter (1921-1990), I-49  
 I-akter (1921-1990), I-200  
 I-akter (1921-1990), I-275  
 I-akter (1921-1990), I-289  
 I-akter (1921-1990), I-509  
 I-akter (1921-1990), I-526  
 I-akter (1921-1990), I-530  
 I-akter (1921-1990), I-571  
 I-akter (1921-1990), I-595  
 I-akter (1921-1990), I-666  
 I-akter (1921-1990), I-822  
 I-akter (1921-1990), I-826  
 I-akter (1921-1990), I-844  
 I-akter (1921-1990), I-896  
 I-akter (1921-1990), I-958  
 I-akter (1921-1990), I-1089  
 I-akter (1921-1990), I-1162  
 I-akter (1921-1990), I-1314  
 I-akter (1921-1990), I-1359

I-akter (1921-1990), I-1760  
 I-akter (1921-1990), I-1915  
 I-akter (1921-1990), I-1978  
 I-akter (1921-1990), I-2088  
 I-akter (1921-1990), I-2554  
 I-akter (1921-1990), I-2555  
 I-akter (1921-1990), I-2818  
 I-akter (1921-1990), I-2874  
 I-akter (1921-1990), I-3176  
 I-akter (1921-1990), I-3444  
 I-akter (1921-1990), I-3536  
 I-akter (1921-1990), I-3578  
 I-akter (1921-1990), I-3635  
 I-akter (1921-1990), I-3656  
 I-akter (1921-1990), I-3732  
 I-akter (1921-1990), I-3758  
 I-akter (1921-1990), I-3791  
 I-akter (1921-1990), I-3979  
 I-akter (1921-1990), I-4036  
 I-akter (1921-1990), I-4375  
 I-protokol over rentefastsættelser  
 (1921-1924), 1921-1922 m.m.  
 Mødeprotokol (1921-1958), 1923-1925

## LITTERATUR

- Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006
- Bogacz, Ted: "War Neurosis and Cultural Change in England, 1914-1922: The Work of the War Office Committee of Enquiry into 'Shell-Shock'" i *Journal of Contemporary History*, 1989, Vol. 24, No. 2, s. 227-251
- Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, København, 2009
- Crouthamel, Jason & Peter Leese: "Introduction" i Crouthamel, Jason & Peter Leese (red.), *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*, New York, 2017
- Puttrup, Birgitte Vestergaard: "De sønderjyske krigsinvalider og hjælpen nordfra", i Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006
- Hamre, Bjørn: "Pulterkammerdiagnoser, rentehysteri og kristen sjælesorg" i Rønn, Edith Mandrup & Inger Hartby (red.), *Det forrykte menneske. Den psykisk syge i historien*, Ebeltoft, 2006, s. 153-184
- Hansen, Hans Schultz: "DSK – Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere" i Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006, s. 333-354
- Hofer, Hans G.: "Was waren 'Kriegsneurosen'?" i Kuprian, Hermann J.W., & Oswald Überegger (red.), *Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung*, Innsbruck, 2006, s. 309-320
- Journal of Contemporary History - Special Issue: Shell-Shock*, Vol. 35, No. 1, 2000
- Kragh-Nielsen, Niels H.: *Sønderjyder i den store krig 1914-1918*, Aabenraa, 1993
- Køppe, Simo: *Neurosens opståen og udvikling i 1800-tallet*, København, 2004
- Leese, Peter: *Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War*, New York, 2002
- Lerner, Paul: *Hysterical Men. War Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany 1890-1930*, Ithaca, 2003
- Lerner, Paul: "Psychiatry and Casualties of War in Germany, 1914-18" i *Journal of Contemporary History*, 2000, Vol. 35, No.1, s. 13-28
- Marckmann, Anton: *Ofrene fra den store krig 1914-1918. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalider, faldne og deres efterladte*, Aabenraa, 2005
- Micale, Mark & Paul Lerner: "Trauma, Psychiatry, and History: A Conceptual and Historiographical Introduction", i Micale, Mark & Paul Lerner, (red.) *Traumatic Pasts. History, Psychiatry and Trauma in the Modern Age, 1870-1930*, New York, 2001
- Møller, Jes Fabricius: "Nerver", i Due-Nielsen, Carsten (red.), *Festskrift til Inga Floto på 65-års dagen 26. oktober 2002*, København, 2002a, s. 80-101
- Møller, Jes Fabricius: "Nervositetens tidsalder", i Mortensen, Klaus P. (red.), *Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København*, København, 2002b, s. 52-61
- Møllerhøj, Jette: "Hysteri før Freud: Om konstruktionen af hysteri og hysterikere i 'Nervositetens Århundrede'" i *Den jyske historiker*, Nr. 96, 2002, s. 78-107
- Nørregård, Martin Bo: "Sønderjyderne ved fronterne", i Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa 2006, s. 95-124
- Nørregård, Martin Bo & René Rasmussen: *Den sorte dag ved Moulin*, Aabenraa, 2017
- Obling, Dan, m.fl.: *Fra Vestergade til Vestfronten. Toftlund sogn i 1. Verdenskrig 1914-1918*, Toftlund, 2017
- Porter, Roy, "The Patient's view: Doing medical history from below" i *Theory and Society*, Vol. 14, No. 2, 1985: s. 175-198
- Shephard, Ben: *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Cambridge, 2001
- Sørensen, Svend F.: *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18*, Aabenraa, 1989
- Schultz, Annette Østergaard: "Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?", i Frandsen, Peter, m.fl. (red.), *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs-mark efter Genforeningen 1920*, Bd. 1, Aabenraa, 2002, s. 383-528
- Winter, Jay, "Shell Shock", i Winter, Jay (red.), *Cambridge History of the First World War*, Vol. I, New York 2014, s. 310-333

## NOTER

- 1 Denne artikel er baseret på min specialeafhandling i historie ved Københavns Universitet fra foråret 2018. Efter redaktionens ønske er alle citater normaliserede efter moderne retskrivning.
- 2 Micale & Lerner, 2001, s. 17
- 3 Ibid., 2001, s. 19; Winter, 2014, s. 311
- 4 Fællesbetegnelse for de psykiske belastningsreaktioner, der forekom hos soldater under og efter 1. Verdenskrig. Af lignende, men ikke identiske udtryk, er det britiske 'granatchok' (shell shock) det mest kendte.
- 5 Winter, 2014, s. 310; Lerner, 2003, s. 237; Leese, 2002, s. 139
- 6 Lerner, 2003, s. 228
- 7 Shephard, 2001, s. 165
- 8 Leese, 2002, s. 141
- 9 Hofer, 2006, s. 318
- 10 Denne udvikling skal endvidere ses i sammenhæng med American Psychiatric Associations officielle anerkendelse af den moderne og højaktuelle lidelse PTSD (posttraumatisk belastningsreaktion) i kølvandet på Vietnamkrigen i 1980. Herefter har historikere sporet den posttraumatiske psykopatologi tilbage til granatchokket, mens andre har bestrebet idéen om et universelt traumebegreb. Se Crouthamel & Leese, 2017, s. 1-23; Micale & Lerner, 2001, s. 1-30
- 11 Se eksempelvis Sørensen, 1989; Kragh-Nielsen, 1993; Nørregård, 2006; Christensen, 2009; Nørregård & Rasmussen, 2017
- 12 Marckman, 2005, s. 47-48; Christensen, 2009, s. 469-470
- 13 Invalidenævnets arkiv blev overdraget til landsarkivet i Aabenraa i forbindelse med nævnets nedlæggelse i 1990 og er nu lokaliseret i Rigsarkivets Aabenraa-afdeling. Ud over I-akterne rummer arkivet også en række øvrige kildegrupper, såsom E-akterne, der omhandler understøttelsen af de faldnes efterladte.
- 14 Porter, 1985
- 15 RAÅ, I, I-Protokol over rentefastsættelser, 1921-1922 m.m.
- 16 RAÅ, I, Mødeprotokol, 1923-1925
- 17 Marckmann, 2005; Christensen, 2009; Obling m.fl., 2017
- 18 Schultz, 2002, s. 383
- 19 Et mere detaljeret indblik i de socialpolitiske overvejelser i forbindelse med forsorgen for krigsinvaliderne findes i Schultz, 2002
- 20 Marckman, 2005, s. 13-20
- 21 Futtrup, 2006, s. 272
- 22 Marckmann, 2005, s. 17
- 23 Ibid., s. 22
- 24 Ibid., s. 18
- 25 Schultz, 2002, s. 421
- 26 Marckmann, 2005, s. 31
- 27 Futtrup, 2006, s. 274
- 28 Ibid., s. 26-27
- 29 Ibid., s. 24-26
- 30 Ibid., s. 26
- 31 Hansen, 2006, s. 334-335; Christensen, 2009, s. 470-475
- 32 Lerner & Micale, 2001, s. 21-22; Hofer, 2006, s. 314-315. For det komparative perspektiv se artiklerne i *Journal of Contemporary History*, 35, Vol. 1, 2000
- 33 Winter, 2014, s. 311
- 34 Bogacz, 1989, s. 228. Til sammenligning var tallene i Tyskland og Frankrig hhv. 48 og 700 (Leese, 2002, s. 40).
- 35 Lerner, 2003, s. 9
- 36 Ibid., s. 33
- 37 Lerner, 2000, s. 15-16
- 38 Ibid., s. 24-28
- 39 Møller, 2002a, s. 79-99
- 40 Køppe, 2004, s. 11-12; Møllerhøj, 2002, s. 88
- 41 Møller, 2002b, s. 55
- 42 Ibid., s. 57-59
- 43 Møller, 2002a, s. 84
- 44 Møllerhøj, 2002, s. 103
- 45 RAÅ, I, I-akter, I-2818, s. 197
- 46 RAÅ, I, I-akter, I-1760, s. 201
- 47 RAÅ, I, I-akter, I-275, s. 179
- 48 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 112
- 49 RAÅ, I, I-akter, I-958, s. 33
- 50 RAÅ, I, I-akter, I-595, s. 11
- 51 RAÅ, I, I-akter, I-200, s. 62
- 52 RAÅ, I, I-akter, I-1915, s. 34
- 53 RAÅ, I, I-akter, I-3176, s. 73; RAÅ, I, I-akter, I-275, s. 123; RAÅ, I, I-akter, I-2874, s. 7
- 54 RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 227
- 55 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 331
- 56 RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 266
- 57 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 47 ff.
- 58 RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 226
- 59 Ibid., s. 398

- 60 RAÅ, I, I-akter, I-1760, s. 165
- 61 Sager med konsekvent diagnosticering kan tælles på én hånd (I-595, I-1915, I-3656).
- 62 Morbus mentalis ~ sindssygdom
- 63 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 38-256
- 64 RAÅ, I, I-akter, I-275, s. 1-179
- 65 RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 267
- 66 RAÅ, I, I-akter, I-826, s. 9
- 67 Insult ~ syn. for traume, stærk psykisk påvirkning fra chok el. lign.
- 68 RAÅ, I, I-akter, I-3656, s. 14
- 69 RAÅ, I, I-akter, I-1314, s. 7
- 70 RAÅ, I, I-akter, I-509, s. 40
- 71 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 375; RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 38
- 72 Der menes eksempelvis først hos Claus Frederiksen at være tale om en nerveledelse pga. en hjernerystelse, dernæst en psychogen psychose fremkaldt af krigens psykiske indtryk, hvorefter bivirkninger af hjernebetændelse foreslås uden at blive bekræftet (RAÅ, I, I-akter, I-530: s. 38 ff., 234-237).
- 73 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 237
- 74 RAÅ, I, I-akter, I-1162, s. 25
- 75 RAÅ, I, I-akter, I-3635, s. 55
- 76 RAÅ, I, I-akter, I-571, s. 152
- 77 RAÅ, I, I-akter, I-275: s. 101; RAÅ, I, I-akter, I-2554, s. 39
- 78 RAÅ, I, I-akter, I-666, s. 13; RAÅ, I, I-akter, I-49, s. 125
- 79 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 173
- 80 Hamre, 2006, s. 174-175
- 81 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 164; RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 323; RAÅ, I, I-akter, I-4036, s. 171
- 82 RAÅ, I, I-akter, I-896, s. 189
- 83 RAÅ, I, I-akter, I-3578
- 84 RAÅ, I, I-akter, I-1089
- 85 RAÅ, I, I-akter, I-1760, s. 170
- 86 RAÅ, I, I-akter, I-3732, s. 7
- 87 RAÅ, I, I-akter, I-1314, s. 4
- 88 RAÅ, I, I-akter, I-3635, s. 3
- 89 RAÅ, I, I-akter, I-896, s. 112
- 90 RAÅ, I, I-akter, I-3979, s. 77
- 91 RAÅ, I, I-akter, I-3578, s. 2; RAÅ, I, I-akter, 1978, s. 9
- 92 RAÅ, I, I-akter, I-275, s. 5
- 93 Se eks. RAÅ, I, I-akter, I-3176, s. 13; RAÅ, I, I-akter, I-3758, s. 3
- 94 RAÅ, I, I-akter, I-1162, s. 19
- 95 RAÅ, I, I-akter, I-3578, s. 132
- 96 Af undtagelser kan bl.a. nævnes Laurids Møller, der angiver at føle sig forfulgt og høre stemmer (RAÅ, I, I-akter, I-275: s. 7, 177), og Jørgen Hansen, der mener at se syner og høre stemmer (RAÅ, I, I-akter, I-896, s. 164 ff.).
- 97 RAÅ, I, I-akter, I-2818, s. 172
- 98 Kort for 'Tetamen Suicidii' ~ selvmordsforsøg
- 99 RAÅ, I, I-akter, I-2818, s. 177
- 100 RAÅ, I, I-akter, I-571, s. 131
- 101 RAÅ, I, I-akter, I-896, s. 112, 164 ff.
- 102 RAÅ, I, I-akter, I-1760, s. 163
- 103 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 157
- 104 RAÅ, I, I-akter, I-958, s. 61
- 105 RAÅ, I, I-akter, I-1314, s. 6-7
- 106 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 80 ff.
- 107 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 82
- 108 RAÅ, I, I-akter, I-2088, s. 49
- 109 RAÅ, I, I-akter, I-2874, s. 47
- 110 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 79-81
- 111 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 104
- 112 RAÅ, I, I-akter, I-3176, s. 70
- 113 RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 172
- 114 RAÅ, I, I-akter, I-530, s. 81
- 115 RAÅ, I, I-akter, I-2818, s. 187
- 116 RAÅ, I, I-akter, I-896, s. 231
- 117 RAÅ, I, I-akter, I-826, s. 64 ff., 96
- 118 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 202
- 119 RAÅ, I, I-akter, I-4375, s. 155
- 120 Det drejer sig om Peter Hansen (se RAÅ, I, I-akter, I-526).
- 121 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 125; RAÅ, I, I-akter, I-3444, s. 84
- 122 Se også Christensen, 2009, s. 468
- 123 RAÅ, I, I-akter, I-3578, s. 1-30
- 124 RAÅ, I, I-akter (1921-1990), I-49, RAÅ, I, I-akter, I-289
- 125 Det drejer sig om Christian Jørgensen (se RAÅ, I, I-akter, I-666). De øvrige med en sidste invaliditetsgrad på 100 % døde for 1939.
- 126 Marckmann, 2005, s. 53
- 127 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 323
- 128 RAÅ, I, I-akter, I-2554, s. 152
- 129 RAÅ, I, I-akter, I-1089, s. 145 ff.
- 130 RAÅ, I, I-akter, I-526. Chr. Christensen og Mads Enemark anerkendes derimod uden at blive tilset i Danmark (RAÅ, I, I-akter, I-49; RAÅ, I, I-akter, I-289).
- 131 Se eks. RAÅ, I, I-akter, I-275, RAÅ, I, I-akter, I-509; RAÅ, I, I-akter, I-896; RAÅ, I, I-akter, I-3979
- 132 Se eksempelvis RAÅ, I, I-akter, I-844, s. 13-28; RAÅ, I, I-akter, I-958: s. 30-33; RAÅ, I, I-akter, I-2555, s. 34-37
- 133 RAÅ, I, I-akter, I-3656, s. 22

## Zusammenfassung

Während des Ersten Weltkrieges (1914-1918) erlitten Hunderttausende Soldaten aufgrund der vielfältigen Schrecken durch die moderne und mechanisierte Art der Kriegsführung einen schweren Nervenzusammenbruch. Dänemark war während des gesamten Krieges neutral, aber als Folge der dänischen Niederlage gegen Preußen im Jahre 1864 kämpften rund 30.000, weitgehend dänisch gesinnte, Bürger aus dem heutigen Südjütland als Wehrpflichtige in der deutschen Armee. Nachdem Nordschleswig 1920 erneut dänisches Territorium geworden war, kümmerte sich der dänische Staat um die Betreuung der Kriegsinvaliden, die jetzt erneut dänische Staatsbürger geworden waren. So waren die dänischen Behörden wie auch die Kombattanten mit Soldaten konfrontiert, die an psychischen Wunden in bisher nicht gekanntem Ausmaß litten.

In diesem Artikel wird anhand der Tätigkeit des 1921 gegründeten dänischen Invalidenrates („Invalidenævnet“) untersucht, wie die Einschränkungen und Rentenansprüche der psychisch verwundeten ehemaligen Militärangehörigen in Südjütland behandelt wurden. Er zeigt, dass die Entscheidungen und Verfahren sowohl medizinisch als auch administrativ willkürlich und uneindeutig waren, und dass die Behandlung der Krankheiten der betroffenen Veteranen von einer Reihe von Einflussfaktoren abhängig war. Dieser Artikel gibt einen Einblick in einen bisher wenig untersuchten Teil der Geschichte der Soldaten aus Südjütland sowie eine Darstellung der dänischen Erfahrung mit dem Trauma des Ersten Weltkriegs.



# Stenderupslaget

AF LEIF HANSEN NIELSEN

Under den økonomiske krise i starten af 30'erne blev gårdejer Jørgen Nissen i Stenderup på Sundeved sat ud af sin gård "Vestervang" af kongens foged den 4. april 1932. Et efterfølgende protestmøde dagen derpå med omkring 1.500 deltagere arrangeret af Landbrugernes Sammenslutning (LS), endte med tumult, stenkast og trukne politistave. Stenderupslaget, som det senere blev kaldt, var den hidtil største konfrontation mellem gældstyngede bønder og politi i mellemkrigstiden. I denne artikel skal baggrunden for protestmødet, dets forløb og de omkringliggende begivenheder beskrives og analyseres.

## Rammen

Mellemkrigsårene var både økonomisk og politisk ustabile. Ikke mindst i Sønderjylland, hvor landbruget næsten konstant siden Genforeningen havde befundet sig i en krisetilstand, der havde skabt grobund for mange mere eller mindre rabiate bevægelser. Bedst kendt er Cornelius Petersens "Bondens Selvstyre" fra midten af 1920'erne, men der var også andre, bl.a. Bredebro-, Hoptrup- og, ikke mindst, Lei-bevægelsen fra sidste halvdel af 20'erne og nu i starten af 30'erne, "Landbrugernes Sammenslutning" (LS). Årsagerne til at særligt det sønderjyske landbrug havde store problemer var både strukturelle og konjunkturbestemte: Der var nedslidningen af de enkelte bedrifter under Verdenskrigen, der naturligt trak spor langt ind i 20'erne; der var den for mange landmænd dyre konvertering fra Mark til krone omkring 1920; der var nye afsætnings- og konkurrenceforhold efter Genforeningen; der var problemer med omlægning fra et ekstensivt sønderjysk (preussisk) landbrug til et mere intensivt dansk; der var revalueringen af kronen til pari i midten af 20'erne samt nu, ved indgangen til 30'erne, den verdensomspændende depression efter børskrakket i New York 1929 med stor arbejdsløshed og med en følgende afsætnings- og produktionskrise.

30'erne var urolige tider, hvor der blev sat spørgsmål ved demokratiet og dets evne til at løse de basale økonomiske problemer. Hertil kom i en sønderjysk sammenhæng hele den nationale konflikt efter Genforeningen med mindretal på hver side og med ønske om en grænserevision. Det er i denne sammenhæng Stenderupslaget skal ses, men det er vigtigt at pointere, at "slaget" i udgangspunktet ikke var en national

konfrontation mellem dansk og tysk. Det var en konfrontation med afsæt i de vanskelige økonomiske kår det sønderjyske landbrug havde i starten af 30'erne.

## Forskningsituation og metode

Rammen er, som sagt, den økonomiske og politiske udvikling i Sønderjylland efter Genforeningen. Denne problemstilling er mange gange tidligere blevet behandlet i både oversigtsværker og monografier, herunder også med omtale af Stenderupslaget som en af de centrale begivenheder i Sønderjylland i mellemkrigsårene, men dog uden at slaget er gjort til genstand for egentlige kildestudier.<sup>1</sup> I de seneste år er der foretaget flere detailstudier af enkelte hændelser og episoder fra perioden, f.eks. har Hans Schultz Hansen behandlet Stolligaffæren i en artikel i Sønderjyske Årbøger fra 2015, Nikolaj Petersen Løjtnantsoprøret i Tønder 1926 sammesteds, for blot at nævne enkelte.<sup>2</sup> Selve Stenderupslaget er i 2012 grundigt blevet behandlet af Arne Jessen i en artikel i Lokalhistorisk Forening for Sundeveds årsskrift.<sup>3</sup> Heri redegøres der udførligt for Nissens mellemværende med andelskassen, om udsættelsen og det efterfølgende protestmøde. Artiklen, der er meget detaljefyldt, bygger i høj grad på samtidige aviser, ikke mindst Jydske Tidende og Dagens Nyheder. Også en af Stenderupslagets helt centrale aktører, gårdejer Theodor Matthiesen Kylling fra Frørup, har i sit kampskrift fra 1935, "I Danmarks Klør", omtalt begivenheden, dog uden at bringe nye aspekter frem i forhold til optakten og forløbet af slaget i Stenderup.<sup>4</sup>

Umiddelbart kan Stenderupslaget forekomme som endnu en hændelse i rækken af konfrontationer mellem gældstyngede, fortvivlede landbrugere og ordensmagten, men sagen udvider sig ved et nærmere studie, hvor der afsløres mange lag i konflikten, dels politisk på metaplan, dels ganske konkret med trusselsbreve, telefonopringninger og politiundersøgelser. I dette forløb forsvinder selve hændelsen (tvangsauktionen) og personerne (Jørgen Nissen med familie samt den nye ejer, Johan Philipsen<sup>5</sup>) nærmest som statister i et større spil.

Emnet for denne artikel er helt grundlæggende at få hændelsesforløbet for Stenderupslaget afklaret for derigennem at vurdere, om det var en planlagt, veludført aktion, eller blot en "tilfældig" hændelse, der fik lov at udvikle sig. Hvis det var planlagt, da af hvem, hvis ikke, hvordan kunne det så udvikle sig som det gjorde? Afslutningsvis skal slagets betydning for den politiske udvikling i de år der fulgte kort vurderes.

I denne artikel skal hovedvægten ligge på studier af primære kilder i form af politirapporter, materiale fra by- og landsretten samt akter fra Justitsministeriet. Dertil kommer supplerende oplysninger fra brevkorrespondancer mellem de involverede samt, naturligvis, samtidige avisartikler. Til trods for det centrale kildemateriales officielle karakter, skal det vurderes ud fra ophavssituationen. De "rene" efterforsknings-sager hos politiet har i sagens natur en høj grad af objektiv troværdighed (forhør, tekniske undersøgelser, faktuelle forhold, etc.), hvorimod materialet fra Justitsministeriet samt det lokale politis indberetninger til hhv. Justitsministeriet og chefen for Statspolitiet skal vurderes ud fra, at både det lokale politi (i.e. politimesteren) samt Justitsministeriet optrådte som part i konfrontationen mellem ordensmagten og "protestbevægelsen". På samme måde skal materialet fra de forskellige retsinstanter inklusive vidneforklaringerne til politiet vurderes ud fra tilblivelsessituationen: Hvem kunne have hvad i klemme?

### "Vestervang"

Den direkte årsag til Stenderupslaget var, at gårdejer Jørgen Nissen efter en tvangsauktion skulle fraflytte slægtgården "Vestervang" i Stenderup på Sundeved. Familien Nissen havde boet på gården gennem flere generationer, 300 år nævnes, og i 1932 var det Jørgen Nissen på 51 år, hans hustru Anne Marie på 46 og deres fire børn, hvoraf den yngste var 13 og den ældste 23, der boede på gården. Sidstnævnte var gift, men boede for tiden sammen med manden hos forældrene i Stenderup. Derudover boede Jørgen Nissens mor i en aftægtsbolig ca. 50 meter nede ad vejen.

Jørgen Nissen havde imidlertid gennem flere år fået opbygget en gæld i ejendommen, som han ikke kunne afdrage, hvorfor den lokale Nybøl Andelskasse ved en tvangsauktion den 21. januar 1932 overtog ejendommen. Jørgen Nissen blev dog foreløbig boende på ejendommen som bestyrer. Da gården den 18. marts 1932 blev solgt til Johan Philipsen, blev han imidlertid bedt om senest den 1. april 1932 at fraflytte gården.

LS opfordrede imidlertid Jørgen Nissen til at blive boende og satte efterfølgende vagt ved gården, hvorfor Johan Philipsen den 1. april ganske fornuftigt valgte midlertidigt at flytte ind hos sin svoger, Peter Bladt, der boede i den anden ende af Stenderup.

Den 29. marts havde en delegation på otte lokale LS-folk henvendt sig til Johan Philipsen og anmodet ham om at trække handelen tilbage.



*Inden situationen den 5. april 1932 udviklede sig til egentlig håndgemæng. Politibetjente forsøger at dysse demonstranter til ro hen over hækken ind til Johan Philipsens gård. Foto: Museum Sønderjylland, ISL*

Philipsen var ikke uvillig, såfremt andelskassen ville gå med til det, men det måtte de tale med andelskassen om. Det undlod de, formentlig fordi de kendte andelskassens holdning, idet både Jørgen Nissens svoger og også LS med landbrugskandidat Kristian Nissen, Ellum, og LS-formanden for Aabenraa Amt, Lorentzen, Brøde, tidligere havde gjort forsøget, men uden held.<sup>6</sup>

### LS, kommunister og nazister

I 1930-31 ramte den økonomiske krise landbruget med fuld styrke hvilket bl.a. medførte kraftige fald i afsætningspriserne, f.eks. faldt prisen for slagtesvin fra 103 kr. i 1929 til 48,75 i 1932 og tilsvarende faldt smørprisen fra 3 kr. til 1,71 i 1933.<sup>7</sup> Det kunne naturligvis mærkes og førte til mange tvangsauktioner i det i forvejen hårdt ramte sønderjyske landbrug. Fra "blot" 68 tvangsauktioner i 1930 steg antallet til 268 i 1931 for at nå hele 486 i 1932. Herefter klingede det lidt af med 322 i 1933, dog 379 i 1934 for så atter at falde til 181 i 1935. Rundt regnet hvert ottende

– niende nordslesvigske landbrug var i perioden 1931-35 under hammeren modsat hvert fyrretyvende landbrug i det øvrige land.<sup>8</sup>

Det var naturligvis grunden til, at den nye krisebevægelse "Landbrugernes Sammenslutning", der var stiftet på Randerseggen i november 1930, fik et særligt godt tag i det sønderjyske område med tilslutning fra både dansk- og tysksindede landbrugere. Og ganske karakteristisk for udviklingen var det også i Sønderjylland, at LS fik sit mest rabiate udtryk og sin største tilslutning. Efter blot ét år var medlemstallet i de fire nordslesvigske amter anslået til omkring 10.000, svarende til ca. 70 % af samtlige landbrug.<sup>9</sup>

Grundlæggende var LS en protestbevægelse med ambition om at blive en samlende, landsdækkende erhvervsøkonomisk interesseorganisation i opposition til både Landbrugsrådet og Husmandsforeningen. I Sønderjylland tog udviklingen imidlertid en drejning, idet gamle kendinge fra de sønderjyske krisebevægelser som gårdejer Theodor Matthiesen Kylling fra Frørup, landbrugskandidat Kristian Nissen fra Ellum og den hjemmetyske nazist gårdejer Wilhelm Deichgräber fra Sebbelev på Als tog teten og fik trukket det sønderjyske LS over i en meget radikal retning med ulovlige aktioner som skattenægtelse, betalingsstandsning, udelukkelse fra andelsmejerier af landmænd, der havde købt på tvangsauktion, osv. Det var denne hårde kerne af LS, der her i foråret 1932 – og i Stenderup – tegnede LS.

En anden ofte nævnt aktør i forbindelse med Stenderupslaget er kommunisterne. Umiddelbart kan det undre, at kommunisterne engagerede sig i denne sag og med LS – eller omvendt? På afstand kan dette samarbejde overraske, men det var uden tvivl inspireret af udviklingen i Slesvig-Holsten, hvor den derværende protestbevægelse, Landvolkebevægelsen, med held havde samarbejdet med kommunister. I denne sammenhæng er det dog vigtigt at pointere, at begrebet "kommunister" i borgerlige kredse mere var en fællesbetegnelse for vrede unge arbejdsløse, der gennem demonstrationer krævede brød og arbejde, end for organiserede partimedlemmer. Ved folketingsvalget den 16. november 1932 blev der således kun afgivet i alt 931 stemmer på det kommunistiske parti i Sønderjylland, dvs. 1 % af de i alt 93.182 stemmeberettigede.<sup>10</sup>

En tredje gruppe, som spillede en væsentlig rolle i forbindelse med Stenderupslaget, var de danske nazister, DNSAP. Partiet var fortsat et ganske ungt parti, stiftet i slutningen af 1930, og havde ligeledes her i 1932 en yderst beskedne tilslutning. Partiet fik ved folketingsvalget i no-

vember 1932 blot 757 stemmer i Sønderjylland.<sup>11</sup> Man håbede dog gennem agitation at få en tilsvarende succes som forbilledet syd for grænsen, hvor NSDAP med Hitler i spidsen var gået fra 12 medlemmer i Rigsdagen til 107 ved valget i 1930. Særligt her på Sundeved havde det danske nazistparti tilslutning, hvilket naturligt hang sammen med, at Frits Clausen, der var læge i Bovrup, spillede en ganske central rolle i partiet, først som distriktsleder i Sønderjylland, senere, fra 1933, som partifører.

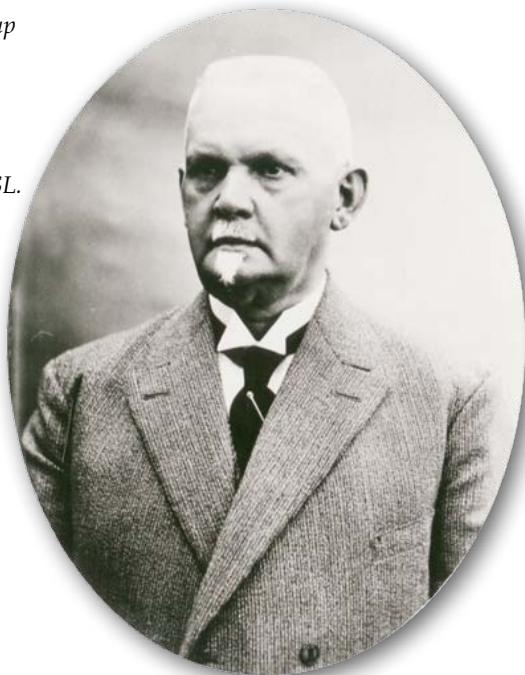
Partiet var med sin nationalsocialistiske ideologi et protestparti, hvor begreber som antiparlamentarisme, antikapitalisme, antimarxisme og antisemitisme var centrale. På det overordnede plan gik disse begreber fint i spænd med den radikale del af LS (Deichgräber var medlem af partiet), men af indlysende grunde langt fra i spænd med kommunisterne. Det var næppe heller med Frits Clausens gode vilje, at LS her i foråret 1932 indbød de sønderborgske kommunister til samarbejde sammen med de danske nazister. Han havde bestemt hellere set, at DNSAP var eneste politiske parti repræsenteret i Stenderup.

## Ordensmagten

Igennem flere år havde man fra centralt hold overvåget den politiske udvikling og det stigende pres på demokratiet fra både højre og venstre side af det politiske spektrum. I klar erindring stod endnu den kommunistiske revolution i Rusland 1917 samt den fascistiske magtovertagelse i Italien 1922/23, og nu var der i alle vesteuropæiske lande uro blandt gældsramte bønder og sultne arbejdsløse. Situationen kulminerede i Danmark i 1932, hvor arbejdsløsheden steg kraftigt til næsten 32 %.

I et fortroligt cirkulære fra Justitsministeriet fra februar 1931 til landets politimestre anføres det, at "under henvisning til de i den senere tid i forskellige byer forefaldne forstyrrelser af den offentlige orden skal man hermed pålægge d'herrer politimestre omgående at indberette forefaldne uordner af voldsom eller truende karakter til Justitsministeriet".<sup>12</sup> Det blev i cirkulæret indskærpet, at det var politimestrenes pligt at opretholde sikkerhed, fred og orden, hvorfor de i påkommende tilfælde 1) skulle sikre, at offentlige myndigheder kunne udføre deres hverv, 2) at de offentlige myndigheder havde kontrol med infrastrukturen (telefon, telegraf, jernbane, etc.) samt beskytte vand-, gas- og elektricitetsværker, radioen og sprængladningsdepoter [!], samt som punkt 3) i påkommende tilfælde at holde skærpet tilsyn med tilrejsende og ubekendte eller omvandrende personer. Man forsøgte med andre ord

*Politimester Holger Kaas Vilstrup (1871-1951). Afløste i 1920 Fritz Jacobsen som politimester i Gråsten. Blev få måneder efter Stenderupslaget udnævnt til dommer i Haderslev.  
Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*



med cirkulæret at foregribe en mulig borgerkrigs lignende tilstand, eventuelt inspireret, eller ledet, fra udlandet.

Året efter, i februar 1932, blev cirkulæret erstattet med et nyt, der foruden ovennævnte tiltag også bemyndigede politimestrene til, hvis situationen så truende ud, at rette henvendelse om bistand til chefen for statspolitiet, som så ville stille den fornødne hjælp til rådighed. Ligeledes blev det pointeret, at politimestrene kunne rette henvendelse om politihjælp hos andre politikredse.<sup>13</sup>

Det var med baggrund i dette cirkulære, politimester Vilstrup i Gråsten den 3. april skrev til Justitsministeriet, at han var blevet bekendt med, at Jørgen Nissens udsættelsesforretning var sat til næste morgen, mandag den 4. april 1932 kl. 10.30. Han frygtede, at den forestående udsættelsesforretning ikke ville komme til at foregå uden uroligheder, "idet en større flok mennesker formentlig bestående dels af tilhængere af den yderliggående fløj af "Landbrugernes Sammenslutning" dels af et mindre antal kommunister i de senere dage har holdt vagt ved gården, og at det følgelig må antages, at man i alt fald vil demonstrere imod udsættelsen og muligvis også yde aktiv eller passiv modstand."<sup>14</sup>

Politimesteren i Gråsten havde allerede på dette tidspunkt henvendt sig til nabopolitikredsene (Aabenraa, Tønder, Haderslev og Sønderborg) og anmodet om ekstra forstærkning. Nabokredsene havde naturligvis givet tilsagn, og med en politistyrke på 33 mand mente politimesteren, at der måtte være tilstrækkelig bemanning til gennemførelse af fogedforretningen. Han havde imidlertid i Jydske Tidende samme dag set, at der den 5. april (ganske tilfældigt dagen efter den ikke offentliggjorte fogedforretning) kl. 14.00 om eftermiddagen ville blive afholdt et demonstrationsmøde på Jørgen Nissens gård mod hans udsættelse. Politimesteren frygtede, at dette møde ville kunne få stor tilslutning. Han havde i klar erindring "Stormen på Kreditforeningen" i Haderslev 14 dage tidligere, d. 21. marts 1932, hvor omkring 2.000 demonstrerende LS-landmænd havde samlet sig foran Sønderjyllands Kreditforenings hovedsæde og direktør Calløs privatbolig på Aastrupvej i Haderslev



*Situationen vurderes. I midten med hjelm ses lederen af de københavnske betjente, politiassistent Fritz Jacobsen. Til højre for ham politimester H. Vilstrup, Gråsten. Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*



og krævet ham til regnskab for gårdejer Kiils fængsling (gårdejer Kiil havde under udsættelsesforretningen af hans gård i Ørby slået en retsbetjent og var efterfølgende blevet anholdt), samt også optrinet ved Kristian Nissens gård i Ellum dagen efter demonstrationen i Haderslev, hvor omkring 500 demonstrerende landmænd havde forhindret gennemførelsen af en tvangsauktion, så forretningen senere måtte foregå på dommerkontoret i Løgumkloster.

Politimester Vilstrup mente ikke, at ovennævnte "lokale" styrke på 33 mand ville være tilstrækkelig ved en sådan mulig konfrontation, hvorfor han, i henhold til det fortrolige cirkulære fra februar 1932, bad om at få tildelt en hjælpestyrke fra København på 50 mand med ledelse. Tiden var imidlertid knap, og der skulle handles hurtigt, da demonstrationen var annonceret til om halvandet døgn. Derfor var første meddelelse til Justitsministeriet og til chefen for Statspolitiet da også sendt med telegram, senere efterfulgt af uddybende breve.

## Københavnsk politi

Til politimester Vilstrups formentlig store glæde, kom der med eksprestog fra København dagen efter 52 betjente under ledelse af politiassistent Fritz Jacobsen, – en gammel kending af det sønderjyske, idet han for år tilbage, i overgangsperioden, havde været udstationeret i landsdelen.

Selv om anmodningen om assistance skete diskret gennem embedskanaler, blev det hurtigt en offentlig sag. Således havde Ekstrabladet allerede samme dag, den 4. april, om aftenen en stort opsat femspalters artikel på forsiden under overskriften "53 københavnske betjente afsendt til Sønderjylland. Det lokale politi har rekvireret hjælp. Gårdejer Nissens "Oprørsbevægelse" skal slås ned". I artiklen kunne man fortælle, at det havde vakt betydelig opsigt på hovedbanegården, at et halvt hundrede uniformerede politibetjente havde samlet sig ved "Jyllands-Ekspressen" med afgang 11.45. Ingen ville dog udtale sig om, hvad der var på færde, eller hvor de skulle hen, hverken blandt betjentene eller på politigården. Justitsminister Zahle ville derimod gerne udtale sig, og han kunne fortælle, at anledningen var de urolige forhold i Sønderjylland, og at der nu endelig skulle skabes ro: "Der er det i gære, at gårdejer Jørgen Nissen formentlig vil prøve på at provokere bønderne til alvorlige overgreb mod myndighederne. Han har sammenkaldt sine tilhængere til et protestmøde på sin gård i morgen, og det skal for-

hindres". I samme artikel kunne Ekstrabladet i øvrigt fortælle, at Jørgen Nissen samme dags formiddag af fogeden var blevet sat ud af gården.

Også Berlingske Tidende kunne i aftenudgaven fortælle om de godt 50 københavnske betjente, der "med glæde begav sig ud på udflugten til Sønderjylland". Bladet kunne videre fortælle, at det ikke var første gang, at de københavnske betjente var udkommanderet til provinsen, bl.a. havde de også været brugt, da de hjemløse var på vej mod København. Den gang var det ikke kommet til sammenstød, da de "kraftige betjente" alene ved deres tilstedeværelse havde skabt ro. Fromt håbede avisen, at "det også [ville gå] således nu i Sønderjylland".<sup>15</sup>

## Trusselsbreve

På dette tidspunkt var sagen imidlertid eskaleret fra at være en social hændelse til en politisag. Den 20. marts om morgenen, dvs. natten efter at Jørgen Nissen havde fået besked om at bortflytte, var der blevet kastet en attrap øvelsesgranat, en såkaldt "blind håndbombe", vedhæftet et trusselsbrev, ind gennem sovekammervinduet hos Peter Bladt, der, foruden at være svoger til den nye ejer af "Vestervang", også var næstformand i andelskassen. Samme morgen blev en tilsvarende genstand med trusselsbrev smidt ind gennem vinduet til Nybøl Andelskasses ejendom i Nybøl.

Trusselsbrevene var ikke identiske og næppe skrevet af samme person, da der var stor variation i udførelsen (håndskriften og papiret), om end der også var visse sproglige ligheder. Der kan dog ikke herske tvivl om, at aktionerne var koordineret: Samme nat – samme "kasteskyts". Advarslen til Nybøl Andelskasse lød: "Til de økonomiske rotter. Vogt Eder, dette er kun en advarsel vis ikke I lader Eders klør blive hos Eder selv så må I være klar over, at som I så således vil I også høste. I er mærket husk dette. Hævnerens sorte skar." Det andet brev til Peter Bladt havde følgende lidt mere kontante ordlyd: "Her den første advarsel! Vogt dig for [og så en aflang firkant, måske blot en tankestreg?] Vi er på vagt. Som I sår vil I høste." Brevet var signeret med fire uafhængige streger med små vinkler på enderne, noget, der af politiet blev foreslået som delene af et hagekors, hvilket dog ikke forekommer ganske oplagt.

Hvor trusselsbrevet mod andelskassen fremtræder en smule barnligt med drengébogs allegorier (Hævnerens sorte skar[e]), med stavfejl og dårlig tegnsætning, men pudsigt nok også med en meget høflig tiltale (Eders) og med "gammeldags" tyske ä'er, er trusselsbrevet mod Peter

Til Se økonomiske Røtter.  
 Vagt Gæser, Dette er kun en Advarsel.  
 Vi er ikke i heder Gæser. I lør blive  
 hos Gæser selv saa maa I være klar  
 over, at som I saa saaledes vil I ogsaa  
 hørte.  
 I er meget hurtig Dette.  
 Nærmærens roste Skær.

Her den første  
 Advarsel!  
 Vagt dig for —  
 Vi er paa Vagt  
 Som i saa vil i høste.

Trusselsbrevene der blev smidt ind gennem vinduet til hhv. Nybøl Andelskasse og gård-  
 ejer Bladts ejendom, natten mellem den 19. og 20. marts 1932.  
 (Gråsten Kriminalpoliti, K-105/3).

Bladt mere "moderne" og som sagt mere kontant i udtryksformen, men stadig har det også et barnligt skær over sig, ikke mindst gennem en uøvet "kalligraferet" skrift samt den kryptiske underskrift.

Men hvem havde skrevet disse trusselsbreve? Ingen påtog sig ansvaret, og begge var signeret med underskrifter, der bestemt ikke skulle – eller kunne – lede hen til nogen person eller organisation.

Umiddelbart var det næppe lokale gerningsmænd. "Bomben" mod Nybøl Andelskasse var oplagt tiltænkt forretningsfører Christensens soveværelse, men blev fejlagtigt kastet ind gennem en rude i husets modsatte gavl, og havnede derfor hos tjenestepigen. Et andet forhold, der pegede udenbys, var, at øvelsesbomberne viste sig at mangle på kasernen i Sønderborg. Det fik politiet til at rette opmærksomheden mod Sønderborg, og de sønderborgske kommunister, som man vidste samarbejdede med LS. Det lykkedes dog aldrig politiet at få nogen anklaget, endsige retsforfulgt, for attentaterne.

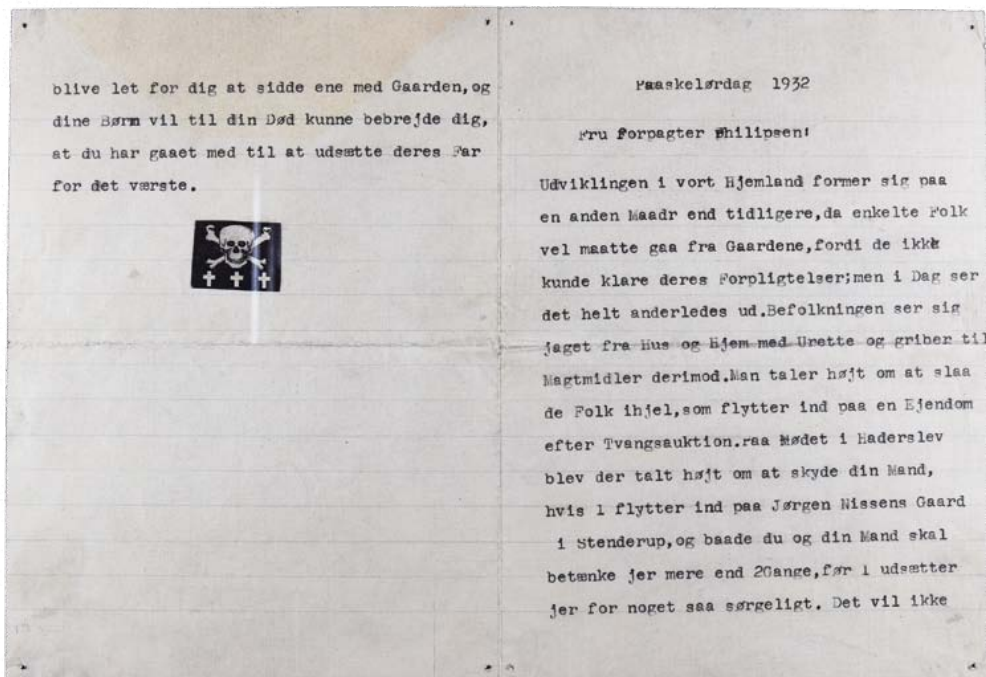
Disse to angreb med attrap-bomber og trusselsbreve, var ikke enkeltstående begivenheder. To dage efter "bombeattentatet", som det blev døbt i både pressen og hos politiet, blev Peter Bladts kone, ringet op af en person, som talte om attentaterne og indirekte refererede til ødelagte vinduer, uden dog at ville navngive sig. Nødet af fru Bladt præsenterede han sig til sidst som "Jensen fra Sønderborg", hvorefter han lagde på. Senere fandt man ud af, gennem den lokale telefoncentral, at samtalen var ført fra vognmand Alfred Petersens telefon i Avnbøl. Han, eller rettere faderen, kunne fortælle, at en ca. 25-årig mandsperson, ca. 167 cm høj, glatbarberet, med fyldigt ansigt og i gråt jakkesæt var kommet gående til fods og havde – på ikke rent sønderjysk – spurgt, om han måtte låne telefonen. Det måtte han, og han havde efterfølgende lagt 20 øre for samtalen. Fra politiets side havde man en formodning om, at det evt. var en af de to kommunistiske brødre, Jens Gustav og John Peter Jepsen fra Sønderborg, men en konfrontation mellem vognmanden og brødrene gav ikke det ønskede resultat. En sammenligning mellem fodaftryk uden for Bladts gård og brødrene Jepsens fodtøj pegede heller ikke i den retning. Nærmere nåede man ikke en opklaring.<sup>16</sup>

Også familien Philipsen fik efter deres køb af "Vestervang" trusselsbreve, og de var faktisk grovere end dem, der blev smidt ind gennem ruderne til andelskassen og Bladt. Den 29. marts fik fru Philipsen således et ganske uhørt brev med mordtrusler mod sin mand. Blandt andet stod der: "På mødet i Haderslev [formentlig det af Kylling indkaldte møde den 21/3] blev der talt højt om at skyde din mand, hvis I flytter

ind på Jørgen Nissens gård i Stenderup (...). Det vil ikke blive let for dig at sidde ene på gården, og dine børn vil til din død kunne bebrejde dig, at du har gået med til at udsætte deres far for det værste." Brevet var meget dramatisk "underskrevet" med et dødningehoved.<sup>17</sup>

Mere perfidt fik også Johan Philipsen et trusselsbrev, skrevet i hånden, med blyant og nærmest med gotisk håndskrift. Det lød: "Hvis Du ikke omgående får handlen med Jørgen Nissens gård annulleret, vil vi gøre din hustru og hendes familie bekendt med din affære med tidligere lærerinde frk. Mogens". Dette brev var underskrevet "den alvidende" og herunder var der et kors.<sup>18</sup>

Selv om disse trusselsbreve blev indsendt til "Centralbureauet for Identifikation", løb også denne efterforskning ud i sandet. Det var ikke muligt at finde brugbare fingeraftryk på brevene, og selv om det var lykkedes at identificere den ved trusselsbrevet til fru Philipsen benyt-



Trusselsbrevet til fru Philipsen, hvor der trues med at skyde hendes mand, såfremt de flyttede ind på Vestervang. Meget sigende er brevet forsynet med et dødningehoved og tre kors. (Gråsten Kriminalpoliti, K-105/32).

tede skrivemaskine til en "Royal" model 10 af ældre dato, som der kun skulle være 18 af i Sønderjylland, lykkedes det ikke blandt disse at finde en mulig forbindelse mellem yderliggående medlemmer af LS, nationalsocialisterne eller kommunisterne, for derigennem at nå frem til gerningsmanden. Dokumenter afsendt fra kommunistpartiet i Sønderborg viste, at de benyttede en "Adler" No. 7, og også et medsendt brev fra Frits Clausen gav negativt resultat, idet eksperter kunne konstatere, at han ej heller benyttede en "Royal".

Men næsten en måned tidligere havde der været det første trusselsbrev i forbindelse med tvangssalget af Jørgen Nissens gård. Modtageren var fhv. mejerist, rentier, Jørgen Zachariassen, Dybbøl, der fik det tilsendt med posten, stemplet i Bylderup-Bov den 2. marts 1932. Som ved "bombeattentatet" mod Nybøl Andelskasse tydede det på, at gerningsmanden ikke var lokalkendt, for brevet var sendt til den forkerte, var decideret fejladdresseret, og skulle have været sendt til gårdejer Jørgen Zachariassen, Mølmark, der en overgang overvejede at købe "Vestervang" af Nybøl Andelskasse. Dette mulige køb har uden tvivl været alment kendt i lokalsamfundet. Således kunne Jørgen Nissen i et brev til Deichgräber, dateret den 17. februar 1932 skrive: "Har i dag talt med J. Andersen, Snogbæk, han meddelte mig, at gårdejer Jørgen Zachariassen, Mølmark (...) har handlet om min ejendom (...). Jeg synes det er skandaløst, (...) han trænger sikkert til en alvorlig påmindelse, da han tilsyneladende ikke ved hvordan landet ligger."<sup>19</sup> Selv om der i dette brev fra Jørgen Nissen kunne ligge antydningen af et muligt trusselsbrev, peger fejladresseringen bestemt ikke på Nissen som afsender, men måske har hans opfordring igangsat en proces?

Trusselsbrevet, der var håndskrevet, tydede på en uøvet skribent, eller måske blot én med ikke dansk skolegang, da det indeholdt mange "fonetiske" stavfejl. Blandt andet stod der: "Fastholder De planen må De rejne med at gjengjædesens time vil slå for Dem, De vil ikke undgå at blive ramt, så følelig, at De vil tænke lid på det."<sup>20</sup> Brevet var ikke underskrevet, og som ved de øvrige trusselsbreve fandt man ej heller her frem til afsenderen.

## Hemmeligt møde på Snogbæk Kro

Dagen efter at trusselsbrevene var blevet kastet ind gennem ruderne til Bladt og Nybøl Andelskasse, den 21. marts 1932, fik politiet af en "absolut troværdig" unavngiven informant information om, at der "for

nogen tid siden" [den 13. februar 1932] var blevet afholdt et hemmeligt møde på Snogbæk Kro mellem medlemmer af LS, nationalsocialister og kommunister samt nogle personer fra Tyskland. Informanten havde ikke selv været til stede ved mødet, men havde oplysningerne fra én, der havde, nemlig Hans Alnor på Ullerup Mark. Blandt de indbudte fra Tyskland var Bruno von Salomon, hvis navn var kendt i forbindelse med sprængstofattentater et par år tidligere i Slesvig-Holsten. I den brede offentlighed var han også kendt som redaktør af avisen "*Das Landvolk*" i Itzehoe i 1929. Dette job forlod han dog hurtigt, og endte, efter at have forsøgt sig hos forskellige nationalrevolutionære grupperinger, som medlem af det tyske kommunistiske parti, KPD.<sup>21</sup>

Bruno von Salomon fortalte i henhold til informanten, hvorledes man organiserede modstanden mod tvangsauktionerne i Slesvig-Holsten. Der havde man allieret sig med kommunisterne, som ved tvangsauktionerne troppede op og advarede eventuelle købere mod at købe gården, da den ellers ville risikere at blive sat i brand. Sådanne brande skulle efter informanten og Bruno von Salomons udsagn være bragt til udførelse tre gange, og de skulle have haft en meget præventiv effekt på købelysten.<sup>22</sup>

En anden informant, som ej heller ønskede sit navn frem, men som dog selv havde været til stede ved mødet, (og som i øvrigt ikke nævnte Hans Alnor som mødedeltager, men derimod hans far, Lorenz Alnor) kunne fortælle, at folk fra hele Sønderjylland var mødt frem, ca. fyre personer. Informanten kendte kun godt og vel halvdelen, heriblandt Deichgräber, Kylling, Nissen, Oldsager og H.C. Lei. Derudover også Frits Clausen, mølleren fra Kastvrå [?] samt lærer Billund fra Nustrup. Desuden var der tre kommunister fra Sønderborg, Jens Gustav Jepsen samt to andre, hvoraf den ene var mødt i kommunistuniform, dvs. "sovjetjakke".<sup>23</sup>

Kristian Nissen, Ellum, havde indledt mødet med en fremstilling af de økonomiske forhold i landsdelen. Næste indlæg var af den i Nord-slesvig fødte Dr. Lorenz Christensen fra Kiel, der redegjorde for Sønderjyllands Kreditforenings rolle i elendighederne, hvorefter Bruno von Salomon tog over. Han fortalte, hvorledes folk i stort tal, deriblandt mange kommunister, mødte op ved tvangsauktionerne og gjorde en sådan larm, at myndighederne ikke kunne komme til orde. Dermed forhindrede de auktionernes udførelse.

Denne informant mente imidlertid, at mødet var uden hoved eller hale. Den eneste beslutning, der blev taget var, at Deichgräber på et tidspunkt formulerede en takkeadresse til Cornelius Petersen!

Også Jens Gustav Jepsen, den navngivne kommunist, der var med til mødet, blev afhørt. Han kunne fortælle, at han ikke var blevet indbudt til mødet, men havde hørt om det og var troppet op sammen med to andre. Hvem det var, ville han ikke udtale sig om, men politiet mente at vide, at det var hhv. Hans Knudsen, Lyshøj, og Bruno Hemmersam, Sønderborg. Om selve mødet ville Jepsen ej heller udtale sig, bortset fra, som han sagde, "at der intet ulovligt foregik". Forespurgt, hvilke fælles interesser der var mellem kommunister og landbrugere (LS), svarede Jens Jepsen, at han ikke kunne tænke sig nogen fælles interesse. Maksimalt en vis fælles interesse mellem husmænd og kommunister, men selv det var svært at se. Han erklærede, "at når kommunister nu deltager i de møder, som den radikale fløj af LS afholder, skyldes det de samme bevæggrunde, som får kommunisterne til at trænge ind f. eks. blandt hærens og flådens mandskab, nemlig det at underminere den nuværende samfundsordning og forberede det kommunistiske samfund".<sup>24</sup>

Myndighederne tog dette møde og samarbejdet mellem den rabiate del af LS og den tilsvarende bevægelse i Slesvig-Holsten ganske alvorligt. Efter at være blevet orienteret om det hemmelige møde i Snogbæk besluttede Justitsministeriet således at anbefale, "under hensyn til de urolige forhold i Sønderjylland", at Bruno von Salomon skulle udvises, såfremt han på ny skulle vise sig i Danmark. Også selv om det måske nok var på "et lidt spinkelt grundlag", som det anføres i skrivelsen til politimesteren.<sup>25</sup>

Indtil da havde man måske fra myndighedernes side været lidt overbærende over for LS-bevægelsen. Således skrev statsadvokat Holm fra Sønderborg til Justitsministeriet så sent som den 4. april 1932, altså dagen før Stenderupslaget, at han ikke så nogen grund til bekymring over for de lokale LS-folk, da de ganske savnede organisation, og da deres demonstrationer skete under frygt og bæven for deres eget skind.<sup>26</sup>

## Plakaten

På "Vestervang" var der den 1. april, dvs. dagen hvor Jørgen Nissen officielt skulle fraflytte ejendommen, blevet uddelt og opslået røde plakater, som proklamerede:

"Denne ejendom er overtaget ved tvangsauktion.

Vi henstiller til sagførere, kommissionærer, købere og forpagtere at holde sig borte herfra af hensyn til ejeren og hans familie, som er under vor beskyttelse.



Vi henstiller til enhver, ikke at trodse denne vor henstilling, da de personer, som hjælper ejeren ud af hans retsmæssige hjem, vil blive boykottet personligt, moralsk og økonomisk med alle lovlige midler.

Vi henstiller til enhver ikke at tage plads som bestyrer, karl, pige eller ved noget arbejde på denne ejendom, så snart ejeren og hans familie er sat ud og er berøvet deres eksistens, da det er sket ved hjælp af penge-svindler.

Vi henstiller til handlende og håndværkere, mejeribestyrere og mejerister at være os behjælpelige ved at gennemføre en absolut boykot imod en ny driftsleder og dennes personale, ved intet at købe af dem, intet at sælge dem, ikke at arbejde for dem og ikke at røre ved deres mælkespande.

Vi gør opmærksom på, at der arbejdes for en lov med tilbagevirkende kraft, hvorefter tvangssolgt løsøre og tvangssolgte ejendomme skal tilbagegives den oprindelige ejer uden erstatning. Det vil således være forbundet med økonomisk og personlig risiko at være vor henstilling overhørig, da vi ved lovlige midler er i stand til at gøre enhver, som trodser os, stillingen så uudholdelig, at han ikke kan være i Nordslesvig."<sup>27</sup>

Plakaten var underskrevet af det ganske ukendte udvalg:  
"Landsudvalget til tvangsauktionernes standsning".

Umiddelbart var der ingen, der ville kendes ved disse plakater, og det var da også påfaldende, at bogtrykkernavnet på samtlige plakater var bortklippet, så end ikke bogtrykkeren kunne spores.

Én af plakaterne blev indleveret hos politiet i Aabenraa, og her blev mysteriet – nærmest som i en Agatha Christie roman – opklaret: Der viste sig nemlig på plakats bage side at være et utydeligt spejlbillede af bogtrykkermærket, formentligt fremkommet ved, at et frisktrykt eksemplar var blevet lagt ovenpå det indleverede eksemplar. Med lup konstaterede man, at de første bogstaver i nederste linje så ud til at være "Axe" og længere fremme blev et "y" genkendt. I den øverste linje var de to første bogstaver "To" og også det fjerde bogstav blev genkendt som et "t".

Et andet karakteristikum, der havde pådraget sig opmærksomhed var, at "risiko" var stavet "riciko". Det fik en anden kriminalbetjent til at tage plakaten i øjesyn, for han havde en tid været bosiddende i Toftlund, og da havde han bemærket, at "risiko" ofte i det lokale ugeblad "*Toftlund Avis*" var blevet stavet med "c". Nævnte kriminalbetjent hav-

de fortsat en tryksag fra trykkeriet i Toftlund, og dets bogtrykkermærke var Toftlund Bogtrykkeri, Axel Lyngby-Petersen.

Med andre ord et perfekt match til de med lup gjorde observationer. Det viste sig, at selvsamme bogtrykker tillige var bogtrykker for DNSAP, hvor Frits Clausen som sagt spillede en ledende rolle.<sup>28</sup>

Frits Clausen blev afhørt om sagen, og han oplyste, at de røde plakater ganske rigtigt var trykt hos bogtrykkeren i Toftlund, og at de var bestilt af Theodor Matthiesen Kylling, men han kendte ellers ikke noget til dem og vidste ikke, hvem der havde bragt dem til Stenderup.

Den 11. april aflagde politiet besøg hos bogtrykker Axel Lyngby-Petersen i Toftlund. Han oplyste straks, at han havde trykt dem, og at det var Theodor Matthiesen Kylling, der havde bestilt, afhentet og betalt dem.

Muligvis havde Kylling fået kolde fødder efter Stenderupslaget den 5. april, for da han besøgte trykkeriet den 9. april, afbestilte han resten af oplaget og forlangte desuden at få det håndskrevne forlæg tilbageleveret. Ligeledes ønskede han også at få manuskriptet til den tale han holdt i Stenderup den 5. april udleveret. Den var ellers blevet indleveret til bogtrykkeren for at kunne blive gengivet i avisen "National Socialisten".<sup>29</sup>

Da politiet mødte op hos Theodor Matthiesen Kylling erklærede han frejdigt, at han intet kendte til plakaterne, men forelagt de øvrige vidneudsagn måtte Kylling erkende, at det var ham, der havde bestilt og afhentet plakaterne, ligesom det også var ham selv, der havde forfattet teksten, men det kunne ikke længere vises, da forlægget var brændt. Han oplyste også, at der ikke fandtes noget "Landsudvalg til tvangsauktionernes Standsning". Han ville derimod ikke oplyse, hvor det resterende oplag af plakaterne (ca. 2.000 stk.) blev opbevaret, og han nægtede også at have bragt eksemplarer af plakaten med til Stenderup, endsige ophængt dem dér.<sup>30</sup>

## Udsættelsen den 4. april 1932

Selve udsættelsen den 4. april forløb i det store og hele, som politimesteren havde forudset. Kl. 10.15 ankom han til gården i Stenderup. Med sig havde han styrken på godt 30 lokale politifolk, som i første omgang tog opstilling ude på vejen. Efter fogedens ankomst gik denne sammen med politimesteren og to betjente ind på gårdspladsen, og fogeden vi-

dere ind i stuehuset, hvor der var forsamlet en 30-40 mennesker. Fogeden opfordrede de tilstedeværende til frivilligt at forlade gården, men uden resultat, og Jørgen Nissen svarede ham, at han for sin families skyld ikke godvilligt kunne forlade gården. Fogeden gentog sin opfordring til Jørgen Nissen og samtlige andre tilstedeværende, men ingen reagerede. Fogeden afsagde derefter en kendelse gående ud på, at Jørgen Nissen ville være at udsætte af gården, og at samtlige uvedkommende tilstedeværende skulle fjernes. Samtidig bad han politimesteren om assistance til udsættelsen og fjernelsen. Politimester Vilstrup gjorde derefter de tilstedeværende bekendt med den straf, der var forbundet med at hindre fogedens embedshandling, og fortalte de fremmødte, at såfremt de ikke i løbet af et minut havde fjernet sig fra stuen og gården, ville de blive fjernet med magt.

Wilhelm Deichgräber tog derpå ordet og erklærede, at han ville benytte det givne minut til at udtale, at det var hele den slesvigske befolkningens interesser, de varetog ved at demonstrere mod udsættelsen. Dette blev dog for meget for politimesteren, der afbrød ham og beordrede de tilstedeværende til straks at forlade stuen. Efter denne anden opfordring forlod samtlige tilstedeværende, med undtagelse af Jørgen Nissen og hans svoger, stuen og gården. Jørgen Nissen og svoger blev efterfølgende ført ud af politiet uden at gøre modstand.

Rekvirerede flyttefolk fjernede derefter Jørgen Nissens bohove fra stuehuset, medens den udkommanderede politistyrke holdt uvedkommende borte fra gården. Få minutter efter, at Jørgen Nissens indbo var kørt bort, rullede tre lastbiler op med Johan Philipsens bohove, og han flyttede ind. Politistyrken forblev ved gården indtil 18-tiden, hvorefter vagten blev overtaget af fire betjente. Samme nat var der også vagt ved Bladts gård og patruljer langs vejene i Stenderup og Nybøl, uden at noget mistænkeligt dog blev observeret.

Efter udsættelsen flyttede Jørgen Nissen med familie hen til moderen i aftægtshuset 50 meter nede ad vejen.

## Mødet den 5. april

Den 2. april, altså to dage før udsættelsen, var flere af de ledende medlemmer af det radikale LS samlede på Jørgen Nissens gård. Det blev her besluttet at indkalde til et større protestmøde den 5. april kl. 14.00. Theodor Matthiesen Kylling havde forfattet en indkaldelse til protestmødet, som han samme aften indtelefonerede til *Jydske Tidende*.<sup>31</sup>

Foruden Theodor Matthiesen Kylling var indkaldelsen underskrevet af Deichgräber, Hans Jørgensen [Varnæs], Hans Chr. Schmidt [Hygum] og Jens Andersen [Snogbæk]. Opråbet henvendte sig til *"Slesvigske bønder og arbejdere!"* – ikke til danske eller sønderjyske, men slesvigske. Hermed blev der signaleret et slægtsskab til selvstyrebevægelsen, men også til den hjemmetyske del af befolkningen.

Der blev i opråbet opfordret til, at man mødte frem i titusindvis i protest mod Jørgen Nissens "udjagelse af slægtsgården". Lidt konspiratorisk sluttede opråbet med en advarsel til deltagerne i protestmødet om, at de skulle "vare deres mund", for der ville være snesevis af kriminalbetjente med til mødet, klædt i både pænt tøj og i arbejdstøj. Denne sidste advarsel syntes de indkaldte talere, heriblandt flere af underskriverne, ikke selv at tage specielt hensyn til, som det vil fremgå nedenfor.

Da mødet gik i gang ved 14.30-tiden, var der ankommet omkring 1.500 deltagere fra hele landsdelen i både privatbiler og busser. Oprindeligt var det meningen, at mødet skulle have foregået på "Vestervang", men da Nissen dagen forinden var blevet sat ud, blev mødet holdt på en mark ved kroen i Stenderup, ca. 100 m. nordøst for gården.



*Fra mødepladsen foran den nedlagte kro i Stenderup hvor omkring 1.500 personer var samlet. Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*



*Lokale betjente og demonstranter på vejen uden for Johan Philipsens gård. Det hele ser for så vidt fredeligt ud med bløde hatte og cigarrygning. Dog bemærker man, at betjenten i midten har politistaven fremme. Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*

Første taler var Frits Clausen, Bovrup. Han vendte sig mod den lumskede og snigende fjende, der jagede folk fra hus og hjem, nemlig kapitalismen. Han lagde dog ikke i sin tale op til tumult eller uroligheder. Blandt andet sagde han, med en slet skjult reference til Orla Lehmanns opråb fra 1848 om "fortvivlelsens selvhjælp": "Vi vil ikke Hævn, men Retfærdighed. Vi vil ikke beruse os i Ord eller øve Fortvivlelsens Gerninger (...) Vi vil ikke hvæsse hadets Klinge, men vil roligt og mandigt fortsætte vor Kamp for Retfærdighed og Kærlighed."<sup>32</sup>

Blandt talerne var også Theodor Matthiesen Kylling, der fra talerstolen, og helt i overensstemmelse med den tidligere omtalte plakat, opfordrede til at man ikke skulle hilse på den nye ejer, at man ikke skulle hjælpe ham, ikke røre ved hans mælkespande, og ikke tage tjeneste hos ham.

Deichgräber var også meget kontant i sine udtalelser, der bestemt var farvet af hans tilhørsforhold til både mindretallet og de tidligere protestbevægelser. Han sagde blandt andet, at man agtede at forhindre udpantning for skatter og at kaste pantefogeden på døren. Desuden proklamerede han, at Slesvig ikke var en landsdel, men et land, at slesvigerne ikke var en befolkning, men et folk, og at man hermed opsagde Danmark huldskab og troskab!<sup>33</sup>

Af andre markante talere var kommunisten John Jepsen fra Sønderborg, der udtalte, at det eneste rigtige var at få sat Jørgen Nissen ind på gården igen, da hans eksistensmuligheder var ham berøvet af det kapitalistiske system. Slaget var dog tabt i øjeblikket, da man kun havde de bare næver at kæmpe med mod "de københavnske gadedrenge" [dvs. det københavnske politi], som var sendt til Sønderjylland af den socialdemokratiske regering. Bønderne måtte lære, at deres leer kunne bruges til andet end til at høste med; de kunne også bruges som våben! Når bønderne kunne indse dette, ville de få støtte af arbejderne i byerne.<sup>34</sup>

Under denne del af mødet bevægede politimesteren og flere af betjentene sig i uniform rundt blandt mødedeltagerne, uden at det gav anledning til uro.

## Optøjerne

Efter mødets afslutning sprang en yngre mand op på talerstolen og råbte: "Skal vi hente ham?", hvortil nogle svarede "Ja!", andre "Hør". Derefter gik en stor mængde af deltagerne, ifølge politimester Vilstrup en 6-700 personer, hen til "Vestervang" og stillede sig på vejen uden for gården. Efter ca. en halv times tid, måske mindre, begyndte situationen at udvikle sig. Ifølge politimesterens indberetning til Justitsministeriet forløb det på følgende måde:

"Mængden kom med hånende tilråb og skældsord til, og om, de forsamlede betjente og Johan Philipsen og blev øjensynligt mere og mere ophidset. Et par pæle i stakittet til gårdens have blev brækket, og en person, der bagefter er noteret, er set brække 2 hegnspæle over, enkelte personer kom ind i gårdens have.

Da mine opfordringer til den forsamlede mængde om at passere videre ad vejen ikke frugtede, sendte jeg 5 sønderjyske ordensbetjente under ledelse af overbetjent Sørensen, Kollund, bag om gården højere oppe ad vejen, for der at opfordre de forsamlede til at bevæge sig ad vejen i retning mod syd.

Da de pågældende betjente rettede deres opfordring til mængden blev denne skubbet frem mod betjentene og samtidig blev der kastet 6 til 7 sten af indtil knytnæves størrelse mod betjentene. Overbetjent Sørensen blev ramt på armen af en sten og af en jordklump på siden af kasketten. En af de kastede sten ramte en af de tilstedeværende – en mødedeltager – i baghovedet, så der fremkom et blødende sår. Betjen-

tene gjorde nu brug af stavene i ca. 1 minut, hvorefter der atter var faldet ro over de tilstedeværende.

De københavnske betjente, der nu kom ud på vejen, drev derefter mængden mod syd og nord uden at der kom til voldsomheder af nogen art<sup>35</sup>

Et par dage senere indsendte politimesteren en tilsvarende beretning, denne gang til chefen for Statspolitiet, hvor forløbet er anderledes, om end i det store og hele samstemmende. Han fortalte bl.a., at han efter ca. en halv times tid satte politiet ind. Politiet havde indtil da forholdt sig passivt ved de to indgange til gårdspladsen samt på selve gårdspladsen. Fra den nordlige indkørsel gik nu en styrke på 6-8 mand med overbetjent Sørensen som leder og med dragne stave frem for at trænge hoben tilbage. De brugte på dette tidspunkt ikke stavene, men havde dem fremme for at vise alvoren i situationen. Men da aktionen satte ind, blev de overdænget med sten og lerklumper, "og først da, og efter at deres stilling var bleven prekær over for mængdens ophidselse, blev stavene taget i brug". Da de københavnske betjente, som indtil da havde stået bag huset så, at de sønderjyske kolleger var i fare, rykkede de frem.<sup>36</sup>

Ifølge avisreferater var begivenhedsforløbet en smule mere dramatisk. Blandt andet havde den konservative avis, *Dagens Nyheder*, allerede den 6. april en stor reportage fra Stenderup. Hovedbudskabet var, at selve mødet var forløbet roligt, men at omkring 100 kommunister efterfølgende havde skabt uro i forsamlingen. Avisen mente dog, at "det ikke lod sig gøre at fritage politiet for skyld", ikke de københavnske betjente, men det lokale politi:

"I længden kunne det kommunistiske element i forsamlingen ikke holde dette ud [at demonstrationen foregik i ro], og under høje råb gav nogle unge mennesker sig til at bryde hegnet ind til haven og trænge den vej ind til gården. De blev dog let og hurtigt vist tilbage.

Men uroen i mængden øgedes, og så besluttede politimester Vilstrup og hans overbetjent Sørensen, at nu skulle det være slut. Med stavene fremme gik overbetjent Sørensen og syv af hans betjente ind på mængden og opfordrede dem til at gå hjem. Overbetjenten var synligt ophidsset, og da han i spidsen for sine betjente begyndte at skubbe ublidt til de nærmest stående, blev betjentene modtaget med en regn af stenkast.



*De københavnske betjente er i gang med at rydde vejen foran Vestervang.  
Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*

Det var i første række kommunisterne, der var stenkastere. Dette blev signalet til, at betjentene slog løs med stavene til højre og venstre. Det var et uhyggeligt optrin. Adskillige demonstranter segnede under slagene, flere med blodet strømmende ned over ansigtet. Det gik ud over skyldige og uskyldige i flæng. Blandt de hårdt ramte var en fredelig tilskuer, dyrlæge Boldt, Jels. Han segnede til jorden efter et voldsomt slag i hovedet. Stenkasterne vedblev, og en landmand blev ramt i nakken, så han faldt om. Stenen tilføjede ham et stærkt blødende sår.”

(...)

”Nu fik de københavnske betjente ordre til at gribe ind, og heldigvis gjorde de det med overlegen ro. (...) Stilfærdigt, men bestemt blev mængden nu drevet ud af byen, og i løbet af en halv snes minutter var ikke alene vejen, men også de tilstødende haver, hvor mange havde taget opstilling, som blæst”.



Chefen for Statspolitiet havde også læst denne artikel i *Dagens Nyheder*, og ville gerne høre politimester Vilstrups kommentar til artiklens udlægning af overbetjent Sørensens optræden. Politimesteren forklarede, at han ikke bemærkede nogen ophidselse hos overbetjent Sørensen, men "det er vel nok sandsynligt, at betjentene, da de skulle starte fremstødet, har haft et energisk udtryk i ansigtet". Et udtryk, som måske af udenforstående kunne opfatte som ophidselse, men generelt mente han, det måtte komme an på et subjektivt skøn, hvorvidt en mand så ophidset ud. Derfor så han ikke nogen anledning til at undersøge dette spørgsmål nærmere.<sup>37</sup>

Under tumulten ved Philipsens gård var en mindre flok kommunister, ifølge *Dagens Nyheder* en 15-16 unge fra Sønderborg, gået over til Bladts ejendom og havde stillet sig truende an med kæppe over for de få betjente, der var udstationeret dér. Formentlig har de følt, at han, som næstformand i Nybøl Andelskasse, i højere grad repræsenterede det kapitalistiske system, end den ene bonde frem for den anden.

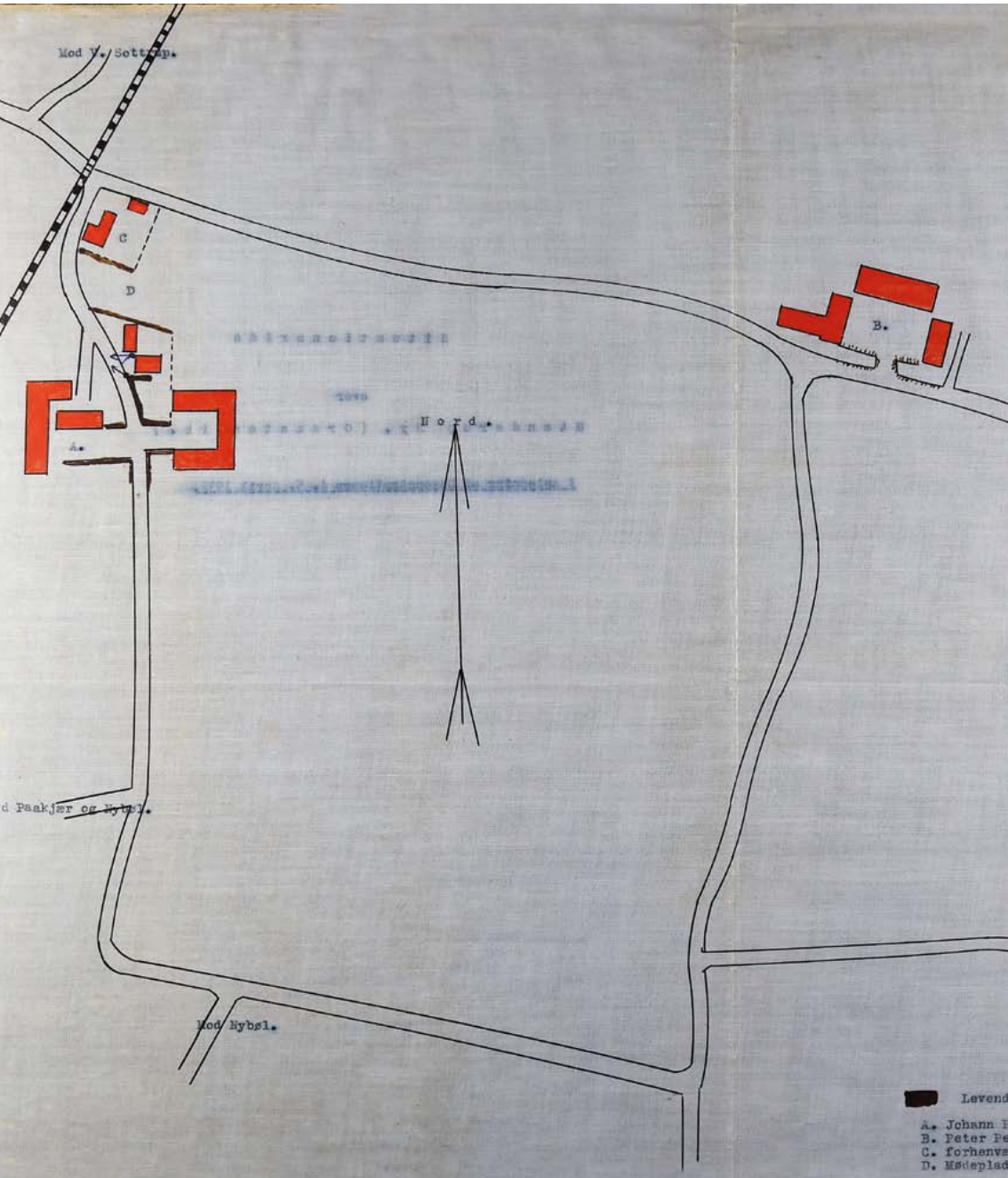
Københavnske betjente blev rekvireret gennem telefonen, og de foretog nu "flere udfald med stavene mod kommunisterne", der efterhånden blev splittet og drog bort. Ifølge *Dagens Nyheder* viste de københavnske betjente sig her uhyre effektive, for "nu vankede der brodne pander", og "skarpt forfulgt af betjentene flygtede de ind over markerne, og der vankede drøje knubs".<sup>38</sup>

Omkring 17.30 var alt dog atter roligt i Stenderup, og politimesteren og de fleste betjente tog tilbage til Gråsten. Man lod dog et større vagthold forblive i byen ved Philipsen og ved Bladt.

## Stenkast

Den 8. april takkede Justitsministeriet politimester Vilstrup for indberetningen om mødet i Stenderup og den efterfølgende demonstration. Samtidig anmodede Justitsministeriet om, at der blev indledt efterforskning med hensyn til de begåede lovovertrædelser, herunder stenkastningen, ligesom Justitsministeriet mente, at der burde rettes opmærksomhed mod de personer, der ved ophidsende udtalelser og råb havde et medansvar for lovovertrædelserne.<sup>39</sup>

Denne henstilling var dog ikke nødvendig, for allerede den 6. april var der blevet indledt efterforskning. Malermester Henrik Jakobsen, Sønderborg, havde samme dag efter stenkastene i Stenderup fortalt betjent Dehnert, som han kendte personligt, at han foran "Vestervang"





havde overhørt en samtale mellem en for ham ukendt ung mand og bygmester Mathias Evald Rendel, Sønderborg. Den unge mand havde stået ved et led ind til en mark og sparket til sten, samtidig med at han sagde noget i retning af, at "Her har vi sten", hvortil Rendel skulle have svaret: "Lad os få nogle her hen".

Noget "tilsvarende" havde overbetjent Kjær fra ordenspolitiet i Sønderborg også hørt Rendel sige, nemlig: "Jeg foreslår, vi bevæbner os med Sten". Efter at have sagt dette, skulle Rendel være gået ind på en mark. Umiddelbart efter blev der kastet med sten, men overbetjent Kjær havde ikke set Rendel kaste sten, ligesom han heller ikke ville påstå, at stenene blev kastet på Rendels opfordring.

Bygmester Rendel vedgik, at han havde været i Stenderup den pågældende dag, og også at han havde fulgt de øvrige demonstranter ned mod Philipsens gård efter at det officielle møde var slut, men han nægtede at have opfordret til stenkast. Han havde blot stået og betragtede scenariet, og havde da bemærket, at folk, der stod i haven over for gården, efter ca. 10 min. begyndte at kaste med sten, hvorfor han højt råbte: "Nu slår de med sten", hvorefter han hurtigt var løbet fra stedet for at undgå at blive ramt. Han søgte tilflugt i kroen, hvor han drak en kop kaffe sammen med vognmand Krosgaard fra Dybbøl. Efter ca. et kvarter fulgtes de ad til den nærliggende by Sottrup.

Politiet havde ikke stor tillid til Rendels forklaring, og dagen efter, den 8. april, viste det

*Situationsriids over Stenderup by med angivelse af Johan Philipsens gård (A), Peter Bladts gård (B), den forhenværende kro (C) og mødepladsen (D). Pilene over for Johan Philipsens gård angiver, hvorfra stenene blev kastet. (Gråsten Kriminalpolitiet, K-97-98/32).*

sig, at også en anden betjent, betjent Work fra Holbøl, havde bemærket, at bygmester Rendel under demonstrationen havde sagt til menneskemængden, at de skulle bevæbne sig med sten. Men også forelagt dette udsagn fastholdt Rendel, at han hverken havde opfordret nogen til at kaste sten eller sagt noget i retning af, at "nu bevæbner vi os med Sten".<sup>40</sup>

## Mødet den 9. april på Sottrup Kro

Den 9. april kl. 20.00 blev der holdt et "kommunist- og LS-møde" i Sottrup Kro, hvilket naturligt fik politiet til at frygte nye demonstrationer ved Philipsens gård. Derfor var hele det lokale politikorps atter i alarmberedskab, og til selve mødet var to kriminalbetjente med for at kunne underrette om et eventuelt fremstød fra Sottrup mod Stenderup. Imidlertid forløb aftenen ganske rolig, og omkring kl. 23 sluttede mødet uden nye sammenstød.

Gassen var på en eller anden måde gået lidt af ballonen i denne omgang. Måske hang det sammen med, at nogle af de mest aktive på LS-siden, Theodor Matthiesen Kylling og Kristian Nissen, begge havde "deres" at se til retsligt i forhold til hhv. "Stormen på Kreditforeningen" og Stenderupslaget, ligesom begge med deres egne ejendomme for nylig havde været på tvangsauktion. Kristian Nissen ca. tre uger tidligere, Kylling ca. to måneder tidligere. De var dog begge med til mødet i Sottrup, og på Kyllings foranledning blev der foretaget en indsamling til en ko til kommunisterne i Sønderborg som tak for indsatsen. Indsamlingen var så succesfuld, at der også blev penge til en ko til kommunisterne i Aabenraa.

Mødets fredelige gennemførelse hang måske også sammen med, at mødeindkaldelsen var annonceret på store plakater opsat af Danmarks Kommunistiske Parti, ej just den forening, der appellerede mest til den brede bondebefolkning, men det kunne også skyldes, at de voldelige begivenheder i Stenderup fire dage tidligere, havde sat en dæmper på gemytterne og eventuelle tilskuere.

## Stenderup i pressen

Alle aviser bragte i de følgende dage omtaler af begivenhederne i Stenderup. Alt efter partifarve og ståsted var der store variationer i udlægning og tolkning. Således skrev det kommunistiske Arbejderbladet, at "Stenderup kan blive signalet til den fælles revolutionære kamp af

arbejdere og bønder ikke blot i Sønderjylland, men i hele landet mod kapitalismen, for arbejdernes og de arbejdende bønders samfund."<sup>41</sup>

Omvendt kunne Social-Demokraten fortælle om den store harme, der var i Sønderjylland over kommunisternes optræden, og bladet undrede sig over samarbejdet mellem LS og kommunisterne, fordi det netop var fra LS' side, at "de stærke opfordringer til [...] løntryk over for slagteri-arbejderne [var] udgået". Kommunisternes makkerskab med LS blev af bladet stemplet som "forræderi over for arbejderklassen."<sup>42</sup>

En anden udlægning kom fra Kristeligt Dagblad, der fortalte, at det var nazisterne, der stod bag mødet og urolighederne i Stenderup.<sup>43</sup> Og i Politiken blev der gennem lange udtalelser af justitsminister Zahle (radikal, som Politiken) udtrykt tilfredshed med måden, hvorpå politi og statsmagt havde løst opgaven i Stenderup, ligesom de københavnske betjentes indsats blev forsvaret.<sup>44</sup>

Den lokale konservative avis, Jydske Tidende, der som eneste avis havde bragt Kyllings indkaldelse til protestmødet og som klart var i opposition til den siddende socialdemokratisk-radikale regering, bragte dagen efter en flersides stor reportage fra mødet med udførlige referater af talerne og også med beskrivelse af begivenhederne ved Jørgen Nissens og Bladts gårde. Som en af de væsentligste årsager til urolighederne den 5. april pegede avisen imidlertid på Justitsministeriets håndtering af sagen og tilstedeværelsen af københavnsk politi i Sønderjylland.<sup>45</sup>

Samme fokus på de københavnske politibetjente havde venstrebladene Dannevirke og Dybbøl-Posten i artikler den 5. april. Dannevirke skrev således: "Kan Zahle da ikke forstå, at det er [...] en krænkelse af befolkningens æresfølelse, når han sender københavnsk politi herover i stort antal" og Dybbøl-Posten mente at se en "komplet mangel på evne til at vurdere situationen, når justitsminister Zahle beordrer over en halv hundrede københavnske politibetjente til Sønderjylland".<sup>46</sup>

Knap så fordømmende over for rigsdansk/københavnsk indblanding var H.P. Hanssens avis, Hejmdal, der ligeledes var et venstreblad, idet bladet mente, at assistance fra København var et forståeligt resultat af den optrapning, der gennem den seneste tid var sket: "Vi finder dette forståeligt med henblik på de stærke udæskninger, der har fundet sted ved de sidste demonstrationsmøder, og navnlig også med henblik på de i Stenderup opslåede plakater, som overskrider grænsen for det til-ladelige (...)." Bladet mente dog ikke, at "politiforanstaltninger" var svaret på tidens alvorlige landbrugskrise. Den "kan kun afhjælpes med

et frugtbart samarbejde mellem landbrugets repræsentanter, rigsdagen og regeringen".<sup>47</sup>

Generelt i de lokale sønderjyske (danske) aviser så man med forargelse på optøjerne og med bekymring på det nye samarbejde, der var blevet etableret. Bl.a. påpegede Flensborg Avis, den 14. april i en stor opsat artikel med overskriften "De tyske førere spejder i løn efter en ny tysk morgenrøde. Dansk-tysk Samarbejde i L.S.", at LS som udgangspunkt var en rigtig tanke, idet landboerne blev nødt til at være enige og stille krav til, hvorledes kampen mod krisen skulle føres, men avisen advarede mod, at LS blev spændt for en hjemmetysk vogn, som det netop var sket i Stenderup med udtalelsen om, at Danmark havde tabt sin ret til Nordslesvig. Også Hejmdal var i dagene efter Stenderup inde på dette forhold, men de tog også fat i LS' samarbejde med kommunisterne. Den 8. april skrev avisen: "På tirsdag afholder den sønderjyske afdeling af LS (...) et møde for sogneformændene på Folkehjem i Aabenraa. Man vil efter vor mening da ikke kunne undgå at tage standpunkt, så vel til det på det hemmelige møde i Snogbæk indledende samarbejde mellem yderligtgående personer inden for sammenslutningen og kommunisterne, ej heller undgå at tage stilling til den tone, Hr. Deichgräber anslog i Stenderup (...)". Lidt på samme måde så Dybbøl-Posten i en artikel den 7. april en klar linje mellem Stenderup, LS, Selvstyrebevægelsen (Cornelius Petersen) og Lei-bevægelsen. Bladet frygtede, at uroen ville blive udnyttet af den tyske propaganda og "vise, at Nordslesvig ikke kan trives ved Danmark; hver ny bevægelse bruges som et bevis herfor".<sup>48</sup>

I den hjemmetyske avis, Nordschleswigsche Zeitung, gjorde man derimod meget ud af at fortælle, at det lå bladet "fuldstændig fjernt, at ville udnytte situationen nationalpolitisk". Samtidig pointerede man dog, at demonstrationen i Stenderup ikke var en hjemmetysk demonstration, men en dansk. Det var danske bønder, der demonstrerede, hvilket jo så betød, at udtalelser om, at Danmark havde mistet retten til Sønderjylland, følgelig blev sagt af danske bønder og ikke af hjemmetyske.<sup>49</sup> Ved denne manøvre forsøgte man ganske raffineret at gøre begivenhederne i Stenderup til netop et nationalpolitisk potent emne.

Det var ikke kun i de danske aviser, at Stenderupslaget fik omtale og opmærksomhed. Specielt i tyske medier var opmærksomheden stor, og ofte netop med fokus på "den danske vanrøgt". F.eks. skrev det national-socialistiske blad, Kieler Zeitung, under overskriften "Nordslesvig ved afgrunden" [her citeret efter Flensborg Avis] "For os Tyskere findes der kun et, nemlig kravet til den kommende nationale regering: Tilbage med

Nordslesvig til Riget. Slut med dansker-misrøgt ("Misswirtschaft") syd og nord for grænsen". Flensburger Generalanzeiger havde overskriften: „Danske politiknipler mod nordslesvigske bønder. I går mistede Danmark sin ret til Nordslesvig".<sup>50</sup> Og den 1. maj kunne Kieler Neueste Nachrichten bringe en længere artikel om de sønderjyske forhold under overskriften "Danmark svinger pisker over det tyske Nordslesvig! – Bønder uden brød!".<sup>51</sup> Stenderup blev med andre ord i høj grad benyttet syd for grænsen i agitationen for en grænserevision. Retfærdigvis var der også flere tyske aviser, der forholdt sig neutralt til begivenheden og benyttede lejligheden til at drage paralleller til sydslesvigske forhold. F.eks. omtalte Husumer Nachrichten en tilsvarende begivenhed fra landsbyen Svesing ved Husum ugen før Stenderupslaget, hvor en udsættelse blev forhindret ved hjælp af barrikader og fysisk modstand.<sup>52</sup> Generelt synes forholdene syd for grænsen i øvrigt at være meget tilsvarende forholdene nord for. Frankfurter Nachrichten havde f.eks. den 2. maj en analyserende artikel om de fortvivlede forhold i det nordlige Holsten. Under overskriften "Deutschland anno 1932. Bauernbewegung in Schleswig-Holstein" fortælles der bl.a. om plakater underskrevet af et "Landsudvalg til tvangsauktionernes standsning" og, næsten enslydende med Kyllings plakat, proklamerede plakaten: „Håndværker! Denne mand bliver boykottet! I bør ikke udføre arbejde for ham."<sup>53</sup>

## Det retlige efterspil

Til trods for Stenderupslagets voldsomhed, omfang og den store opmærksomhed, det fik i medierne, og til trods for de mange politisager vedrørende "bombeattentater", trusselsbreve og stenkast samt Justitsministeriets bevågenhed, er det påfaldende, så begrænset, det retlige efterspil blev. De eneste, der efterfølgende blev retsforfulgt var gårdejer Theodor Matthiesen Kylling og bygmester Mathias Ewald Rendel.

Theodor Matthiesen Kylling blev ved Kriminalretten i Gråsten sigtet for overtrædelse af § 3 i lov nr. 70 af 27/3 1929 om værn for erhvervs- og arbejdsfriheden. I henhold til anklagemyndigheden var Kyllings brøde, dels at lade trykke et antal plakater, som bl.a. indeholdt en indstilling om personlig, moralsk og økonomisk boykot af dem, der overtog en tvangssolgt ejendom og derefter at have ladet dem ophænge på gården i Stenderup, samt ved, som taler den 5. april i Stenderup, at have rettet samme opfordring til den forsamlede mængde om personlig og økonomisk forfølgelse af gårdejer Johan Philipsen.

Kylling påstod sig uskyldig, da plakaten talte om at boykotte med "alle lovlige midler" og desuden ikke var rettet mod Philipsen personligt, men var tænkt mere generelt mod tvangsauktioner i fremtiden. Desuden havde han intet kendskab til, hvem der havde ophængt plakaterne på "Vestervang". Han forklarede, at han på mødet i Stenderup i selve talen ikke havde hentydet til eller omtalt gårdejer Johan Philipsen. Han havde dog ved mødets slutning opfordret forsamlingen til ikke at hilse på Johan Philipsen, ikke at spytte på ham, for det var han ikke værd og ikke at røre hans mælkespande. Han anførte, at opfordringen til ikke at røre mælkespandene, var for at forhindre, at folk kom til at vælte dem.<sup>54</sup>

Dommeren mente ikke, at det kunne godtgøres, at Kylling havde uddelt plakaterne for at de skulle ophænges på "Vestervang", men på grund af vidneforklaringer fra mødet, blev Kylling den 19. maj 1932 dømt for at have opfordret forsamlingen til økonomisk at boykotte Johan Philipsen. Denne forseelse mente dommeren passende kunne bestemmes til en bøde til statskassen på 100 kr.<sup>55</sup>

Otte dage senere ankede anklagemyndigheden, dvs. statsadvokaten og politimester Vilstrup, sagen til Vestre Landsret, hvor der faldt dom den 30. juni 1932. Landsretten lagde vægt på, at Kylling, ved at have udleveret plakaten, også måtte være ansvarlig for, at den blev ophængt på "Vestervang", hvorfor dommen blev skærpet til 500 kr. subsidiært 60 dages fængsel.<sup>56</sup> Kylling valgte, formentlig på grund af hans trængte økonomi, fængslet, og mandag den 1. august 1932 påbegyndte han afsoningen i Aabenraa arrest.

Opholdet blev dog kort, for gennem plakater, bl.a. underskrevet af Deichgräber og Hans Chr. Schmidt, Hygum, blev der indkaldt til et møde på Folkehjem i Aabenraa den 9. august. Godt 200 mødte frem, og her blev der samlet ind til bøden, hvorefter Kylling, som Deichgräber udtrykte det, "blev løskøbt".<sup>57</sup>

Bygmester Mathias Evald Rendel fra Sønderborg blev sigtet for overtrædelse af Straffeloven § 100 jfr. § 98, eventuelt sammenholdt med kap. V, for meddelagtighed i vold eller trussel om vold mod politiet. Der var ingen tvivl om, at Rendels sag af anklagemyndigheden blev opfattet som mere alvorlig end Kyllings.

Efter den indledende forundersøgelse i Sønderborg blev sagen sendt videre til behandling ved Vestre Landsret i Viborg, hvor sagen blev behandlet den 30. juni 1932. Rendel blev her idømt 14 dages fængsel på



*Theodor Matthiesen Kylling (1877-1936). Gårdejer i Frørup. Aktiv i Selvstyrebevægelsen i 1920'erne og også i LS i 1930'erne. Var en af de helt centrale personer i forbindelse med Stenderupslaget. Foto: Museum Sønderjylland, ISL.*



sædvanlig fangekost. Begrundelsen for dommen var, at det måtte anses for godtgjort, at Rendel, der dog ikke kunne påvises at havde kastet sten eller forsøgt derpå, eller for den sags skyld, at han med sine udtalelser havde bevæget nogen til at kaste sten, dog havde søgt at virke for "iværksættelse" eller "fortsættelse" af at kaste sten mod politiet.<sup>58</sup>

Denne lidt vage begrundelse for dommen antyder, at det for anklagemyndigheden var vigtigt at få dømt en skyldig i forbindelse med op-tøjerne i Stenderup, og at man, i mangel af bedre, dømte Rendel: Ingen havde som sagt set ham kaste sten og ingen havde bemærket, at andre demonstranter havde reageret på hans opfordring til at bevæbne sig med sten. I de to politibetjentes vidneforklaringer var der tilmed usikkerhed om, hvornår Rendels opfordring skulle være blevet givet. Den ene mente efter at stenkastene var begyndt, den anden inden. Et tredje vidne hævdede i øvrigt, at han var sammen med Rendel, da stenene begyndte at falde, og at han var flygtet bort fra stedet sammen med Rendel, uden at have bemærket, at Rendel skulle have opfordret til stenkast.<sup>59</sup>

Uden at tage stilling til hvad Rendel måtte have opfordret til eller ikke, kan man her i bagklogskabens klare lys spørge, hvad den 49-årige bygmester overhovedet ville i Stenderup den eftermiddag? Han var

oplagt ikke medlem af LS (landmand) og som selvstændig bygmester næppe heller den oplagte kommunist eller sultne arbejdsløse. Måske havde han nationalsocialistiske sympatier, men det påberåbte han sig ikke, og det var i øvrigt heller ikke tumult Frits Clausen havde lagt op til i Stenderup. Rendel var formentlig blot en nysgerrig tilskuer, som var det forkerte sted på det forkerte tidspunkt. Måske blev han grebet af situationen, men han var under alle omstændigheder ingen leder eller organisator af "slaget".

## Konklusion

Denne gennemgang af hændelsesforløbet og de omkringliggende forhold har vist, at selve "slaget" i Stenderup, den 5. april 1932, ikke var planlagt og følgelig ej heller var under ledelse af nogen. Tumulten opstod spontant. Men lige så klart er det, at hele set-up'et omkring Stenderupslaget, med indkaldelse af store folkemængder, demonstration og konfronterende udtalelser, var orkestreret af en lille radikal gruppe i LS centreret omkring Kylling, Deichgräber og til dels Nissen, og at de blev godt hjulpet på vej gennem samarbejdet med de danske nazister og ikke mindst kommunisterne. Den måde mødet og eftermiddagen udviklede sig på i Stenderup, lå helt på linje med denne gruppes strategi, som det fremgår af et privat brev fra Kylling til Deichgräber, dateret 3. marts 1932. Indledningsvist nedgør Kylling i brevet den lokale, moderate LS-ledelse ved bl.a. at skrive: "Hans Petersen er en klog og beregnende koldhertet hvid jøde, Schmidt en dumrian og stræber, Lorenzen, Brøde, en stræber, Nissen, Vilsbæk, en indbildsk nar og stræber, Peter Nielsen, Refsømark, nærmest et godmodigt får (...) Føj for Satan! (...) Vi skylder dog Cornelius Petersen lidt mere!". Herefter går han over til at tale om, hvad der skal gøres:

"Nej, kære ven, vort gamle program er og bliver det bedste: Slesvig for slesvigere, løs fra København.

(...) Åben kamp, 300 mand til hver tvangsauktion hos vore folk, lad fanden tage sine. Og så kamp og nedsabling, når de christiansborgske lømler kommer herover. Bedst var det, om vi kunne få uniformer.

(...) du er den, jeg sætter mest håb til. Står vi to sammen, så har [vi] alle gode folk bag os. Splittes vi, så er udsigterne onde.

Lad os da enes om at se at føre vort folk – ikke længere ind i slaveriet – men ud af det. Vi holder med L.S. så vidt som vi kan se, at det gavner

vort endelige mål, men vi bekæmper L.S. af fuldt hjerte, som den parlamentariske snylter den er, men ikke åbenlyst. Lidt taktik må vi tillade os, selv om den ikke er fin."<sup>60</sup>

Det var klar tale, og synes nærmest at forudsige Stenderupslaget men også splittelsen i LS. Blandt andet som følge af begivenhederne den 5. april blev der på et repræsentantskabsmøde i Aabenraa den 13. april skabt en ny struktur (hovedbestyrelse) inden for det sønderjyske LS til afløsning af det hidtidige fællesudvalg. Den nye LS-bestyrelse havde medlemmer fra alle fire sønderjyske amter og med valgte medlemmer. Ændringen satte en dæmper på den radikale fløjs indflydelse, og fra efteråret blev det sønderjyske LS kontrolleret af moderate kræfter med blandt andet Peter Nielsen, Refsømark, som formand.<sup>61</sup> På den måde fik Stenderupslaget den stik modsatte effekt af, hvad den radikale del af LS havde håbet. I stedet for at styrke en yderligere radikaliserings af landbruget, medførte det, at de moderate kræfter blev styrket.

Selv om ingen ville påtage sig ansvaret for de begåede ulovligheder, var der mange, der gerne ville vinde fordel af sagen, og der var, som vi har set, mange interessenter. På det nationale plan forsøgte hjemmetyske grupper, ikke mindst gennem Deichgräber, at knytte tvangsauktionen sammen med dansk misrøgt af landsdelen og dermed sammen med et krav om grænserevision. Denne tilgang gav genlyd syd for grænsen i nationale og nationalsocialistiske kredse. Omvendt blev denne udlægning kraftig fordømt fra national dansk/sønderjysk side og set som et angreb mod hele Genforeningen og den førte politik. Fra centrale danske myndigheders side blev Stenderup primært set som endnu et anslag mod det danske demokrati, og her gjorde ikke mindst justitsminister Zahle det klart, at der nu skulle statueres et eksempel mod "bondeoprøret", som man tidligere havde gjort over for de arbejdsløse/"kommunisterne". Fra den radikale del af LS blev begivenhederne i Stenderup set som et muligt vindue til fremme for en radikaliserings og for de gamle protestbevægelser synspunkter, og fra den mere moderate del af LS som en mulighed for at demonstrere utilfredshed med landbrugets gældsbyrde for derigennem at skabe tilslutning til politisk indflydelse. Fra kommunistisk side rørte man i oprørt vande og forsøgte på skrømt at skabe en alliance mellem bønder og arbejdere. Målet var kaos, der kunne føre til samfundsomvæltning. DNSAP havde samme bagtanke, men var nok i første omgang mere på stemmefiskeri blandt utilfredse landmænd, hvor man så et stort inte-

ressefælleskab. For (det lokale) politi gjaldt det banalt sagt om at få løst opgaven så effektivt som muligt, og endelig for den udsatte Jørgen Nissen og hans familie var det en social katastrofe, som selvfølgelig gerne gennem omtale og demonstration måtte omstødes.

Stenderupslaget pegede med sit brogede sammenrend af deltagere dels tilbage til Cornelius Petersen og Selvstyrebevægelsen fra midten af 1920'erne, dels satte slaget fingeren på hele krise- og demokratidiskussionen i starten af 1930'erne, og dels pegede det frem mod en ny skærpet national konflikt i grænselandet.

Stenderupsagen var ikke i udgangspunktet en national konflikt som f.eks. Stolligaffæren et par år senere, hvor hovedtemaet var jordkamp mellem dansk og tysk, men den fik på grund af den hjemmetyske og tysk national beskrivelse af situationen, bestemt et nationalt lag, som trak spor op gennem 30'erne. En konflikt, der efter Hitlers magtovertagelse et lille år senere, i 1933, i Sønderjylland blev skærpet med en intens kamp mellem en nazistisk påvirket hjemmetyskhed og en dansk "enhedsfront" manifesteret gennem bl.a. nationale foreninger som Det Unge Grænseværn, samt mere klassiske foreninger som Skole-, Sprog- og, ikke mindst, Grænseforeningen. På en måde afsluttede Stenderupslaget bevægelsernes årti i Sønderjylland med en tilbagevenden til det mere klassiske nordslesvigske politiske landskab, hvor det nationale spørgsmål var i forgrunden.

Som en sidste lille krølle kan det nævnes, at den politiske udvikling i 1930'erne skærpede kravene til en koordination af politiets indsats i landsdelen. For at styrke dette, blev stillingen som politiadjutant for de sønderjyske landsdele genoprettet i maj 1934. Første politiadjutant blev den nyudnævnte politimester i Aabenraa, Fritz Jacobsen, selvsamme Fritz Jacobsen, der tidligere havde bestridt stillingen fra 1920 og frem til 1923, og som også var leder af de københavnske betjente i Stenderup.

## KILDER

*Utrykte kilder*

- Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):  
 Aabenraa Politi, Journalsag E20/31 i pk. 586 og Journalsag E10/32 i pk. 590.  
 Gråsten Kriminalpoliti: J-82/32 (Stenderupsagen) i pk. 644, K-97-98/32 (Bombesagerne), K-105/32 ("de øvrige trusselsbreve"), K-112/32 (Plakaterne) i pk. 707  
 Gråsten Kriminalret: Retsbog XIX, pk. 264, fol. 70 ff. og fol 95 ff., Dombog for Straffesager, pk. 223, s. 229-233.  
 Politikommandøren for Sydjylland: Troels Finks afskrifter af breve i forskellige arkiver vedr. det tyske mindretal (1945 - 1945), pk. 296.

## Rigsarkivet Viborg (RAV):

- Vestre Landsret 3. afd.: Dombog for Straffesager 1930 10 2 - 1934 5 7, s. 499-502, pk. 223. Straffesager, 624/1932, pk. 829 og straffesag 654/1932, pk. 830  
 Rigsarkivet København (RAK):  
 Justitsministeriet, 3. afdelingskontor, sag 227/1931, pk. 1238; sag 421/32 og sag 423/32, pk. 1314

*Diverse aviser*

- Spec. i UMP' presseklip (Udenrigsministeriets Presseklip), Rigsarkivet Aabenraas bibliotek.

## LITTERATUR

- Andersen, Morten: "Landbrugskrise, LS og Nordslesvigsk Manifest", i Thomsen, Birgitte Herreborg og Kristensen, Henrik Skov (red.): *Sønderjylland i 1933*, 2010, s. 57-76.  
 Becker-Christensen, Henrik: "Fra »mod hinanden« til »med hinanden«, i Schultz Hansen, Hans, Henningsen, Lars N. og Porskrog Rasmussen, Carsten (red.): *Sønderjyllands Historie*, bind 2, 2009, s. 241-272.  
 Fransen, Peter: "Statspolitiet", i Nørr, Erik og Schultz Hansen, Hans (red.): *Harmøisering eller særordning*, 2002, s. 87-258.  
 Hansen, Hans Schultz: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1839-1993*, 1994.  
 Hansen, Hans Schultz: "De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden", *Bol og By*, 1994, s. 46-65.  
 Hansen, Hans Schultz: "Stolligaffæren 1936-40", *Sønderjyske Årbøger* 2015, s. 155-192.  
 Jessen, Arne: "Æ 'Stenslau' i Sten'rup 1932", *Skrift for Lokallhistorisk forening for Sundeved* 2012, s. 35-55.  
 Kylling, Theodor Mathiesen: *I Danmarks Klør - En skildring af dansk vanstyre, dansk voldsstyre og dansk finanssvindel i Nordslesvig fra 1918 til 1935*, 1935.  
 Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: "Landfolkbevægelsen i Slesvig-Holsten", *Bol og By*, 1994, s. 66-77.  
 Pedersen, Erik Helmer: "Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborg-politikken 1930-33", *Bol og By*, 1994, s. 8-45.  
 Petersen, Nikolaj: "'Løjtnant-oprøret' i Tønder 1926: Drama, tragedie eller farce?", *Sønderjyske Årbøger* 2015, s. 92-124.  
 Ole Ravn: *Fører uden folk*, 2007.  
 Thomsen, Birgitte Herreborg og Kristensen, Henrik Skov (red.): *Sønderjylland i 1933*, 2010.  
 Thorsen, Svend: *Delt efter anskuelse*, 1970.  
 von Jessen, Franz: *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmåls Historie 1900 - 1937*, bind 3, 1937.  
 www.historiskatlas.dk: "Stenslaget i Stenderup 1932" af Anon Ymous.

## NOTER

- 1 Se f.eks. Becker Christensen 2009, s. 306 ff; Schultz Hansen 1994; Bol og By's temnummer 1994: 2 med artikler af bl.a. Erik Helmer Petersen og Hans Schultz Hansen; Thomsen og Kristensen 2010; Thorsen 1970; Fransen 2002, spec. S. 85 ff.; m.m.f.
- 2 Schultz Hansen 2015, Petersen 2015.
- 3 Jessen 2012, s. 35-55. Samme artikel findes i en lettere forkortet udgave på hjemmesiden "historiskatlas.dk" benævnt som "Stenslaget i Stenderup 1932".
- 4 Kylling 1935, s. 107 ff.
- 5 Til trods for navnesammenfaldet er den nye ejer ikke at forveksle med gårdejer, folketingsmedlem og minister Johan Phillipsen, Lundtoftgård.
- 6 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K-97-98/32
- 7 Andersen 2010, s. 60-61.
- 8 Schultz Hansen (Bol og By) 1994, s. 58 samt Schultz Hansen 2015, s. 157-58.
- 9 Schultz Hansen (Bol og By) 1994, s. 58.
- 10 von Jessen 1937 s. 240 ff.
- 11 Ibid.
- 12 RAÅ, Aabenraa Politi Journalsag, E 20/31, dateret 18. februar 1931.
- 13 RAÅ, Aabenraa Politi Journalsag, E 10/32, dateret 9. feb. 1932.
- 14 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, dateret 3. april 1932.
- 15 RAÅ. Begge (Ekstrabladet og Berlingske Aften) fra UMP' presseklip.
- 16 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K97-98, rapport dateret den 22. marts 1932.
- 17 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K97-98.
- 18 Ibid.
- 19 RAÅ, Politikommandøren for Sydjylland. Brev fra J. Nissen, Stenderup til Deichgräber, dateret 17. februar 1932. Afskrift af Troels Fink.
- 20 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K-97-98, Notits dateret 21. marts 1932.
- 21 Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt 1994, s. 73-74.
- 22 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Rapport om afholdelse af hemmeligt møde i Snogbæk Kro, dateret 21. marts 1932.
- 23 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K-97-98. Rapport om et hemmeligt møde i Snogbæk Kro, dateret 29. marts 1932.
- 24 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Politirapport, dateret 31. marts 1932.
- 25 RAK, Justitsministeriet, 3. afdelingskontor, sag 421/32
- 26 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Brev fra statsadvokaten til justitsministeriet, dateret 4.4.1932.
- 27 RAÅ, Politikommandøren for Sydjylland, Afskrift af plakat af Troels Fink.
- 28 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K-112/32. Rapport dateret den 8. april 1932.
- 29 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Rapport dateret 11. april.
- 30 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Rapport dateret 11. april.
- 31 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, K112/32.
- 32 Citeret efter Dagens Nyheder, d. 6. april 1932.
- 33 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, Indberetning fra politimester Vilstrup til Justitsministeriet, dateret 5. april.
- 34 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, notits 5. april af betjent L.G. Heide.
- 35 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, Indberetning fra politimester Vilstrup til Justitsministeriet, dateret 5. april.
- 36 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, rapport dateret d. 9. april.
- 37 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32, 9. april 1932.
- 38 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32 samt Dagens Nyheder.
- 39 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Brev nr. 5777 fra Justitsministeriet, dateret 8. april 1932.
- 40 RAÅ, Gråsten Kriminalpoliti, J-82/32. Rapport dateret hhv. 6.-7.-8.-9, april 1932.
- 41 RAÅ, UMP' presseklip: Arbejderbladet 8. april 1932.
- 42 RAÅ, UMP' presseklip: Social-Demokraten 8. apr. 1932.
- 43 RAÅ, UMP' presseklip: Kristeligt Dagblad 8. apr. 1932.
- 44 RAÅ, UMP' presseklip: Politiken 7. apr. 1932.
- 45 RAÅ, UMP' presseklip: Jydske Tidende 6. april 1932.
- 46 RAÅ, UMP' presseklip: Dannevirke og Dybbøl-Posten 5. april 1932.
- 47 RAÅ, UMP' presseklip: Hejmdal 5. april 1932.

- 48 RAÅ, UMP' presseklip: Flensborg avis 14. april 1932, Hejmdal 8. april 1932 og Dybbøl-Posten 7. april 1932.
- 49 RAÅ, UMP' presseklip: Nordschleswigsche Zeitung d. 7. april 1932. Forf. oversættelse af: "es liegt uns vollkommen fern, die Dinge nationalpolitisch auswerten zu wollen".
- 50 RAÅ, UMP' presseklip: Flensburger Generalanzeiger 6. april 1932. Forf. oversættelse af „Dänische Polizeiknüppel gegen nordschleswigsche Bauern. Gestern verlor Dänemark sein Recht an Nordschleswig“.
- 51 RAÅ, UMP' presseklip: Kieler Neueste Nachrichten 1. maj 1932. Forf. oversættelse af "Dänische Knute [knut: Prygleredskab bestående af læderremme med metalkugler i enderne] über Deutsch-Nordschleswig! – Bauern ohne Brot!"
- 52 RAÅ, UMP' presseklip: Citeret efter Berlingske Tidende aften den 9. april 1932.
- 53 RAÅ, UMP' presseklip: Frankfurter Nachrichten 2. maj 1932. Forf. oversættelse: "Der Landesaussschutz zu Verhinderung von Zwangsversteigerungen" og „Handwerker! Dieser Mann wird boykottirt! Ihr dürft für ihn nicht arbeiten“.
- 54 RAÅ, Kriminalretten i Gråsten, Dombog for straffesager, s. 229 ff
- 55 Ibid.
- 56 RAV, Vestre Landsret, 3. afd. Dombog for straffesager s. 499-500.
- 57 RAÅ, Politikommandøren for Sydjylland. Notat af Deichgräber bag på plakat i afskrift af Troels Fink.
- 58 RAV, Vestre Landsret, 3. afd. Dombog for straffesager, s. 500 ff.
- 59 RAÅ, Kriminalretten i Gråsten, Retsbogen, s. 70 ff. samt 95 ff.
- 60 RAÅ, Politikommandøren for Sydjylland. Brev fra Kylling til Deichgräber, dateret 3. marts 1932. Afskrift af Troels Fink.
- 61 Schultz Hansen 1994, s. 61.

## Zusammenfassung

Während der Wirtschaftskrise zu Beginn der 1930'er Jahre musste der Hofbesitzer Jørgen Nissen aus Stenderup auf Sundeved seinen Hof "Vestervang" nach einer Zwangsauktion verlassen. Die folgende, von der Vereinigung der Landnutzer (Landbrugernes Sammenslutning-LS) arrangierte, Protestveranstaltung vom 5. April 1932 mit etwa 1.500 Teilnehmern entwickelte sich zur bisher größten Auseinandersetzung zwischen den verschuldeten Bauern und der Polizei in der Zwischenkriegszeit.

Die "Stenderupschlacht", wie sie später genannt wurde, war keine geplante Aktion, sondern die Kulmination eines mehrmonatigen Verlaufs mit Drohbriefen, Anrufen, Demonstrationen der LS und polizeilichen Untersuchungen. Zwar war der Tumult vom 5. April spontan entstanden, aber das gesamte Set up mit der Einberufung einer großen Menge von Leuten, Demonstration und konfrontativen Reden war von einer kleinen radikalen Gruppe innerhalb der LS geplant worden. In deren Zentrum befanden sich Theodor Mathiesen Kylling, Wilhelm Deichgräber und Kristian Nissen, die sowohl von dänischen Nationalsozialisten als auch von Kommunisten unterstützt wurden.

Obwohl niemand für die Unruhen die Verantwortung übernahm, gab es viele, die aus der Angelegenheit Nutzen ziehen wollten. Auf natio-

naler Ebene versuchten heimdeutsche Gruppen, die Zwangsauktionen als Folge einer dänischen Vernachlässigung des Landesteiles darzustellen und damit indirekt auch die Forderung nach einer Grenzrevision zu verknüpfen. Diese Auffassung fand in nationalen und nationalsozialistischen Kreisen südlich der Grenze Anklang. Auf der national dänischen/südjütischen Seite wurde diese Interpretation wiederum verurteilt und als direkter Angriff auf die gesamte Wiedervereinigung und die geführte Politik aufgefasst. Von Seiten der dänischen Zentralbehörden wurde die Stenderupschlacht v.a. als ein weiterer Anschlag auf die dänische Demokratie betrachtet und nicht zuletzt Justizminister Zahle stellte klar, dass nun gegen diesen „Bauernaufstand“ ein Exempel statuiert werden solle – wie zuvor gegen Arbeitslose und Kommunisten. Zu diesem Zweck hatte man eine Kopenhagener Einsatzgruppe mit fünfzig Polizisten eingesetzt. Der radikale Teil von LS sah in den Ereignissen von Stenderup die Gelegenheit, die alten Protestbewegungen durch Konfrontationen zu stärken, während die moderaten Kräfte von LS sich durch ihren Protest gegen die aktuelle Politik größeren politischen Einfluss erhofften.

Von kommunistischer Seite heizte man die Situation weiter an und versuchte für den konkreten Fall, Bauern und Arbeiter dazu zu bringen, an einem Strang zu ziehen. Ihr Ziel war ein vollständiges Chaos, das zum gesellschaftlichen Umbruch führen sollte. Den gleichen Gedanken hatten die dänischen Nationalsozialisten in der DNSAP, denen es aber zunächst einmal darum ging, von den unzufriedenen Bauern Wählerstimmen zu erhalten. Die Polizei wiederum wollte ihre Aufgabe bestmöglich erledigen, und für Jørgen Nissen und seine Familie schließlich war das Geschehen eine soziale Katastrophe, die sie natürlich gerne durch die öffentliche Meinung und Demonstrationen rückgängig gemacht sehen wollten.

Die Stenderupschlacht wies mit ihrem Kreis an unterschiedlichen Teilnehmern teils auf die Selbstverwaltungsbewegung von der Mitte der 1920er Jahre zurück, legte aber auch den Finger auf die Krisen – und Demokratiediskussionen zu Beginn der 1930er Jahre. Gleichzeitig verwies sie bereits auf einen neu aufflackernden nationalen Konflikt im Grenzgebiet. Die Stenderupschlacht bedeutete daher einerseits das Ende „der unruhigen Jahre der Bewegungen“ in Nordschleswig und gleichzeitig die Rückkehr zu der dortigen politischen Landschaft, in der die nationale Frage traditionell die entscheidende Rolle spielte.



# Civile tyske flygtninge i Hørup sogn på Sydals 1945-47

AF ANTON MARCKMANN

Da den russiske hær i januar 1945 rykkede frem mod de tyske militære styrker på Østfronten, udløstes samtidig massive, civile flygtningestrømme. På tysk forlangende kom der en del til Danmark, enten over landegrænsen eller med skib over Østersøen. Der kom omkring 250.000 tyske flygtninge til Danmark i månederne inden den tyske kapitulation. Disse flygtninge var indkvarteret rundt om på skoler og andre offentlige bygninger, langt de fleste blev efter kort tid indsat i interneringslejre. En af disse lejre lå i Hørup på Sydals. Frem til befrielsen var det tyske besættelsesmyndigheder, der havde ansvaret for flygtningene, mens det efter maj 1945 var de danske myndigheder, der stod for behandlingen af de tyske flygtninge i Danmark. I artiklen rettes fokus mod forholdene for flygtningene, der var indkvarteret i Hørup sogn.

## Indledning

Denne artikel vil først i korte træk skildre de tyske civile flygtnings skæbne i Danmark og i Sønderjylland, for så at se nærmere på lokalområdet i Hørup sogn på Sydals. Løsningen af denne opgave refererer til danske undersøgelser over emnet, dels på landsplan, dels regionalt for Sønderjyllands vedkommende – både før og efter den tyske hærs kapitulation den 5. maj 1945.<sup>1</sup> Om flygtningenes tilværelse og dagligdag i Hørup sogn og specielt i flygtningelejren på Hørup Klint er der indhentet oplysninger bl.a. fra flygtningeinspektørernes indberetninger, fra Hørup præstearkiv, fra sognets lokalhistoriske forenings årsskrifter og fra afleveringer til sognets lokalhistoriske arkiv.<sup>2</sup> Desuden er der suppleret med litteraturhenvisninger og personlige oplysninger. I artiklen er fokus rettet på, hvordan og i hvor høj grad de menneskelige og fysiske levevilkår var for flygtningene under deres ophold i Danmark efter den 5. maj 1945.

## Før og efter kapitulationen den 5. maj 1945

I starten af maj 1945 var antallet af civile tyske flygtninge i Danmark ca. 245.000.<sup>3</sup> Omkring 23.000 havnede i Sønderjylland. Af disse blev ca. 9.000 indkvarteret hos landsdelens hjemmetyske befolkning, medens

14.000 blev anbragt i de af værnemagten beslaglagte bygninger rundt om i landsdelen. Flygtningene kunne bevæge sig frit i det danske samfund. Tyske læger og sygeplejersker varetog behandlingen af syge flygtninge. Den danske lægeforening (D.a.d.L.) havde afslået at yde dansk lægehjælp.<sup>4</sup> Da den tyske hær og de tyske besættelsesmyndigheder forlod Danmark, forsvandt den støtte, der havde sikret flygtningenes ophold og forplejning. De befandt sig nu i et kortvarigt juridisk limbo, indtil det danske samfund blev nødsaget til at påtage sig en midlertidig forvaltning af flygtningeområdet. Opgaven blev i den første uges tid løst af modstandsbevægelsen, derefter af Statens civile Luftværn (S.c.L.) og fra september 1945 af Flygtningeadministrationen under Arbejds- og Socialministeriet.<sup>5</sup> I mangel af tidspunktet for hjemsendelse (repatriering) af flygtningene, blev de fra deres mange opholdssteder samlet i lejre. Lejrene blev indhegnet med pigtråd og sat under væbnet bevogtning. Et enigt Folketing og Flygtningeadministrationen ønskede absolut ingen form for fraternisering, assimilation eller integration.<sup>6</sup> Lejrene blev ledet af en dansk lejrleder og fulgte et detaljeret reglement, der præciserede de interneredes rettigheder, restriktioner og forpligtelser.<sup>7</sup> Den lokale danske embedslæge kontrollerede sundhedstilstanden, men den lægelige behandling var lagt i hænderne på tyske lejrlæger. Sidst i 1945 blev der oprettet inspektionshold, hver med en dansk kvindelig og dansk mandlig inspektør med socialfaglig baggrund, som ved månedlige besøg i lejrene skulle påse, om alt fungerede hensigtsmæssigt, eller om der var kritisable forhold, som burde ændres.<sup>8</sup> Hjemsendelse fandt sted i grupper på mange tusinde ad gangen fra 1946 indtil februar 1949.<sup>9</sup> Den sidste flygtning forlod Sønderjylland i oktober 1947.<sup>10</sup>

## Tyske civile flygtninge i Hørup sogn

I det følgende undersøges det, hvordan flygtningeproblemet blev løst i det lille Hørup sogn på Sydals. Sognet omfatter fem landsbyer: Lambjerg, Mjang, Majbøl, Mintebjerg og den centralt beliggende Hørup. Det er omtalt, at i sognet åbnede adskillige deres hjem for flygtninge, desuden blev der oprettet to flygtningelejre, dels i Majbøl, dels på Hørup Klint.<sup>11</sup> Også hotel Baltic husede flygtninge.

Majbøl tyske skole, der i 1943 blev oprettet i det tidligere Maibøl gæstgiveri/kro, var beslaglagt i tiden 5. maj 1945 til 15. juni 1947.<sup>12</sup> Kroen / skolen var velegnet til at modtage de fordrevne med en stor sal, gode lokaler og et køkken. Det er imidlertid sparsomt, hvad der foreligger af

skriftlig dokumentation om lejren. Men en tidligere gårdejer fra Majbøl, som dengang arbejde som karl hos forældrene på gården tæt ved lejren, beretter, at skolen (lejren) var belagt af flygtninge fra bl.a. de baltiske landes tysksindede og tyske mindretal, der var flygtet af frygt for den russiske offensiv.<sup>13</sup> De var kommet med skib til København og herfra sendt videre til skolen i Majbøl. I høsten 1945 hjalp de bønderne med høstarbejdet og fik til gengæld naturalier i form af flæsk, brød og smør og beklædningsgenstande. I det hele taget ydede lokalbefolkningen på forskellig vis materielle bidrag til de fordrevne, som førte en beskeden og trang tilværelse. Lejren husede også en del tyske drenge, KLV-flygtninge [også omtalt som Hitler Jugend-drenge], der senere blev overflyttet til en anden lejr.<sup>14</sup>

Sundhedstilstanden blev kontrolleret af en tysk læge én gang om ugen, og en tandlæge indfandt sig ved behov.<sup>15</sup> Lejren var fortsat ubevogtet, så der var stadig rig anledning til at tage kontakt til lokalbefolkningen. Da det kneb med vandforsyningen, blev der boret en brønd, men vandet var urent og uhumsk, hvorfor Sønderborg brandvæsen måtte supplere med frisk vand i vandtanke.<sup>16</sup>

Af opgørelser over lejrens belægning ses, at der var både tilgang og afgang: I juni 1945 taltes blot 14 personer, november 1945 75 personer, i januar 1946 99, april 1946 114 og i januar 1947 89.<sup>17</sup> Til undervisning af børn i skolealderen var der tilknyttet en enkelt lærer.<sup>18</sup> I lejrens sidste funktionstid omtales den som et "alderdomshjem" med en trist stemning. De ældre længtes hjem og klagede over den lange ventetid, før de kunne komme videre. Men der var ingen klager over lejren eller dens ledelse og personale, ej heller over danskerne, der var orden og renlighed, varme og god mad.<sup>19</sup>

Hotel Baltic i Høruphav blev beslaglagt af værnemagten i december 1944, hvor hotelejereren dog fik lov til at blive boende med sin familie i deres private gemakker.<sup>20</sup> På hotellet var der i perioden d. 3. marts til d. 17. maj 1945 anbragt 60 drenge, der som medlemmer af Hitler Jugend (KLV-flygtninge), var flygtet fra Østprøjsen i samlet flok.<sup>21</sup> De boede i hotellets gæsteværelser på første sal, men indtog deres måltider sammen i en af hotellets sale. Den varme ret blev tilberedt af kvindeligt tysk køkkenpersonale i hotellets vaskekælder i to store gruekedler. Drengene var under streng disciplin, de blev daglig herset igennem af en Feldwebel (sergent) på plænen foran hotellet; derpå et forfriskende havbad, selv i den kolde marts måned! De skulle tømme toiletspandene og rengøre toiletterne. En kort periode var østtyske flygtninge indkvar-

teret i hotellets store sal, hvor de sov på halmlejer.<sup>22</sup> De blev siden overflyttet til lejren på Hørup Klint.

Fra 7. til 15. maj 1945 havde en gruppe frihedskæmpere kvarter på hotellet. I midten af maj indlogerede engelske soldater sig, deres opgave var at deltage i bevogtningen af lejren på Hørup Klint.<sup>23</sup> Hotellet blev frigivet den 19. februar 1946, og i 1950 modtog hotelejereren erstatning for beslaglæggelsen og for tabt indkomst.<sup>24</sup>

## Flygtningelejren på Hørup Klint

Hørup Klint ligger i den østligste del af Høruphav, grænsende op mod Majbøl og mod syd til kystlinjen af Hørup Hav. Området er naturskønt med en smuk udsigt over vandet til Kegnæs, længere mod sydvest ses Angel og indsejlingen til Flensborg fjord. I starten af 1900-tallet anlagdes her en tysk torpedoprøvestation. Stationen var udbygget med seks-syv murstenshuse til funktionærer, en større administrationsbygning og to store værkstedshaller samt et vand- /udkigstårn og et elevator-tårn. Med slutningen af 1. verdenskrig ophørte stationen med at fun-



gere, men i dansk regi blev funktionærboligerne i perioder brugt til at genhuse sognets husvilde. Under besættelsen oprettede den tyske marine her en forsøgsstation, hvor der blev eksperimenteret med lys, radio- og radarpejling, undertiden i samarbejde med tyske ubåde i Hørup Hav. Selve området, der var indhegnet og mineret, blev af tyske arbejdere udbygget med flere barakker.<sup>25</sup>I krigens sidste fase ankrede et stort, tidligere "Kraft-durch-Freude"-turistskib, "Oceana" op i Hørup Hav.<sup>26</sup> Skibet blev i januar 1945 indsat i "Redningsaktion Østersø" til transport af flygtninge og sårede soldater.<sup>27</sup> Skibet har sandsynligvis landsat flygtninge til lejren på Hørup Klint eller til Sønderborg, før det d. 8. maj blev set sejle sydover.

Andre flygtninge kom til Høruphav på to værkstedspramme fra værftet Greifswald ved Stettin, slæbt hertil af en tysk marinebarkasse og sat på grund ved Mintebjerghav tæt på lejren.<sup>28</sup> Det er nærliggende at tro, at de ombordværende flygtninge også blev anbragt på Hørup Klint.

Efter kapitulationen den 5. maj var lejren, efter at minespæringerne var fjernet, klar til at modtage flygtninge.<sup>29</sup> Der var i alt 470 flygtninge den 11. juni 1945, som var blevet indkvarteret her, heraf 179 børn.<sup>30</sup> For

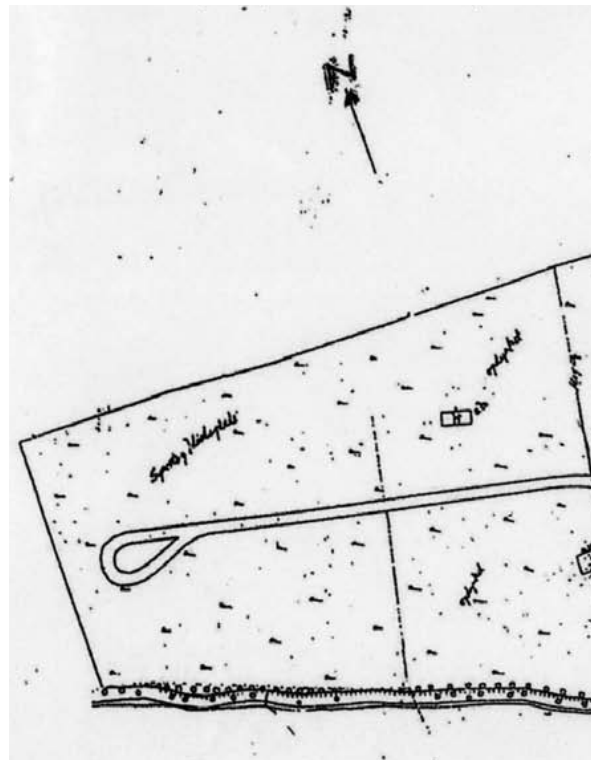


Til venstre ses MS "Oceana" som "Kraft-durch-Freude"-turistskib (fra Schön, H.2000). Ovenfor ses skibet sejle fra Hørup Hav d. 8. maj 1945 (foto: fra lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn).

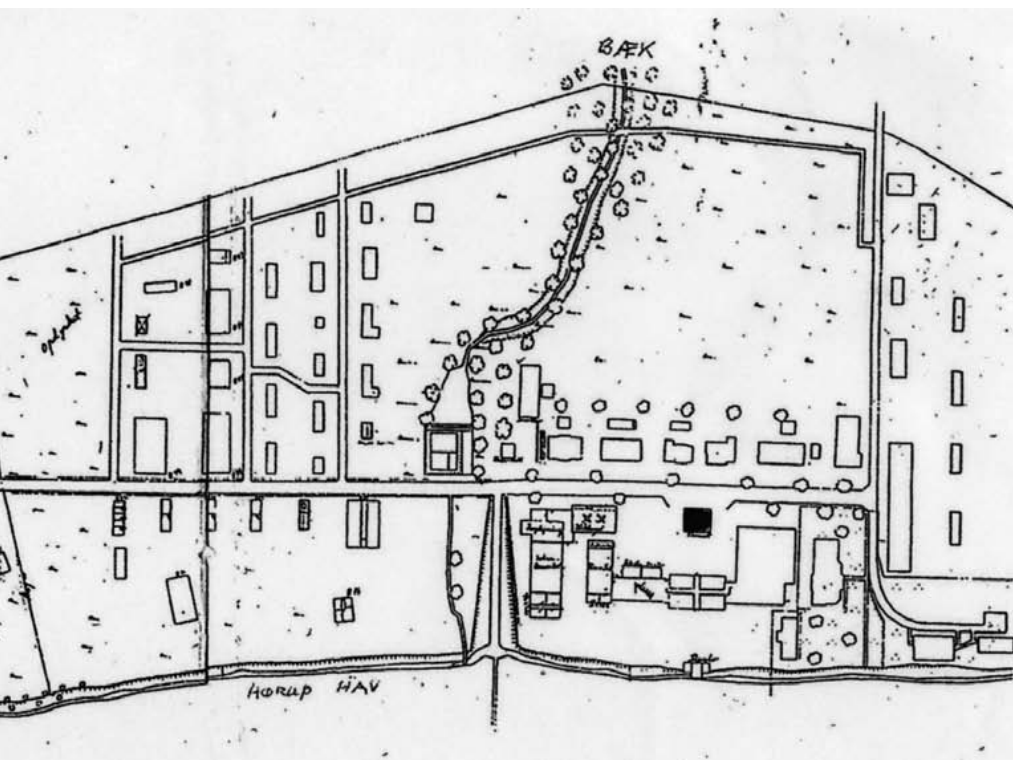
at skaffe yderligere plads til flygtninge, blev der straks efter befrielsen inddraget landbrugsjord mod vest i retning mod Høruphav. Der blev her i løbet af 1945-46 bygget mere end tyve træbarakker af forskellig størrelse. De største havde indgang på midten af den lange barak med to ens beboelsesrum til begge sider, de mindre havde et fælles opholdsrum. Byggeriet gav arbejde til op mod 68 danske håndværkere, deriblandt en maler og anerkendt lokalhistoriker, som levende har berettet om sine indtryk fra arbejdspladsen på Klinten.<sup>31</sup>

Ved byggeriets afslutning blev lejren anslået til at kunne huse 2.000 personer, men en opgørelse viser, at dette antal langt fra blev nået. I december 1945 taltes 604 flygtninge, heraf 231 børn under 15 år, og den 5. marts 1946 nåede belægningen sit (rapporterede) maksimum med i alt 1.314 personer. Dette antal holdt sig året ud, men den 19. januar 1947 var det aftaget til 1.082.<sup>32</sup>

*Skitse af lejren på Hørup Klint efter udbygningen 1945-1946. Øst for bækken ses lejren, som den forefandt ved kapitulationen, vest for bækken det udvidede lejrområde med de mange barakker. Ved lejrens nordøstlige hjørne ligger vagtbarakken, og tæt på denne lejradministrationsbarakken. Området ved det gamle vandtårn (markeret med sort) fra torpedoprøvestationens tid repræsenterer lejrens materielle og kulturelle centrum med sammenhængende køkken- og forplejningsbygninger og en stor spisesal. Det kulturelle udfoldede sig i klasselokaler, bibliotek, læseværelse og i en stor teater- og biografal med scene og balkon. Længst mod vest var der en sports- og idrætsplads, og på opdyrkede arealer anlagde lejrens beboere nyttehaver. Lejrskitsen er, med mindre modifikationer, fra Christensen, 1986, s. 20-21. Tegningens ophavsmand er ukendt.*



Lejrens overordnede leder var borgmesteren i Sønderborg med titel af luftværnschef. Hans direkte, personlige kontakt med lejren var imidlertid ikke-eksisterende. Denne opgave blev uddelegeret til lejrlederen, som var en kommunal funktionær i Sønderborg. Han indfandt sig dog sjældent i lejren. Den daglige ledelse af lejren blev varetaget af en fisker og cykelsmed fra Høruphav, der angiveligt var en person der var "glimrende egnet til posten, rolig og ligevægtig og med en stor portion sund sans," og som desuden beherskede det tyske sprog, hvilket lettede hans forhandlinger med de internerede.<sup>33</sup> Hans position som praktisk leder i lejren blev senere overdraget til en anden, der ikke talte tysk og derfor måtte benytte en tolk. Hans popularitet blandt flygtningene kunne ikke måle sig med forgængerens, der dog fortsatte som lejrassistent.<sup>34</sup> Lejrledelsen havde tæt kontakt til den af flygtningene valgte tillidsmand [den såkaldte "Vertrauensmann"], der havde beføjelse til at



udpege flygtninge til bestemte opgaver, f.eks. rengøring, køkkentjeneste, sygepleje og kontorarbejde. Lejren havde også sit eget tyske lejrpoliti, hvis medlemmer var godkendt af den danske lejrledelse. Udstyret med hvidt armbind havde de som opgave at sikre ro og orden i lejren.<sup>35</sup>

Den udvidede lejr blev indhegnet med pigtrådsnet og sat under væbnet bevogtning. Hvor de tyske flygtninge tidligere kunne bevæge sig frit, blev de nu internerede. I perioden indtil der i marts 1946 var anlagt en sti rundt om hele pigtrådspærringen, foregik patruljeringen inden for hegnet.<sup>36</sup> I den kaotiske situation straks efter den tyske kapitulation påtog modstandsbevægelsen sig bevogtningen af lejren med bevæbnede frihedskæmpere, der havde kvarter på hotel Baltic. Men efter en uges tid blev de afløst af engelske soldater, der også blev indlogeret på hotellet. Det engelske mandskab fortsatte bevogtningen et par måneder. Inden englænderne forlod Høruphav i september 1945 var en del af bevogtningen overtaget af civile og værnepligtige CB'ere. I sammenligning med det engelske mandskab bevogtede de lejren nidkært, hvilket gav anledning til konfrontationer.<sup>37</sup> Efterhånden som CB'ernes værnepligtstid udløb, blev bevogtningen styrket med dansk politi og danske soldater.<sup>38</sup> En kvindelig flygtning på Hørup Klint beretter, at der i begyndelsen af hendes ophold fra maj 1945 blev foretaget razziaer af vagtmandskabet, der i rent berigelsesøjemed fratog flygtningene deres private, gemte ejendele, f.eks. fyldepenne, fotografiapparater og penge, "das war bitter", skriver hun. Som modtræk skjulte lejrens beboere deres sager ved at grave dem ned uden for lejren eller gemme dem i hække.<sup>39</sup> Sådanne razziaer – undertiden natlige – var ikke ualmindelige i tiden lige efter befrielsen, hvor medlemmer af vagtmandskabet berøvede de internerede deres smykker, ure, ringe og penge. Disse ulovlige razziaer ophørte hurtigt i sommeren 1945, herefter blev alt konfiskeret registreret, opbevaret og kvitteret til senere udlevering ved udrejsen.<sup>40</sup>

Afspærringen og bevogtningen af lejren havde til hensigt at undgå enhver form for fraternisering. Alle, der passerede vagtbarakken, skulle fremvise identifikationspapirer og tilladelse til enten udgang eller indgang (passerseddel). For den enkelte flygtning skulle der gøre sig særlige omstændigheder gældende, før vedkommende fik udgangstilladelse, det kunne f.eks. være sygdom, der krævede behandling/kontrol på sygehus eller lazaret uden for lejren, eller besøg hos et familiemedlem med alvorlig sygdom. Ved tilbagekomsten kunne kontrolvagten kræve visitation ved mistanke om indsmugling af f.eks. fødevarer. Tyske læger og sygeplejersker og andet sundhedspersonale gik uhindret ud og ind



af lejren under udøvelsen af deres funktioner, men naturligvis efter behørig legitimation.<sup>41</sup> Det samme gjaldt for lokale danske leverandører af brød, mælk eller grøntsager og for de mange danske arbejdere, der havde deres daglige gang i lejren under dens udvidelse, hvilket gav rig mulighed for kontakt med flygtningene.<sup>42</sup> En elektriker fra arbejdsområdet udviklede en tæt forbindelse til en kvindelig tysk flygtning med det resultat, at de blev gift og holdt deres bryllupsfest i lejren. Vielsen blev foretaget af sognets danske præst, der talte udmærket tysk. Han viede i øvrigt også andre par fra lejren.<sup>43</sup>

Men også vagtmandskabet havde på tværs af pigtråden kontakt med de internerede, når disse, ofte bevidst, opholdt sig nær hegnet. At Amors pil trængte uhindret gennem pigtråden, vidner følgende beretning om: Én af vagterne havde et godt øje til en af flygtningepigerne. De opretholdt forbindelsen, efter at hun var blevet repatrieret og giftede sig en del år senere.<sup>44</sup>

I en politirapport redegøres der for en flygtnings ulovlige udgang gennem et frisk klippet hul i hegnet den 25. februar 1946.<sup>45</sup> Han blev anholdt ved tilbagekomsten samme aften af den patruljerende CB-vagt, efter at han var trængt igennem hullet efter mørkets frembrud, medbringende en stor pakke. Dansk politi blev tilkaldt, da udredningen af forløbet viste sig vanskelig. Af rapporten fremgår, at flygtningen havde opsøgt en af sin kones pårørende i Sønderborg og her havde fået udleveret en hel del varer, som er nærmere specificerede i rapporten. Det drejede sig især om fødevarer, men også om tobak, toiletpapir og skrivepapir. Han indrømmede at have tilegnet sig uberettiget ud- og indgang til lejren. Den pårørende i Sønderborg erkendte at have foræret ham varerne, og at hun var klar over, at det var ulovligt at give eller sælge varer til flygtninge. Som forklaring fremførte hun, at varerne skulle bedre situationen for den flygtedes hustru, som havde et dårligt helbred og trængte til bedre mad end den, hun fik i lejren. Hermed var "sagen" afsluttet uden konsekvenser for de involverede. Pakkens indhold blev konfiskeret og senere afleveret til De gamles Hjem i Sønderborg, men en flaske torskelevertran blev tilbageleveret til flygtningefamilien, der også omfattede et barn på fem måneder.

Flygtningene i lejren var indkvarterede dels i barakkerne og dels i murstenshusene i området øst for bækken. Anbringelse i huse var eftertragtet og blev især reserveret mødre med spæd- eller småbørn, samt ældre.<sup>46</sup> En børnehave blev planlagt i 1945, og et nyt og godt spædbørnskekken blev oprettet i 1946.<sup>47</sup>

Flygtningene sov i to- eller treetagers senge under trange forhold, som ikke levede megen plads til privat udfoldelse. Et vægskab og et par knager til tøjet stod til den enkeltes disposition. Der var elektrisk lys, leveret fra lejrens elektricitetscentral, der lå tæt ved vandtårnet, men lyset blev slukket kl. 22.<sup>48</sup> Den tidligere tyske forsøgsstation på området havde installeret lokalradio i beboelsesrummene med direkte forbindelse til den tyske kommandocentral på stedet, og denne radioforbindelse blev overtaget af flygtningelejren. På denne måde kunne der fra lejrens kontor hurtigt sendes vigtige meddelelser og oplysninger ud til lejrens beboere. Radioanlægget sendte også som underholdning båndoptagelser af tyske ønskekoncerter fra krigens tid.<sup>50</sup>

I hver beboelse var der kakkelovn, men der var ikke indlagt vand i barakkerne. Det omtales, at vandet fra boringen var meget jernholdigt og brunt, så vasketøjet var aldrig blændende hvidt. Fire vaskebaraker var indrettet til vask af tøj og til personlig kropsbad – undertiden varmt brusebad – i den ene halvdel, medens der i den anden var anlagt ti gammeldags WC'er med bræt og spande, adskilt af skillevægge.<sup>51</sup> I marts 1946 beklagede kvinderne sig over, at det kun var muligt for dem at foretage overfladisk morgenvask i vaskerummene, da der var adgang for begge køn både her og på WC'erne. Et forslag om at kønsopdele vaskerummene og toiletterne blev sendt videre til lejrledelsen.<sup>52</sup> Toiletterne blev tømt dagligt af et renovationshold. Stillingen som renovationsmand var eftertragtet, da den gav ekstra forplejning. I de nyeste barakker blev der indrettet tørklosetter.<sup>53</sup>

Der blev oprettet sy- og skrædderstue, flere skomagerværksteder, der fremstillede fortrinlige træsko, og flere værksteder, der bl.a. lavede gode tasker af papirgarn.<sup>54</sup> I december 1945 var køkkenet udbygget med otte madkogere og med madudlevering fra tre luger. Arbejdet i køkkenet blev på skift udført af 50 af lejrens kvinder, andre fik tildelt rengøringsopgaver.<sup>55</sup> Der blev i 1946 oprettet et frivilligt brandværn, der var udstyret med motorsprøjte. Brandmændene var hovedsageligt unge knægte i 16-17 års alderen med en 60-årig brandmajor som leder.<sup>56</sup> Men det var et problem at få især de mange kvinder i lejren beskæftigede med meningsfyldte bidrag til lejrens trivsel. Nogle slog sig til tåls med, at opholdet her var et kort intermezzo, indtil de blev repatrierede.<sup>57</sup>

Under udvidelsen af lejren viste der sig i starten en del ulemper, f.eks. klagedes der over fugt og em i barakkerne, især når disse blev benyttet til vask og tørring af tøj. Men det skulle bedres efter ibrugtagningen af vaskebarakkerne. For at "tørre" de nye barakker før indflytning anbe-

*Den centralt beliggende bygning med vand-udsigtstårnet fra torpedoprøvestationens tid blev også anvendt til indkvartering af flygtninge.*

*(Foto: fra Lokalthistorisk arkiv, Hørup sogn)*



faledes det at opvarme lokalet i nogle dage. I enkelte barakker kunne regnen ikke holdes ude gennem tagpappet, der herefter fik en ekstra tjærebehandling.<sup>58</sup>

I perioder var lejren plaget af rotter, som især holdt til i bækkens udløb mod havet, hvor vandet var urent af kloakvand og afløb fra en stor WC cisterne, der tømte sig i en stor opsamlingsbrønd og videre til bækken.<sup>59</sup> Brønden var fuldstændig tæt og kunne holde rotterne ude, og da der samtidig blev udlagt rottegift og placeret en rottespærre fik man nogenlunde styr på rotteplagen. Flygtningeinspektørerne rapporterede den 30. juni 1946, at rensningsanlægget stadig ikke fungerede særlig godt, men et tidligere fremlagt forslag om at kloakere affaldsvandets passage gennem bækken ud til havet synes herefter at være fulgt op, idet der tre måneder senere blev noteret, at kloakanlægget fungerede tilfredstilfredsstilende.<sup>60</sup>

Lejrens vejssystem, der for baraklejrens vedkommende var anlagt på gammel landbrugsjord, gav anledning til klager. I vådt vejr og tøj var vejene og jorden meget pløret, hvilket medførte beskidte barakgulve. Hovedvejen blev belagt med skarpt grus og de små sideveje med teglværks-



Fotos fra lejren. Første billede viser den øst-vest gående "hovedgade" mod øst med vandtårnet ragende op. Det andet billede ser mod vest og er fotograferet fra vandtårnet med lidt af Hørup Hav og længere bagude huse i Høruphav samt Præsteskov (Fra lokalhistorisk arkiv, Hørup Sogn).

affald, men det synes ikke at have tilstrækkelig effekt i det lange løb, for i januar 1947 "kniber det stadig med at færdes ude i lejren, når der er tøm".<sup>61</sup>

Maden blev tilberedt i lejrens udbyggede køkken og indtaget i den tilstødende spisesal eller taget med til beboelsen. Lejrens mad- og spiserytme er beskrevet af en kvindelig flygtning: Om morgenen blev der udleveret te, kogt på urter eller gulerodstoppe. Middagsmaden var en sammenkogt ret, dog ikke om søndagen. Den kolde forplejning blev uddelt hver anden dag som brød, margarine, pølse og ost.<sup>62</sup> En af lejrens kvindelige beboere citeres for følgende udtalelse: "Die verfluchten Dänen, die verhungern uns", som kan oversættes til "de forbandede danskere, de udsulter os".<sup>63</sup> Dette var dog ikke tilfældet. I lejrens første måneder var det daglige kalorietilskud ca. 2.000, januar 2016 blev det i et kostregulativ fastlagt til 2.300 kalorier, faktisk tilsvarende kalorieindtaget for en gennemsnitsdanser i dag.<sup>64</sup> Kosten var ensformig og fattig på kød, alligevel vurderer en ernæringspecialist, at kostens indhold af mejeriprodukter, kornprodukter inkl. brød, samt et varieret sortiment af grøntsager var dækkende, hvad kalorier, vitaminer og mineraler angår.<sup>65</sup>

At der i det lukkede og isolerede samfund i flygtningelejre, hvor skønsmæssigt 33 % udgjordes af kvinder i den fertile alder, måtte opstå seksuelle kontakter mellem kønnene, var helt naturligt og uundgåeligt.<sup>66</sup> Lige så uundgåelige var de følger, disse forhold medførte.

Af en oversigt over nyfødte i lejren på Hørup Klint for årene 1946-1947 fremgår, at der i disse år og frem til lejrens nedlæggelse fødtes tolv drenge og seks piger, hvoraf et par var tvillinger.<sup>67</sup> En af pigerne var dødfødt. I syv tilfælde angives en dansker som far, tilsyneladende alle arbejdere i lejren under dens udvidelse, eller jævnlige leverandører. Fem af disse fædre var unge mænd midt i 20'erne. Blandt de 14 ugifte mødre var de tre unge enker, på henholdsvis 31, 25 og 23 år, medens alderen for de øvrige varierede fra 22 til 32 år. Børnene fik alle deres mors efternavn og fire af disse mødre blev senere gift med faderen til børnene. Fire børn blev født inden for ægteskab af tyske forældre. 14 af børnene blev født på flygtningesygehuset på Hørup Klint, et fødtes på fødeafdelingen Askovhus i Sønderborg og ét barn så dagens lys på fødeafdelingen Laimun i Aabenraa, medens et tvillingepar blev født på flygtningesygehuset i Haderslev. De fleste fødsler fandt sted i 1946, mens blot to blev født i 1947, den sidste så sent som den 19. juni. I ti tilfælde er der noteret, at barnet blev døbt i lejren, de ni af den evangelisk-lutherske præst i Sønderborg og ét af byens katolske præst. Der blev foretaget fem vielser af lejrens beboere, der iblandt af et par, der blev viet i Hørup kirke af

sognets præst. Af registreringsprotokollen ses yderligere, at der i 1946 blev konfirmeret seks piger og seks drenge i lejren.

Ved samkøring af registre over afdøde fra den digitaliserede Hørup kirkebog, Hørup præstearkiv og kirkegårdsprotokollen for Hørup kirke, der er tilgængelig på kirkegårdskontoret, kan følgende data for døde på Hørup Klint i årene 1945 til 1947 uddrages: I perioden døde i alt 27, 18 mandlige og ni kvindelige flygtninge. Dødsfaldene var fordelt med fem døde i 1945, 14 i 1946 og otte i 1947. Fem begravelser fandt sted på Sønderborg kirkegård, medens 22 begravedes på Hørup kirkegård i et særligt afsnit yderst i kirkegårdens sydøstlige hjørne. For hvert gravsted er den afdødes navn og data registreret, og gravens nøjagtige placering på kirkegården er anført, hvilket fik betydning for gravstedernes senere skæbne. Et spædbarn døde i maj 1945, to andre døde kort efter fødslen i juli og november 1946. Mange af de døde var højt oppe i årene, den ældste døde i en alder af 85 år, men der var også yngre mennesker blandt de afdøde. I en række tilfælde er dødsårsagen anført i dødsattesten. Hyppigste dødelige lidelser var aldersbetingede i form af hjertesygdomme og kræft, men også lungebetændelse talte med. En 19-årig pige døde af leukæmi og en 54-årig kvinde af lungetuberkulose. Den sidste begravelse fandt sted den 13. juni 1947, kort før lejrens ophævelse. Den danske sognepræst forrettede begravelsen for en af de døde. Omkring 1970 blev de jordiske rester af de afdøde overført til flygtningekirkegården i Oksbøl.<sup>68</sup>

Med en belægning i lejren i 1946 på ca. 1.300 flygtninge kan det anslås, at ca. 1/6 af disse, eller omtrent 200, var børn i den skolepligtige alder. Undervisningen af disse blev ledet af egnede personer blandt flygtningene, det vil sige uddannede lærere eller studerende i et antal af ni, hvoraf én udelukkende var tilknyttet voksenundervisningen.<sup>69</sup> En kvindelig lærer fra Sønderborg var rådgivende kontaktperson for lejrens undervisere og gav forslag til undervisningens indhold.<sup>70</sup> Der dyrkedes gymnastik og undervistes i regning, skrivning, tysk, religion, geografi m.m., men "under ingen omstændigheder i dansk", og enhver form for formidling af nazistisk tankegods var tabu.<sup>71</sup> Skolelokalerne lå oprindeligt i området ved vandtårnet, men senere blev de suppleret med lokaler i en nyopført skolebarak. Der blev også oprettet en børnehave.<sup>72</sup>

Det overordnede lægelige tilsyn med lejren blev udført af embedslægen fra Sønderborg. Han deltog ofte i inspektionsholdenes besøg, og af disses rapporter ses, at han var rådgivende om hygiejniske og sundhedsmæssige tiltag. Den daglige lægekonsultation blev passet af

en mandlig og en kvindelig tysk læge, der også dækkede lægetjenesten i andre nærliggende lejre. To tandlæger, en mandlig og en kvindelig, tog sig af lejrens behov for tandtilsyn og -behandling, men udstrakte også deres virke til omkringliggende flygtningeforlægninger. Lejren fik tilknyttet en sundhedsplejerske i marts 1946.<sup>73</sup>

Syge patienter blev indlagt på sygestuer i lejren eller ved alvorlige tilfælde overført til flygtningesygehuset på Askovhus på Hertug Hans Vej i Sønderborg eller til et lazaret i Aabenraa. I løbet af første halvdel af 1946 indrettedes et regulært lejrsygehus i administrationsbygningen fra den tyske tid, hertil blev også syge fra Askovhus overført.<sup>74</sup> Dette øgede behovet for flere sygeplejersker og sygehjælpere.

Lejrens sanitetspersonale nød særlige fordele, f.eks. udgangstilladelse og kosttilskud, men disse privilegier faldt ikke i god jord blandt de "menige" flygtninge.<sup>75</sup> Kort efter blev lejrens lokale, tyske administrering af sundhedssektoren overdraget til lejrens danske souschef – lejrlederen – hvorefter "den misundelse, der var til stede, forhåbentligt vilde forsvinde".<sup>76</sup>

I et brev til Statens civile Luftværn den 26. juni 1946, anmodede lejrens tilsynsførende danske embedslæge om forflytning af en af lejrens mandlige læger og en tandlæge, der begge var tyske, på grund af en række misbrug af deres stilling.<sup>77</sup> Således havde de brugt deres tjenestebil til udflugter uden tjenstlige ærinder, idet de samtidig fjernede skiltet med påskriften "Flygtningesygehuset, Sønderborg." Da afhøring af pålidelige sanitetsansatte ydermere bragte for dagen, at de to omhandlede personer "omgås letfærdige kvinder fra lejren," indstillede embedslægen at de begge skulle forflyttes. Embedslægens anmodning blev prompte efterfulgt.

Den tidligere omtalte kvindelige tandlæge har i sin beskrivelse af sit ophold i lejren oplyst, at hun sammen med en mandlig kollega i 1946 oprettede en tandlægeklinik i lejren med udstyr leveret fra militæret. Da kollegaen som beskrevet blev forflyttet, fortsatte hun alene det kliniske arbejde, der også omfattede otte lejre i omegnen. En dentist fra lejren tog sig af det tandtekniske arbejde. Som en slags honorering af deres virke fik de dobbelt koldration samt daglig en halv liter mælk og et æg ugentlig. Desuden fik de vedvarende udgangsbevis, som bl.a. blev udnyttet til spadsereture i omegnen af lejren. Herunder fik tandlægen og veninder kontakt til en familie på Hørup Bygade, som de opbyggede gode relationer til, og "så fik de lidt forskelligt, som de virkelig trængte til. De var dybt taknemlige".<sup>78</sup>

I en indberetning den 5. december 1945 fra flygtningeinspektørerne omtales, at der i løbet af lejrens første halvår havde været i alt 26 tilfælde af tyfus, herunder syv med dødelig udgang. En kvindelig flygtning skriver: "En stor del af lejrens beboere blev syge. Jeg deltog i nattevagten, de fleste havde diarré og høj feber. Der var ingen toiletpapir. Det blev først bedre, da de, der var meget syge, kom på danske sygehuse, hvor man kunne give dem den rigtige ernæring."<sup>79</sup> Kilden til sygdommen blev ikke fundet, men det må have drejet sig om en salmonella typhi infektion, forårsaget af inficeret fødemiddel, eller en infektion medbragt af en nyindflyttet flygtning. Infektionen har herefter bredt sig ved direkte kontakt, men den omtalte forurening af affaldsvandet har utvivlsomt bidraget hertil, derimod er det ikke sandsynligt, at rotter har været sygdomskilden. Det bør nævnes, at i juni 1945 havde udsendte vaccinationshold organiseret af Statens Seruminstitut massevaccineret samtlige tyske flygtninge mod tyfus, paratyfus og dysenteri og senere blev der revaccineret mod tyfus i lejren. Epidemien medførte et forbud mod badning i Hørup Hav.<sup>80</sup> Bortset fra ovennævnte tyfusepidemi synes lejren at være forskånet for smitsomme sygdomsudbrud.

Som en følge af flygtningenes isolerede tilværelse og den frustrerende ventetid herskede der en ret trist og mørk stemning i lejren, dog afbrudt af lyse øjeblikke, f.eks. da der i 1946 blev åbnet for brevforsendelse til Tyskland. En flygtning fra lejren skriver, "at for at få frimærker, pantsatte vi vore ure og smykker."<sup>81</sup> Det bestemtes, at hver flygtning over 14 år måtte afsende ét brev ugentlig.<sup>82</sup> Der blev afholdt gudstjenester i spise- eller teatersalen, undertiden forrettet af sognets præst, der talte udmærket tysk, men også katolikker i lejren fik ordet forkyndt.<sup>83</sup> Bryllupper og konfirmationer var festlige indslag, der tjente til adspredelse i dagligdagen – som da den katolske biskop i Danmark aflagde besøg og foretog konfirmation af tyske katolske børn. Der var god søgning til lejrens bibliotek og læseværelse og det samme gjaldt for idrætspladsen og nyttehaverne.<sup>84</sup>

Lejrens kunstneriske og musikalske talenter, deriblandt en koncert- og operasangerinde, havde organiseret sig i musik-, teater-, sang- og dansegrupper med hver deres leder.<sup>85</sup> I teatersalen, der var udstyret med balkon og scene, blev der i 1946 og 1947 så godt som hver weekend opført to-tre aftenforestillinger i træk med varierende indhold, der talte danse- og sangindslag – f.eks. syngespil, solosang, duetter, kvartetter og korsang – med musik, fremført af violiner, fløjter, og klaver. Repertoiret var domineret af tyske klassiske komponister, men også





Fotos fra lejren. Første billede viser en af de store barakker med indgang midt på langsiden, og på det andet billede fås et indtryk af den triste lejrhovedgade og det smattede terræn. (Fra lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn).

<b>Lager 69-12</b>		<b>Hørup-Klint, den 5.3.47</b>
<b>An Sonntag, den 9. Montag, den 10. und Dienstag, den 11.3.47</b>		
<b>um 19,30 Uhr wird in Hørup-Klint das Singspiel :</b>		
<b>"Das Klinget so herrlich, das klinget so schön."</b>		
<b>aufgeführt.</b>	<b>Leitung: Frau Solle</b>	
<b>Musikalischer Inhalt:</b>		
<b>Ich bin verliebt</b>	<b>Sologesang</b>	<b>Destal</b>
<b>Das klinget so herrlich, das Kl..</b>		<b>Mozart</b>
<b>Aus "Die Entführung aus dem Serail"</b>	<b>Duett</b>	<b>Mozart</b>
<b>Aus "Die lustigen Weiber v. Windsor"</b>	<b>Duett d. Frau Pluth</b>	<b>Niccolai</b>
<b>Melodien aus "Die Fledermaus"</b>		<b>Strauss</b>
<b>So muß allein ich bleiben</b>	<b>Männerquartett</b>	<b>Strauss</b>
<b>Aus "Hoffmanns Erzählungen"</b>	<b>Barorole</b>	<b>Offenbach</b>
<b>Schotzwalzer</b>		<b>Strauss</b>
<b>Menuett</b>	<b>Flöten, Geigen,</b>	<b>Boccherini</b>
<b>Largo</b>	<b>Gesang, Violine</b>	<b>Händel</b>
<b>Aus "Waffenschmied" Auch ich war</b>	<b>ein Jungling... Sologesang</b>	<b>Loxring</b>
<b>An den Abendstern</b>	<b>Gesangsquartett</b>	<b>Schumann</b>
<b>Aus "Zauberflöte" Papageno, Papagens</b>		<b>Mozart</b>
<b>Hänsel und Gretel</b>	<b>Duett</b>	<b>Humperdinck</b>
<b>Menuett</b>	<b>Flöten, Geigen, Fanz</b>	<b>Beethoven</b>
<b>"Ein Mädchen, das auf ihre hielt"</b>		
<b>aus "Die Jahreszeiten"</b>	<b>Sologesang mit Chor</b>	<b>Haydn</b>
<b>" Sie steigt herauf, die Sonne"</b>		
<b>Sonnenchor aus "Die Jahreszeiten"</b>	<b>Chor</b>	<b>Haydn</b>

*Program for en musikalsk aften i lejren, opført d.9., 10. og 11. marts 1947.*

musik af Mozart, Schubert og Chopin var repræsenteret. For børnene blev der opført eventyrspil om eftermiddagen. Den sidste forestilling med uddrag fra "Figaros bryllup" fandt sted den 10. juni 1947.<sup>86</sup>

En tidligere flygtning fra lejren fortæller om sin tid i lejren under et interview den 12. april 2019 hos Inge-Lore Millek, f. Pliess, i hendes pensionistlejlighed i Sønderborg. Den nu 93-årige, velformulerede enke erindrer stadigvæk episoder fra tiden som flygtning på Hørup Klint, understøttet af en række fotos fra opholdet. Hun flygtede som 19-årig i marts 1945 fra Danzig foran den russiske armé sammen med sin mor, og blev sejlet til København og sendt videre med tog til Sønderborg, hvor de blev indkvarteret for til sidst at ende i flygtningelejren på Hørup Klint i maj 1945. Her boede de i en lille fire-personers barak tæt på udsigts/vandtårnet, nær kystlinjen. De sov i etagesenge, og maden blev afhentet i det nærliggende køkken. Opholdsrummet var udstyret med kakkelovn, og brændsel blev udleveret som tørv eller koks. Inge-Lore (I.-L.), der i Danzig havde fået undervisning i ballet, fik under krigsforløbet en kort, nødtørftig uddannelse som sygeplejerske og fungerede som sådan på Hørup Klint. Hun havde også tilsyn med nærliggende KVL-lejre i Notmark og Lønsøvej. Hun nød godt af de privilegier, der

tilfaldt sundhedspersonalet som f. eks. udgangstilladelser, der blev udnyttet til cykelture til Sønderborg, hvor bekendte fra opholdet her forsynede hende med cigaretter, kaffe og andre forbrugsgoder. Hun passerede ved hjemkomsten uhindret lejrvagten, der vendte det blinde øje til. I.-L. husker tydeligt tyfusedepidemien i efteråret 1945, f.eks. når vagtmandskabet blev kaldt til en plaget patient, der dog ofte modtog dem med et "Schon zu spät" – tarmen havde tømt sig. Efter nattevagterne stod der hver morgen frisk kaffe, rundstykke og cigaretter til vagtholdet. Moderen arbejdede som skrædder og syerske i et lokale i deres barak. Hun var opfindsom, syede således en kasseret hvid natkjole om til en smuk brudekjole til et bryllup i august 1947. Også lejrens teater- og dansegrupper udstyrede hun med flotte dragter. Der blev arrangeret baller i teatersalen, men kl. 22 blev alt lys slukket og de deltagende måtte finde hjem. Hvis nogen herefter befandt sig i terrænet, blev de afsløret af en lyskasters vandrende lyskegle. Under lejropholdet udviklede I.-L. et tæt forhold til én af de patruljerende CB-vagter. Efter at være blevet repatrieret i september 1947, hvor lejren stort set var tømt, tog hun og moderen ophold hos familie i Østberlin, og senere i Flensborg. Herfra hentede



*Bryllupsselskabet i lejren, august 1947. Privateje.*

den ihærdige tilbeder: Karl-Heinz Millek hende til Sønderborg, hvor de blev borgerligt viet i 1957 og slog sig ned, han som Danfoss-arbejder, medens hun tog sig af hjem og barn. Siden hun blev enke i år 2000 har hun boet i en pensionistbolig. På spørgsmålet om, hvordan hun erindringer sin tid som flygtning på Hørup Klint, svarer hun: "Der var absolut ingen grund til at klage." Maden var tilstrækkelig, barakken tør og lun, tilværelsen formede sig fredeligt og roligt midt i den smukke natur nær skov og strand. Hun nød at bade i Hørup Hav fra den kyststrækning, der befandt sig mellem pigtrådsafspærringerne. Hun var engageret i sit arbejde og fik lejlighed til at udfolde sine kunstneriske evner i lejrens danse- og teateropførelser. Hun var privilegeret og kunne bevæge sig uden for lejren, så hun førte en meningsfyldt og aktiv tilværelse og følte ikke interneringen som nogen psykisk belastning.

Repatrieringen indledtes i 1946, men først i starten af 1947 kan der registreres et fald i lejrens indbyggertal. Herefter må belægningen være yderligere aftaget med det resultat, at lejren ophørte som flygtningelejr i september 1947.<sup>87</sup> De tomme bygninger blev igen udnyttet til husvilde, men herefter lå området øde hen.<sup>88</sup> Barakkerne blev efterhånden solgt, resterende inventar fra lejren blev udbudt på en auktion, der blev noget



*En dansegruppe i lejren, iført kolorerede dragter. Inge-Lore Pliess yderst til venstre.*

af et "tilløbsstykke."<sup>89</sup> De lodsejere, hvis jord var blevet inddraget ved lejrens udvidelse i 1945-1946, modtog i 1949 erstatning.<sup>90</sup> Omkring 1970 blev dette areal udstykket i parceller, og der byggedes her et stort antal attraktive én-familiehuse. Lejrarealet øst for bækken med murstenshusene, vandtårn og barakker blev efter befrielsen atter overtaget af private, der lod bygningerne forfalde, så området efterhånden fik karakter af en "spøgelsesby." Den sidste indehaver af området fik i 1974 kommunalbestyrelsens accept til at lade ruinerne rive ned og derefter udstykke arealet til bebyggelse med op til ni én-familiehuse.<sup>91</sup> Her rejste sig i de følgende år en række kystnære villaer med en enestående udsigt over Hørup Hav, og senere opførtes et stort villaområde nord herfor.

I dag er ethvert spor efter flygtningelejren slettet, og kun de ældste beboere i sognet husker tiden og hændelserne fra dengang. Men hvordan erindrer lejrens flygtninge deres ophold her? Der er nedfældet én skriftlig beretning herom fra en tidligere ung sygemedhjælper i lejren i årene 1945-1947. Hun skriver i et brev i 1989 bl.a.: "Hvad blev vi forskånet for i denne tid under interneringen? Forskånet for død eller elendighed og bortslæbning til østen. Vi fik garantien for det daglige brød og nåden til at hjælpe vore lidelsesfæller, når de blev syge. Blev modnet som ungt menneske. Jeg ville ikke undvære disse to år i Danmark"<sup>92</sup> Brevskriverens positive holdning til sit lejrophold skinner tydeligt igennem. I en udtalelse i Forbundsdagen i Bonn den 2. juli 1953, efter at tilbagebetalingen af en del af omkostningerne ved flygtningenes ophold i Danmark var blevet vedtaget, udtrykte SPD's ordfører "en tak til landet Danmark og dets daværende regering, fordi det i vanskelige tider er kommet et stort antal tyske flygtninge i møde med omsorg og menneskelighed." Udtalelsen blev efterfulgt af et spontant bifald af samtlige demokratiske partier.<sup>93</sup> Med andre ord foreligger her en officiel anerkendelse af og en tak for Danmarks håndtering af de påtvungne og uundgåelige flygtningeproblemer.

## Konklusion

Denne artikels forfatter kan efter at have gennemgået skriftlige kilder til de tyske civile flygtnings ophold i Danmark efter den 5. maj 1945, og specielt ved afdækningen af forholdene ved flygtningelejren på Hørup Klint, tilslutte sig ovennævnte tyske politikers udtalelse om de menneskelige og fysiske levevilkår. Under interneringen, der var besluttet af et enigt Folketing, var flygtningene sikret tag over hove-

det og tilstrækkelig kost, og de kunne fungere internt i lejren som et lukket samfund på demokratisk basis. Deres ønsker om forbedringer blev imødekommet af den danske lejrledelse. Et enkelt forhold taler dog i negativ retning: en del flygtninges integritet blev ikke respekteret i befrielsesdagene ved nogle urimelige og forkastelige handlinger, når vagtmandskabet frarøvede dem deres private ejendele. Fraternisering uden for lejrene fandt sted i begrænset omfang, men internt på Hørup Klint var der tætte kontakter mellem tyske kvinder og danske mænd, resulterende i et antal børn.

Man skal tage i betragtning, at der ikke på noget tidspunkt var så mange mennesker i lejren, som den var bygget til. Det har utvivlsomt været med til at gøre forholdene for flygtningene i Hørup bedre end i andre lejre i Danmark, hvor forholdene var dårligere. Det har formentlig også været en væsentlig grund til, at dødeligheden, især for spædbørn, i lejren var forholdsvis lav.



Østligste del af Høruphav med markering af den omtrentlige afgrænsning af lejrens ydre grænser. Billedbaggrunden fra Google Earth.

## KILDER

## Utrykte kilder:

- Rigsarkivet, København (RAK):  
 Flygtningeadministrationsen. Indberetninger fra flygtningeinspektørerne. Pk. 144 og 145.  
 Rigsarkivet, Aabenraa (RAÅ):  
 Flygtningeadministrationsen i Sønderborg 1945-1946. Diverse sager. KE 6  
 Flygtningeadministrationsen i Sønderborg politikreds. KE 6. Pk.1.  
 A 13. Erstatningssager. Aabenraa og Sønderborg amt. Journal 1949. Hørup præstearkiv. EC O88. 1946-1947.

- Hørup Kirke, Kirkegårdskontoret: Fortegnelse over begravede 1945-1947.  
 Lokallhistorisk arkiv, Hørup sogn:  
 A 126. Flygtninge  
 A 302. Karen Harboes afleveringer.

## Trykte kilder

- Sønderfyden, 1958.  
 Jydske Tidende, 1976.

## Digitale kilder:

- Hørup sogns kirkebøger.

## LITTERATUR

- Christensen, Peter A.: "En beretning om Hørup Klint", i *Årsskrift nr.4 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn*, s.17-28,1986.  
 Flygtninge i Danmark 1945-1949. Hvidbogen. Udgivet af flygtningeadministrationsen. Fremad, 1950 (I noterne anføres bogen som Hvidbogen).  
 Faaborg, Svend Åge: *Hotel Baltic*. Hans M. Jebsen, Stenbjerg udlejning, 1993.  
 Gammelgaard, Arne: *Drivtømmer. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Blåvands egnsmuseum, 1993.  
 Havrehed, Henrik: *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Odense universitetsforlag, 1987.  
 Heesch, J.: "Otte millioner flygtninge: 240.000 endte i Danmark - 2.000 på Hørup Klint", i *Alsisk kalender 8*, s.61-67. Alsingergildet, 1999.  
 Jensen, John V.: "Over for os selv og over for Fremtiden: den danske Rigsdag og de tyske flygtninge 1945-46" i *Historisk Tidsskrift*, Bd. 112, h. 1, 2012, s. 130-164.  
 Kristensen, Henrik Skov, Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940-1945*. Historisk samfund for Als og Sundeved, 1995.  
 Luttenberg, C: " Mit ophold i flygtningelejren Hørup Klint fra maj 1945 til april 1947." *Årsskrift nr.7 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn*. 1989, s. 4-6.  
 Lübker, A.: "Et gensyn efter mere end 40 år". *Årsskrift nr.10 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn*, s.9-10,1992.  
 Lylloff, Kirsten: "Kan lægeløftet gradbøjes?", i *Historisk tidende, bd.99, nr.1*, s.33-68,1999.  
 Marckmann, Anton.: *Hørup sogn på Sydals. Spredte træk fra fortid til nutid*. Eget forlag, 2015.  
 Nielsen, Anna Kirstine: "Flygtninge på Hørup klint", i *Årsskrift nr. 29 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn*. s.16-21, 2011.  
 Nielsen, Leif Hansen: *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948*. Aabenraa 2013.  
 Petersen, Anne Marie Bladt: "Min tid i Hørup hav som barn og ung", i *Årsskrift nr.18 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn*. s.32-38, 2000.  
 Schön, Heinz: *Hitlers Traumschiffe*, Verlag Arndt, Kiel, 2000

## NOTER

- 1 Hvidbogen, 1950; Havrehed, 1987; Lylloff 1998; Jensen, 2012 og Nielsen, 2013.
- 2 RA: Flygtningeadministrationen. Indberetninger fra flygtningeinspektørerne. Pk. 144 og 145. De i artiklen anvendte indberetninger markeres i noterne som: Indberetning, efter fulgt af dens datering; RAÅ Flygtningeadministrationen i Sønderborg 1945-1946 samt RAÅ Hørup præstearkiv. EC 088, 1946-1947.
- 3 Hvidbogen, 1950, s. 26.
- 4 Ibid. s. 22-23, s. 84, Bilag 3, s.302 og Nielsen, 2013 s. 93.
- 5 Hvidbogen, 1950, s. 11.
- 6 Havrehed, 1987, s.296.
- 7 Hvidbogen, 1950, bilag 4, s. 305-307.
- 8 Ibid, s. 12.
- 9 Havrehed, 1950, s.240-244 og 254.
- 10 Nielsen, 2013, s.205.
- 11 Christensen, 1986, s.18.
- 12 Oplyst af Christian Petersen, Høruphav og "Sønderborg kommune under 2. verdenskrig", [www.avlg.dk/soenderborg.pdf](http://www.avlg.dk/soenderborg.pdf). Her oplyses, at skolen var beslaglagt frem til den 15.7.1947.
- 13 Oplyst af Christian Petersen, Høruphav.
- 14 KLV-børn (kinder-land-verschickung) var børn fra storbyerne, der p.g.a. af bombefaren var evakueret til lejre i Tyskland. Da krigen nærmede sig, blev de flyttet til lejre på Als. ([www.avlg.dk/soenderborg.pdf](http://www.avlg.dk/soenderborg.pdf)).
- 15 RAÅ: Flygtningeadministrationen i Sønderborg 1945-1946. Diverse sager. Notat 19.5 1946.
- 16 Oplyst af Christian Petersen, Høruphav.
- 17 Nielsen, 2013, s. 318-319.
- 18 Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn, A 126, flygtninge. Et læg: flygtningeforlægninger i politikreds 69.
- 19 Indberetning, 19. januar 1947.
- 20 Faaborg, 1993, s. 36.
- 21 Ibid., s. 36,
- 22 Oplyst af Birthe Danielsen, opvokset i Høruphav på Hotel Baltic under 2. verdenskrig.
- 23 Faaborg, 1993, s.36.
- 24 Nielsen, 2013, s. 318 og RAÅ: Erstatningssager, AA13, Åbenrå-Sønderborg amt, journal 19491, D3.
- 25 Kristensen, 1995, s. 178-190.
- 26 Marckmann, 2015, s. 109.
- 27 Schön, 2000, s.54.
- 28 Christensen, 1986, s.18.
- 29 Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn. Beretning af V. Jessen om Hørup Klint og 2. verdenskrig.
- 30 RAÅ: KE6, Flygtningeadministrationen i Sønderborg 1945-1946, Diverse sager, Hørup klint, 11.6. 1945
- 31 Ibid., 20.1.1946 og Christensen., 1986, s.17-26.
- 32 Indberetninger, 5.12.1945, 5.3.1946 og 19.1.1947.
- 33 Christensen,, 1986, s.19.
- 34 Indberetning, 21. oktober 1946.
- 35 Ibid., indberetning, 17.9.1946 og Hvidbogen, 1950, s.234.
- 36 Ibid., indberetning, 5.3.1946.
- 37 Kristensen, 1995, s. 259.
- 38 Petersen, 2011, s.38.
- 39 Luttenberg, 1989, s.6. Uddrag af en beretning, skrevet af en kvindelig flygtning og tandlæge om sit ophold i lejren på Hørup klint. Den udaterede, håndskrevne beretning på fem A-4 sider kan læses i Karen Harboes aflevering til lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn og er i oversættelse bragt i årsskrift nr.7 for lokalhistorisk forening for Hørup sogn 1989, s.4-6.
- 40 Havrehed, 1987, s. 290-291.
- 41 Lübker, 1992, s.10.
- 42 Christensen,, s.27, 1986
- 43 Ibid., s.26.
- 44 Heesch., 1999, s. 67.
- 45 RAÅ: Flygtningeadministrationen i Sønderborg politikreds, KE 6, pk. 1.
- 46 Indberetning, 5.3.1946.
- 47 Indberetninger hhv. 5.12.1945 og 17.9.1946.
- 48 Luttenberg, 1992, s. 4 og 6; Christensen, 1986, s.24.
- 49 Indberetning 5.12.1945.
- 50 Christensen, 1986, s.24.
- 51 Ibid., s.22.
- 52 Indberetning 5.3.1946.
- 53 Indberetning 5.12.1945; Christensen, 1986, s.22.
- 54 Indberetning, 5.12. 1945 og 13.1. 1946.
- 55 Indberetning 5.12.1945 og Luttenberg, 1989, s.4.
- 56 Christensen, 1986, s.27.
- 57 Indberetning 5.12.1945.



- 58 Indberetning, 12.1.1946.
- 59 Indberetninger hhv. 12.1.1946 og 5.3.1946; Christensen, 1986, s.22.
- 60 Indberetning hhv. 8.6.1946 og 17.9.1946.
- 61 Indberetninger hhv. 7.12.1946 og 19.1.1947.
- 62 Luttenberg, 1987, s.4.
- 63 Christensen, 1986, s.28.
- 64 Lyloff, 1999, s.56; Hvidbogen, 1950, bilag 13, s. 328 og "Danskernes kostvaner 2011-2013", udg. af DTU, fødevareinstituttet, afd. for ernæring, som har beregnet at det daglige kostindtag hos en voksen gennemsnitsdansker i dag er 9,8 Mega Joule= 2342 kalorier.
- 65 Ernæringspecialist, overlæge, dr. med. Peter Marckmann har analyseret kostregulativet.
- 66 Havrehed, 1987, Statistik, Tabel 1, s.335.
- 67 RAÅ: Hørup præstearkiv EC 088, H13, 1946-1947, registreringsprotokol for flygtninge i Augustenborg, Majbøl, Hørup Klint og Østerby.
- 68 Christensen, 1986, s.28.
- 69 Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn, A 126, flygtninge, Hørup Klint, 1 læg; Flygtningeforlægninger, politikreds 69; Luttenberg, 1989, s. 4.
- 70 Nielsen, 2011, s. 20.
- 71 Hvidbogen, 1950, s. 170-171.
- 72 Indberetning 19.1.1947.
- 73 Indberetning 5.3.1946; Luttenberg, 1989, s.4.
- 74 SAÅ: Flygtningeadministrationen i Sønderborg politikreds, indberetning 30.6.1946.
- 75 Ibid.
- 76 Indberetning 2.8.1946.
- 77 SAÅ: KE 6, Flygtningeadministrationen i Sønderborg 1945-1946. Diverse sager.
- 78 Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn, ledsagebrev fra Karen Harboe i hendes afleveringer.
- 79 Luttenberg, 1999, s. 5 og Hvidbogen, 1950, s. 100.
- 80 Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn; Jesen, V.: beretning om 2. verdenskrig og Hørup Klint.
- 81 Luttenberg, 1989, s. 6.
- 82 Hvidbogen, 1950, s.252.
- 83 Christensen, 1986, s. 26 og Luttenberg, 1999, s. 4.
- 84 Indberetninger hhv. 19.1. 1947 og 8.6. 1946.
- 85 Luttenberg, 1999, s. 4,
- 86 I Lokalhistorisk arkiv, Hørup sogn under A 26, flygtninge, findes samtlige trykte programmer for underholdninger i lejren på Hørup Klint.
- 87 Nielsen, 2013, s. 326.
- 88 Artikel i *Sønderjyden* 15.2.1958.
- 89 Christensen, 1986, s. 28.
- 90 SAÅ: AA13, Erstatningssager 1944-1959 Åbenrå-Sønderborg amt, journal 1949.
- 91 Artikel i *Jydske Tidende* 14.1.1976.
- 92 Lübker, 1992, s.10.
- 93 Havrehed, 1987, s. 287.

## Zusammenfassung

Ende des 2. Weltkrieges befanden sich um die 240.000 deutsche Zivilisten auf der Flucht vor den russischen Truppen in Dänemark. Davon befanden sich um die 23.000 in Sønderjylland. Ca. 9000 von ihnen waren privat bei Mitgliedern der deutschen Minderheit untergekommen, während sich weitere 14.000 in beschlagnahmte Gebäude im Landesteil befanden. Die deutsche Wehrmacht hatte die Verantwortung für die Unterkunft und Verpflegung der Flüchtlinge. Bei Kriegsende am 5. Mai 1945 wurden die Dänen zeitweilig mit der Vorsorge der Flüchtlinge beauftragt, bis sie repatriert werden konnte. Sie kamen in Sammellager und wurden unter bewaffneter Bewachung gestellt, weil die dänischen Behörden keinerlei Fraternalisierung wünschten. Die Rechte, Pflichten und Einschränkungen der Internierten wurden in einem internen Regelsatz verwaltet.

Intern war die geschlossene Lagerwelt nach demokratischen Prinzipien mit direktem Kontakt zur dänischen Lagerverwaltung geregelt. Es handelte sich in den meisten Fällen um Barackenlager im guten Zustand, und die Flüchtlinge wurden ausreichend verpflegt. Viele arbeiteten in den Versorgungs- Reinigungs- oder Gesundheits- und Verwaltungsabschnitten des Lagers, andere wiederum als Handwerker. Es wurden Musik- Gesang- und Theaterabende organisiert. Der Verfasser des Artikels fühlt sich darin bestätigt, dass die deutschen zivilen Flüchtlinge in den dänischen Internierungslager eine humane Behandlung erhielten.

# Når man ikke kan skaffe uddannede lærere

## Læremanglen i Sønderjylland i 1950'erne og 1960'erne

AF ERIK NØRR

I de sidste 200 år har politikere, skolemyndigheder og lærerorganisationer ikke haft styr på udbud og efterspørgsel efter lærere, så der skiftevis har været lærerarbejdsløshed og læremangel, hvilket også har været tilfældet i Sønderjylland efter 1920. Artiklen handler om de mange problemer, den store læremangel fik for det sønderjyske skolevæsen i perioden fra 1945 til 1970. I denne periode skulle skolelovene af 1937 og 1958 gennemføres i praksis, men læremanglen var i høj grad med til at forsinke udviklingen. Artiklen, der bygger på en lang række ansættelsessager, fortæller om de mange krumspring, der måtte accepteres, når der manglede kvalificerede ansøgere til lærerembederne, og undervisningen i stort omfang måtte varetages af mere eller mindre ukvalificerede vikarer.

I 1930'erne havde der været utallige ansøgere til de sønderjyske lærerembeder, og mange seminarieuddannede lærere måtte påtage sig tilfældige vikariater eller andet arbejde. Fra 1945 ændrede situationen sig 180 grader, så der pludselig ikke var ansøgere til lærerembederne, og undervisningen i mange tilfælde måtte overdrages til skiftende vikarer. Et hovedemne for denne artikel er dels at belyse, hvorfor der pludselig blev mangel på lærere, og dels om der var særlige forhold, der gjorde sig gældende i Sønderjylland i forhold til i resten af landet. Et andet hovedspørgsmål er, hvordan de sønderjyske skolemyndigheder reagerede, når der ikke kunne skaffes kvalificerede ansøgere til de ledige embeder. Hvordan blev lærerembederne besat, når der var få eller ingen ansøgere, og hvilke nødløsninger måtte man gøre brug af, for at alle sønderjyske børn kunne modtage undervisning?

Artiklen bygger på ansættelsessager i amtskoleledelse og i amtskoleledelse, som omfatter lærere i både de købstadsordnede og de landsbyordnede skoler i landsogne og flækkekommuner, men ikke i de fire købstæder, som efter 1950 ikke hørte under skoleledelse. Da nogle af de problematiske læreransættelser krævede Undervisningsministeriets tilladelse, er ministeriets journalsagsarkiv også benyttet. Andre vigtige

kildegrupper er amtsskolekonsulenternes årlige beretninger om skolevæsenets tilstand i amtet og det af ministeriet nedsatte Lærerbehovsudvalgs arkiv. Desuden bygger artiklen på en række interviews af lærere, som havde været vikar i sønderjyske skoler i deres seminariedid.

Skolevæsenets historie i perioden er behandlet i bind 4 af *Dansk skolehistorie* (2014) og i artiklen: "Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?" (i: *Samfundsplanlægning i 1950'erne*, 2009). De særlige sønderjyske skoleforhold er behandlet af Erik Nørr i bogen: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og i Danmark 1920-1963* (2003) og i artiklen: "Nationalpolitik og skolebyggeri" (i: *Sønderjyske Årbøger*, 2014). Læreruddannelsens historie er behandlet i værket *Dansk Læreruddannelse*, bd. 1-3 (1991-2005) samt i en række seminariers historier.

Læremanglen i perioden 1945-70 er kortfattet behandlet i Danmarks Lærerforenings jubilæumsbog 1974: *Lærerne og Folkeskolen gennem 100 år*. Den foreliggende artikel er tredje led i mit projekt om læremanglen. De to første artikler er trykt henholdsvis i: *Uddannelseshistorie*, 2017 ("Da lærerplanlægningen spillede fallit. Lærerbehovsudvalget og den udbredte læremangel i 1950'erne og 1960'erne") og i: *Barnestemmer. Personalthistorisk Tidsskrift*, 2018 ("Seminarieelever 'på græs'. Den katastrofale læremangel 1945-1970"). I de to første artikler behandles emnet landsdækkende, i denne tredje artikel er emnet læremanglen i Sønderjylland.

## Seminariekapaciteten udvides, også i Syd- og Sønderjylland

I 1930'erne var seminariekapaciteten blevet indskrænket, så det årlige antal dimittender kun var 400-500 på landsplan. Med skoleloven af 1937, som betød udvidet undervisning og centralisering af mange skoler, blev efterspørgslen efter lærere større. Specielt manglede der lærerinder og ansøgere til lærerstillinger i Sønderjylland, ikke mindst i Tønder Amt. Dette førte til, at Undervisningsministeriet i 1940 gav tilladelse til, at der kunne oprettes en ekstra klasse på Tønder Statsseminarium og på N. Zahles Seminarium.<sup>1</sup> Da dette medførte kritik, fordi mange mente, at der ikke var behov for flere lærere, blev der i Undervisningsministeriet den 8. januar 1941 afholdt et møde om forholdet mellem lærerproduktion og lærerbehov. Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen, Tønder, redegjorde på mødet for de særlige sønderjyske forhold. Vanskeligheden ved at tiltrække ansøgere skyldtes bl.a., at lærerne ofte måtte varetage undervisningen i tysk.<sup>2</sup>

Den begyndende lærermangel i Tønder Amt var et af de første tegn på, at lærermanglen snart skulle blive et akut problem. Selv om alle troede, at det kun var et overgangsproblem, så fortsatte lærermanglen fra 1945 og helt frem til 1970. Dette gav store vanskeligheder for implementeringen af skolelovene af 1937 og 1958. Alle skolemyndigheder, Undervisningsministeriet og politikerne troede, at lærermanglen ville være forbi, når de store fødselsårge i slutningen af 1950'erne var sluset igennem skolesystemet, men lærermanglen fortsatte også i 1960'erne. Et af de store problemer var, at ingen havde styr på statistikken, hvor der til stadighed florerede forskellige opgørelser, som gang på gang viste sig at være forkerte, især det stadig stigende lærerforbrug kom overraskende for alle eksperter.<sup>3</sup>

Det var ikke, fordi myndighederne sad som tavse tilskuere til lærermanglen. Undervisningsministeriet nedsatte i 1946 *Lærermangeludvalget*, som samme år afgav betænkning<sup>4</sup>, og i 1953 det såkaldte *Lærerbehovsudvalg (LBU)*, som skulle foreslå foranstaltninger imod lærermanglen. Begge udvalg havde medlemmer fra bl.a. ministerium, Danmarks Lærerforening og seminarierne. I hele Lærerbehovsudvalgets levetid (1953-67) var seminarieforstander Jørgen Utoft (Sørensen), Haderslev, et af de centrale medlemmer. Han var repræsentant for Dansk Seminarieforening, men samtidig var han garant for, at det sønderjyske skolevæsen blev tilgodeset.

Blandt de mange foranstaltninger, som blev iværksat for at imødegå lærermanglen, var en drastisk udvidelse af seminariekapaciteten. I løbet af perioden 1949-60 blev der oprettet 11 nye seminarier, der blev indført særlige linjer for studenter, og de fleste seminarier blev dobbeltsporede. Dette betød, at antallet af nyuddannede lærere og lærerinder steg fra 582 i 1949, til 1582 i 1959, og yderligere til 3552 i 1969.<sup>5</sup> Denne forøgelse af seminariekapaciteten gik ikke stille af, da der var mange modstandere, især i seminariekredse, imod de mange nye seminarier. I Sønderjylland havde man fra Genforeningen haft to statslige seminarier i henholdsvis Tønder og Haderslev. Dette var en fordel, da det sønderjyske skolevæsen havde mulighed for at trække på lokalt uddannede lærere. Det var nemlig ikke så let at rekruttere kandidater fra andre steder i landet, som Ingeborg Refslund Thomsen gjorde opmærksom på i Landstinget i marts 1953.<sup>6</sup>

I det syd- og sønderjyske område blev kapaciteten udvidet betragteligt, da der oprettedes nye seminarier både i Kolding og i Esbjerg. Hertil kom, at det hidtidige kvindeseminarium i Ribe og mandssemi-



*Seminarieforstander Jørgen Utoft Sørensen (1908-2002) var en central person i bekæmpelsen af lærermanglen i Sønderjylland. Han var lærer ved Tønder Statsseminarium 1933-49 og forstander for Haderslev Statsseminarium 1949-72. Han sad i Undervisningsministeriets Lærerbehovsudvalg som repræsentant for seminarierne i perioden 1953-67 og var med til at foreslå foranstaltninger imod lærermanglen, bl.a. oprettelse af nye seminarier og udvidelse af de eksisterende. Haderslev Statsseminarium fik således både dobbeltklasser og studenterlinje, og en del af kandidaterne herfra fik ansættelse på sønderjyske skoler. Foto: privateje.*

narium i Jelling blev fællesseminarier. Både Haderslev og Tønder seminarier fik i midten af 1950'erne bygningsmæssige udvidelser.<sup>7</sup> Medens Haderslev fik en studenterlinje ved siden den fireårige linje allerede i 1947, optog Tønder udover den almene linje kun studenter hvert tredje år (sidste gang dimitteret 1962). Derefter blev studenterlinjen i Tønder nedlagt og erstattet af to klasser på den almene linje. I Haderslev blev studenterlinjen samtidig dobbeltsporet.<sup>8</sup>

Tønder Statsseminarium havde på grund af oprettelsen af de nye seminarier i Esbjerg og Kolding problemer med at konkurrere om elever, hvilket blev drøftet i Lærerbehovsudvalget ved flere møder.<sup>9</sup> Udvalgets formand fandt det beklageligt, at det store og ret moderne seminarium kun oprettede en enkelt klasse og i de fleste år slet ingen studenterlinje havde. Utoft Sørensen fremhævede, at årsagen var seminariets vanskelige beliggenhed, da det var "omringet" af et betydeligt antal semina-

rier, ikke mindst de nyoprettede seminarier i Kolding og Esbjerg. Dette fik Danmarks Lærerforenings repræsentant i udvalget, nordjyden N.C. Thomsen Nielsen, til at fastslå, at der så slet ikke var "nogen større geografisk basis" for seminariet i Tønder. Derfor advarede seminarieforstanderen i Tønder Asger Nyholm Undervisningsministeriet imod at oprette flere nye seminarier, da Tønder havde vanskeligheder ved at tiltrække egnede seminarieelever. I flere tilfælde havde man måttet fylde op med ansøgere, som ikke kunne optages på andre seminarier. Men på en egn, hvor det tyske mindretal var særlig stærkt repræsenteret, var det vigtigt, at seminariet kunne opretholde en standard, der var på højde med landets øvrige seminarier.<sup>10</sup> Det afgørende var, at seminariet i Tønder blev bevaret. Da lærermanglen fortsatte i 1960'erne, var der behov for både de gamle og de nye seminarier, og Tønder Statsseminarium var sammen med seminariet i Haderslev af stor betydning for at skaffe læreruddannede kandidater til det sønderjyske skolevæsen i den periode, hvor der var stor mangel på lærere.



*Tønder Statsseminarium med dimittender og lærere 1947. Forstander Morten Bredsdorff sidder forrest på 1. række. Blandt seminariets lærere ses den senere forstander for Haderslev Statsseminarium Jørgen Utoft (nr. 6 fra højre) og amtsskolekonsulent for Tønder Amt, Søren Brejl, som også var timelærer på seminariet (nr. 5 fra højre). Brejl havde stor betydning for læreransættelserne i amtet. Der var i 1947 i alt 32 lærere, der blev udklækket fra seminariet i Tønder, og der var i høj grad efterspørgsel efter disse. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.*

## Efterspørgslen efter lærere i Sønderjylland

I perioden 1945-70 voksede efterspørgslen efter lærere i Sønderjylland af mange grunde. En række årsager var fælles for hele landet, men der var også særlige sønderjyske årsager hertil. På grund af de store fødselsårgange under de sidste krigsår og årene efter besættelsen steg antallet af skolesøgende børn. I 1949 var der i alt 24.436 undervisningspligtige børn i Sønderjylland. Dette tal voksede til 28.952 i 1957, hvorefter børnetallet stagnerede.

I samme periode skulle skolelovene af 18. maj 1937 og 7. juni 1958 gennemføres. Blandt hovedpunkterne i disse love var, at skolevæsenet på landet skulle opgraderes, så der blev gennemført aldersdelte klasser de fleste steder, og alle elever skulle have mulighed for at få undervisning i sprog og naturvidenskab. I 1937-loven krævedes det endvidere, at der blev indført undervisning i håndgerning, sløjd og husgerning, og at de sanitære forhold på skolerne forbedredes. Med 1958-loven skulle kommunerne også sikre, at der blev mulighed for adgang til en eksamensafdeling, hvilket krævede yderligere lærere.

Gennemførelsen af skolelovene i Sønderjylland blev mødt af en række vanskeligheder. Ved besættelsestidens ophør brød det tyske skolevæsen sammen. Både de kommunale og de private tysksprogede skoler blev lukket i 1945-46, de fleste lærere blev afskediget, og mange af dem interneret. De fleste af dem kom aldrig mere til at virke som lærere i Sønderjylland. Dette betød, at flere tusind tyske elever pludselig blev indmeldt i de danske skoler, eller "ommeldt", som man kaldte det. Den første januar 1944 havde der været i alt 3.830 elever i de tyske kommunale og private skoler.

De mange tyske elever skulle der skaffes plads til i de i forvejen overfyldte danske skoler. Det betød, at der flere steder måtte oprettes flere klasser og ansættes ekstra lærere. Et par eksempler: I Uge Sogn havde den danske skole ved udgangen af 1944 to klasser med i alt 54 børn, og der var ansat en førstelærer og en lærerinde. Desuden var der en tysk privatskole med 38 børn, to klasser og en lærer. To år senere var den tyske skole lukket, og den danske skoles børnetal var steget til 92. Dette betød, at der måtte oprettes en tredje klasse og ansættes en tredje lærer.<sup>11</sup> Endnu større omkalfatring af skolevæsenet skete i Tønder, hvor der hidtil kun havde været en kommunal tysksproget borgerskole og en kommunal tysksproget mellemskole, og hvor de danske elever gik i seminariets øvelsesskole og i Tønder Statsskole. Da der skulle skaf-

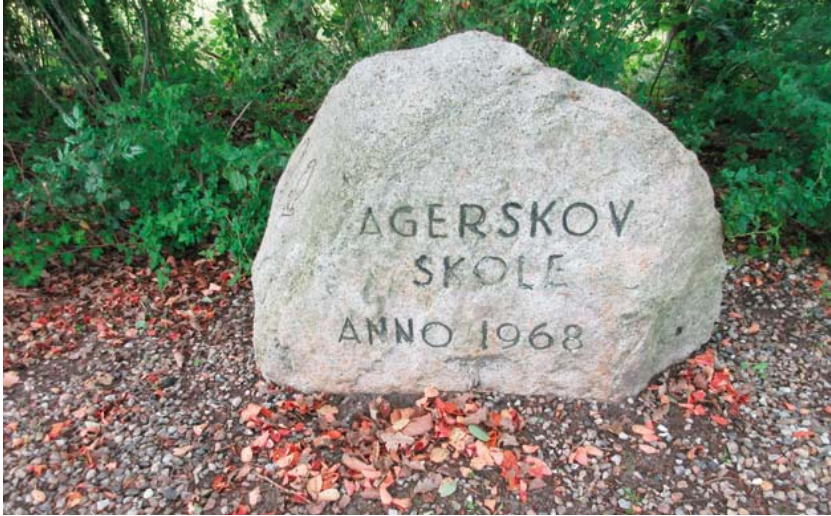


fes plads til de mange tyske elever (1944: i alt 267), måtte der i 1946 oprettes en ny dansk kommunal skole, hvor der blev ansat 15 lærere. Tilsvarende skete i Sønderborg, hvor de mange ommeldte tyske elever sammen med det stigende befolkningstal medførte, at der i 1952 måtte opføres en ny skole, Sønderkovskolen.<sup>12</sup>

Efterspørgslen efter lærere i Sønderjylland blev i årene efter 1945 også påvirket af opblomstringen af det danske skolevæsen i Sydslesvig. Dette betød, at en række lærere ansat i skoler i Sønderjylland og længere nordpå fik stilling i de nyoprettede danske skoler syd for grænsen, eller at nyuddannede lærere valgte at tage til Sydslesvig i stedet for at søge de mange ledige embeder nord for grænsen. Blandt dimittenderne fra Tønder Statsseminarium 1948-52 var der således i alt 20, der umiddelbart fik stilling i Sydslesvig.<sup>13</sup> En opgørelse fra 1962 viser, at der var 40 kandidater fra seminariet, der havde stilling i Sydslesvig.<sup>14</sup> Ved afslutningen af 2. verdenskrig havde der kun været ansat 35 lærere ved det danske skolevæsen, men fire år senere havde de sydslesvigske danske skoler i alt 13.000 elever, og antallet af lærere var 390.<sup>15</sup>

Centraliseringen af skolevæsenet krævede flere lærere, selv om en række mindre skoler samtidig blev nedlagt. Tre eksempler fra Aabenraa Amt viser tydeligt, at lærerforbruget steg. Skolevæsenet i Rødekro blev købstadsordnet i 1953. I 1950 havde Rise Kommunes skoler i alt 10 lærere, deraf 6 i Rødekro. I 1965 havde Rødekro Skole 21 lærerstillinger, og de to små skoler i kommunen i alt fire. I Ensted Kommune havde fire små skoler i 1950 i alt seks lærere, i 1965 var skolerne blevet lagt sammen til Stubbæk Centralskole, der havde 13 lærere, mens den opretholdte forskole i Hostrupskov havde en enkelt forskolelærerinde. Endelig havde fem små skoler i Felsted Kommune i 1950 tilsammen ti lærere. Disse skoler var i 1963 blevet erstattet af Felsted Centralskole, som i 1965 havde 19 lærerstillinger. Mens de tre nævnte kommuner i 1950 således havde haft tilsammen 26 lærere og lærerinder, var dette tal i 1965 steget til et lærerforbrug på 58. Dette skyldtes både, at der blev gennemført fuld klassedeling fra 1. til 7. klasse, og at alle tre centralskoler med 1958-skoleloven fik en overbygning med 8.-10. klasse. Både Rødekro og Felsted fik desuden en realafdeling.

Tilsvarende udvikling skete i hele Sønderjylland. En opgørelse over lærerantallet i de skoler, som hørte under skoledirektionerne, hvilket vil sige både de købstadsordnede og landsbyordnede skoler i landsogne og flækker, men ikke i de fire købstæder, viser næsten en fordobling af lærerforbruget fra 1950 til 1968. Størst procentvise stigning skete i



Det sønderjyske skolevæsen var præget af mange små skoler. I løbet af 1960'erne blev en række af disse skoler sammenlagt til centralskoler med årgangsdelte klasser og ofte også med eksamensafdeling. I Agerskov Kommune blev skolen i Gestrup nedlagt 1. august 1965, og skolerne i Bovlund, Mellerup og Rangstrup den 1. august 1968; børnene herfra blev overført til Agerskov Centralskole. Helt ekstraordinært er centraliseringen af skolevæsenet i Agerskov mejslet ind i fem mindsten i nærheden af Agerskov Skole, som i dag er en del af Toftlund Distriktsskole.



I midten ses stenen for Agerskov Skole omgivet af sten for de fire nedlagte skoler.  
Foto Erik Nørr 2019.

Sønderborg og Haderslev amter, mindst i Tønder Amt, hvor skolebørnenes antal var faldende i sidste halvdel af 1960'erne. I 1950 var det samlede antal lærere i de fire amter 703, hvoraf langt de fleste, 559, var ansat i landsbyordnede skoler. I 1968 var lærerforbruget vokset til 1351, hvoraf flertallet, 835, nu var ansat i købstadsordnede skoler. Det var centraliseringen, der langt om længe var blevet gennemført, og som tallene viser, skete det senest i Tønder Amt.

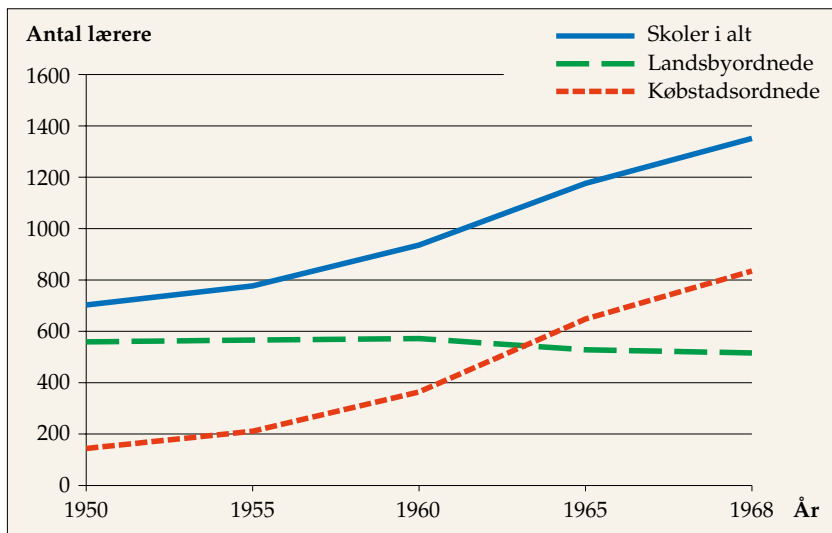
Tabel 1: Lærerforbrug i de fire sønderjyske amter 1950-1968<sup>16</sup>

	1950			1960			1968		
	K	L	I alt	K	L	I alt	K	L	I alt
Haderslev Amt	44	189	233	136	182	318	299	161	460
Aabenraa Amt	42	125	167	71	141	212	196	111	307
Sønderborg Amt	41	94	135	95	100	195	225	106	331
Tønder Amt	17	151	168	62	149	211	115	138	253
Sdj. lærere i alt	144	559	703	364	572	936	835	516	1351

K = Købstadsordnede skoler

L = Landsbyordnede skoler

Grafisk ser udviklingen i lærerforbruget i de fire sønderjyske amter således ud:



Gennemførelsen af skolelovene var præget af, at de sønderjyske skoler gennemgående var meget små. Det blev af mange betragtet som et positivt tegn, da det var lettere at skabe et nært forhold mellem lærere og forældre. Dette betød, at kommunerne måtte skaffe store midler til at centralisere skolevæsenet. En hjælp til det sønderjyske skolevæsens udbygning var det, at det af nationale grunde var muligt for kommunerne at opnå et særligt sønderjysk tilskud til byggeprojekter. Men langt op i 1950'erne var der store vanskeligheder med i det hele taget at skaffe bevilling til byggematerialer.<sup>17</sup> Endnu i 1960'erne var der fortællere for de små skoler blandt beslutningstagerne. Her skal kun nævnes, at den nye amtsskolekonsulent for Haderslev Amt, Poul Alkærsig, ved sin tiltrædelse i 1959 udtalte, at man i Sønderjylland skulle træde varsomt med hensyn til afviklingen af de små skoler.<sup>18</sup>



Stubbæk Centralskoles 19 lærere ca. 1970. Billedet fortæller, at centraliseringen krævede mange flere lærere. Før centraliseringen havde skolerne i Ensted Kommune kun haft seks lærere til sammen. Billedet tilhører Helge Søgaard (forrest nr. 2 fra højre). Han blev straks efter sin lærereksamen ansat i Stubbæk i marts 1970. Han havde undervisningserfaring, da han i sin seminarietid havde været vikar i Vedsted Skole.

## Kaldsret til lærerembeder

Ifølge skoletilsynsloven af 12. april 1949 havde både de lokale myndigheder, kommunalbestyrelse, skolekommission, skolenævn og amts-skoledirektionen indflydelse på besættelsen af lærerembeder i såvel de købstadsordnede som i de landsbyordnede skoler uden for de fire købstæder. I købstæderne havde kommunalbestyrelsen efter 1950 overtaget skoledirektionens funktioner.<sup>19</sup> Når en stilling blev ledig, sørgede skoledirektionen for at avertere stillingen i *Statstidende* og ofte også i *Folkeskolen*. Kommunalbestyrelsen fremsatte forslag til opslaget efter at have hørt skolekommissionen/skolenævnet om dets indhold. Ansøgningerne skulle sendes til skoledirektionen, som udarbejdede et skema med fortegnelse over dem og anførte, hvilke af kandidaterne der ikke opfyldte ansættelseskravene. Betingelsen for at blive ansat som lærer eller lærerinde i folkeskolen var afsluttet lærereksamen. Dette gjaldt alle stillinger, også aspiranter, timelærere og faste vikarer. Til stillinger som forskolelærerinder krævedes forskolelærerindeeksamen.

I opslaget skulle anføres stillingskategori (lærer, lærerinde, forskolelærerinde, timelærer, timelærerinde). Der var på dette punkt ikke frit valg, da stillingskategorierne var anført i den af Undervisningsministeriet godkendte skoleplan. Endnu i 1960'erne blev der i opslagene skelnet mellem lærer- og lærerindestillinger, selv om læreruddannelsen og lønningerne i princippet var ens. De kvindelige lærere blev stadig benævnt lærerinder<sup>20</sup>, og betegnelsen er derfor også benyttet i denne artikel i stedet for "kvindelige lærere". Der kunne også i opslaget være anført særlige fag såsom gymnastik, sang, husgerning, sløjd, tyskundervisning m.v. Der kunne også være tilføjet særlige forhold, f. eks. at den pågældende var pligtig til at undervise ved flere skoler i kommunen, eller at man måtte acceptere ændringer i forbindelse med en kommende centralisering af skolevæsenet. Også løn- og boligforhold indgik i opslagets tekst. Ifølge lærerlønningens loven af 12. juli 1946 havde både lærere og lærerinder på landet en begyndelsesløn på 3.120 kr. (i de købstadsordnede skoler 3.300 kr.). Hertil kom ret til tjenestebolig, men med fradrag i lønnen på 500 kr. for gifte og 350 kr. for ugifte.

Indstilling skulle derefter foretages af skolekommissionen. Hvis ansættelsen gjaldt en enkelt skole, skulle det lokale skolenævn deltage i indstillingen; hvis ansættelsen gjaldt kommunens samlede skolevæsen, skulle alle skoledistrikters skolenævn deltage i indstillingen.<sup>21</sup> Indstillingen skulle omfatte tre kandidater, som skulle være kvalificerede.

Hvis der var fuldstændig enighed blandt skolekommission og skole-nævn om at indstille en bestemt ansøger som nr. 1, var skoledirektionen pligtig til at ansætte vedkommende, men hvis dette ikke var tilfældet, havde skoledirektionen som kaldsmyndighed frit valg mellem de tre indstillede kandidater.

Hvis der ikke havde meldt sig tre kvalificerede ansøgere, hvilket ofte var tilfældet, havde kaldsmyndigheden ret til enten at opslå embedet på ny eller at ansætte en af de kvalificerede ansøgere. Hvis en af de tre indstillede trak sig, havde både skoledirektionen og de lokale skolemyndigheder ret til at kræve en ny indstilling. I de tilfælde, hvor der ikke var kvalificerede ansøgere, og hvor man valgte at ansætte en ikke-fuldt kvalificeret, skulle Undervisningsministeriet spørges.<sup>22</sup>

### Sønderjyske læreransættelser i praksis<sup>23</sup>

Det voksende behov for lærere samtidig med den udbredte lærermangel førte til, at amtsskolekonsulenterne i deres årsberetninger til Undervisningsministeriet i alle fire sønderjyske amter, fra 1945 til langt op i 1960'erne, hvert år fortalte om de mange problemer, som lærermanglen gav. En række embeder, især lærerindeembeder, men også lærerembeder, stod ubesatte, fordi man ikke kunne skaffe kvalificerede ansøgere. Selv om situationen midlertidigt blev forbedret i midten af 1950'erne, især i Aabenraa og Sønderborg amter, så blev lærermanglen endnu værre omkring 1960, da skoleloven af 1958 skulle gennemføres. Først i sidste halvdel af 1960'erne lysnede situationen, selv om der stadig i Tønder Amt var ubesatte stillinger.

På grund af den udbredte lærermangel blev tilsynsloven af 1949's bestemmelser om læreransættelse i praksis udsat for mange udfordringer, så der måtte hugges en hæl og klippes en tå, før der i alle skoler kunne skaffes lærerkræfter, så alle børn kunne få undervisning.<sup>24</sup>

### Mange opslag og få ansøgninger

Generelt var der meget få ansøgere til lærerstillinger i hele perioden. Ofte var der ikke kvalificerede ansøgere nok, så indstillingen af de tre kandidater kunne gennemføres. Specielt i Tønder Amt, men også i de øvrige amter, var der ofte kun en enkelt eller højst to ansøgere. Til de mindre embeder og især til lærerindeembeder var der i en række tilfælde slet ingen ansøgere. Eksemplerne er mange. I Aabenraa Amt

måtte f.eks. posten som forskolelærerinde i Kiskelund opslås syv gange i 1954, før det lykkedes at få embedet besat.<sup>25</sup> Et tilsvarende embede i Hovslund Stations Skole samme år blev opslået syv gange, og den eneste ansøger var en student med den store organisteksamen. Løsningen

<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 19. april 1955 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Ledige embeder</b> <b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 27. maj 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 27. oktober 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>
<p><b>Røde Kro købstadordnede skole.</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 28. maj 1955 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 7. juli 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 10. december 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>
<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 17. juli 1955 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 10. august 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 21. januar 1955 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>
<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 23. august 1955.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 15. september 1954 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgninger stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes inden 4. marts 1955 til amtsskolekonsulent H. Novrup, amtshuset, Aabenraa.</p>
<p><i>i næste opslag om frie med fuld timetal!</i></p>	<p><b>Ansøgningsfristen udløbet den</b> 2/7-55</p> <p><b>Røde Kro købstadordnede skole.</b> Et timelærerindeembede med fuldt timetal med undervisning bl. a. i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgning stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes til amtsskolekonsulent H. Novrup inden 22. november 1955.</p>	<p>2/7-55</p>
<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med fuldt timetal med undervisning blandt andet i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgning stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes til amtsskolekonsulent H. Novrup inden 31. december 1955.</p>	<p><b>Røde Kro købstadordnede skole</b> Et timelærerindeembede med fuldt timetal med undervisning blandt andet i pigegygnastik. Grundløn 3300 kr. Ansøgning stiles til Aabenraa amts skoledirektion og indsendes til amtsskolekonsulent H. Novrup inden 31. december 1955.</p>	<p>17/9-55 3/18-55 14/10-55 22/11-55 21/12-55</p> <p>7/7-54 10/8-54 15/9-54 27/10-54</p>

De mere beskedne embeder måtte som timelærerindeembedet ved Røde Kro købstadordnede Skole i 1954-55 slås op en række gange, uden at der var nogen, der søgte embedet. For at holde styr på de mange opslag klæbde amtsskolekonsulent Hans Novrup udklip-pene fra Statstidende op på et særligt ark, som skulle have været brugt til en fortegnelse over ansøgerne til embedet. I de seneste opslag blev det tilføjet, at stillingen var med fuldt timetal. Dette hjalp åbenbart, for stillingen blev efterfølgende besat. RAA. Aabenraa SD. Journalsag D 13/1954.

på problemet blev, at skolen blev nedlagt i 1955 og indgik i den nye centralskole.<sup>26</sup> Endnu vanskeligere var det at finde en timelærerinde til Rødekro købstadsordnede skolevæsen i midten af 1950'erne. Der måtte hele 15 opslag til, før en seminarieelev, der stod foran eksamen, meldte sig og blev ansat.<sup>27</sup> I Tønder Amt lykkedes det ikke at få en lærerinde til Vesterende Skole trods 15 opslag, og resultatet her blev ligeledes, at skolen blev lukket og i 1959 indgik i centralskolen i Ballum.<sup>28</sup> Rekord for antal opslag tilkommer Kegsnæs Centralskole, hvor der i perioden fra 1954 til 1957 blev averteret et ledigt lærerindeembede 18 gange.<sup>29</sup>

Både de lokale skolemyndigheder og skoledirektionen gjorde i mange tilfælde en stor indsats for at få mulige ansøgere på banen. Det var om at holde sig til, når nye kandidater blev udklækket fra seminarierne. F.eks. kunne dagbladet *Dannevirke* i 1952 fortælle, at tre skoleinspektører i bil var mødt op på seminariet i Haderslev for at sikre sig nye lærere.<sup>30</sup> Tilsvarende vedtog Tønder Skoledirektion i et møde 11. september 1947 at sende amtsskolekonsulent Søren Brejl og fhv. landstingsmand Hans Jepsen Christensen på rundrejse til seminarierne i Odense, Jelling, Silkeborg og Nørre Nissum for at få anvisning på dygtige lærere, der kunne tænkes at være villige til at søge bestemte embeder i Tønder Amt.<sup>31</sup> I 1957 sørgede Brejl for, at der på Skårup Statsseminarium blev sat opslag op om ledige stillinger i det sydvestlige Sønderjylland. Dette førte til, at en vordende kandidat, som havde set opslaget, skrev til Brejl og bad om oplysninger om Burkal Skoles beliggenhed og elevtal samt om embedsboligens indretning og afstand fra skolen. Den pågældende blev efterfølgende ansat som aspirant ved skolen i Burkal.<sup>32</sup>

Amtsskolekonsulenten var i øvrigt optaget af at få besat de ledige embeder så godt som muligt. Han sørgede f.eks. for at gøre valgmulighederne så attraktive som muligt ved at samle tilbuddene i samme annonce. Et eksempel herpå var opslaget i *Statstidende* i september 1959, hvor der blev slået 11 ledige embeder op i Tønder Amt samtidig.<sup>33</sup> Brejl skrev også om stillingsmulighederne i amtet i *Folkeskolen*, hvilket førte til, at et lærerægtespar i Odense i 1959 valgte at søge stilling i Døstrup, da ægteparret ikke befandt sig godt i storbyen.<sup>34</sup> De blev begge ansat, men manden døde allerede to år senere.

Amtsskolekonsulenterne benyttede også kontakterne til seminarieforstandere til at forhøre sig, om bestemte kandidater egnede sig til at være lærere i Sønderjylland. F.eks. bad amtsskolekonsulent for Sønderborg og Aabenraa amter, Hans Novrup, forstander på Jonstrup Statsseminarium, Aage Morville, udtale sig angående ansøgeren Erik K. til en stilling



i Varnæs, som var "et vanskeligt sted" og derfor behøvede "en virkelig god mand". Morvilles svar betød, at Novrup valgte en anden ansøger til stillingen: "Tag ikke Erik K. til Varnæs. Han er et fint menneske, som vi alle sætter pris på, og han får en god eksamen, men han er ikke praktisk dygtig nok til at gøre fyldest på en udsat post".<sup>35</sup> Derimod bidrog Vordingborg Seminariums forstander, Morten Bredsdorff, til, at Poul Erik J. i 1961 fik pladsen som lærer i Bredebro: "Han er i besiddelse af en ikke ringe modenhed, alvorligt optaget af undervisning, ikke mindst religionsundervisningen, og han vil uden nogen tvivl blive en dygtig og solid lærer, som jeg med glæde anbefaler til en sønderjysk skole".<sup>36</sup>

I en række tilfælde søgte seminarieelever stilling, før de var færdige med afsluttende lærereksamen, og her spillede udtalelserne fra seminariet en stor rolle. Man måtte have hånd i hanke med dette anbefalings-system, og i 1966 udsendte Undervisningsministeriet bestemmelser om, på hvilken måde seminarierne måtte udforme anbefalingerne til lærerstuderende, der søgte stilling.<sup>37</sup> Der var en lang række eksempler fra sønderjyske skoler på, at ikke helt færdige kandidater fik ansættelse på betingelse af, at de bestod lærereksamen ved førstkommande eksamenstermin.

## Ændringer i opslaget og lokalt pres

Når ingen eller kun få ansøgere meldte sig til et embede, ændrede skolemyndighederne i flere tilfælde opslagets indhold. Det kunne dreje sig om stillingskategorien. F.eks. omdannede man i 1950 det vakante embede som forskolelærerinde i Abild til et lærerindeembede i håb om, at der så ville komme ansøgere, men da det endelig lykkedes at få embedet besat, blev lærerinden kun kortvarigt i Abild, fordi hun fik ny stilling i Roager. Et af problemerne var, at stillingen ikke var attraktiv, da lærerinden ud over Abild Skole også skulle varetage undervisning i gymnastik og husgerning både i Sølsted Skole og Vennemose Skole.<sup>38</sup> I Tråsbøl blev det ledige lærerindeembede derimod omdannet til et forskolelærerindeembede, så førstelærerens kone kunne søge stillingen.<sup>39</sup> Sådanne omnormeringer krævede i hvert enkelt tilfælde Undervisningsministeriets tilladelse, der i flere tilfælde blev givet, fordi man ellers ikke kunne få undervisningen varetaget.

Der kunne også være tale om justeringer i fagkravene. F.eks. blev der i opslaget til en lærerindestilling i Hønkys Skole i 1959 stillet krav om undervisning i tysk i 6. og 7. skoleår, men efter to års forgæves opslag

**PLADS TILBYDES**

**Hørup Kommunes Skolevæsen**

Ved Hørup Kommunes Skolevæsen er et lærerembede ledigt og kan besættes straks. Skolevæsenet, der for øjeblikket består af 2 4-klassede skoler med tilsammen 7 embeder, centraliseres omkring nytår 1965 i en nybygget kerneskoie, beliggende i Kirkehørup, 7 km fra Sønderborg ad hovedvej A 8. Indtil den nye skole står færdig, skal ansøgeren undervise i Høruphav.

Ansøgeren må være indstillet på at overtage al biologiundervisningen ved den nye skole. Der indrettes fælles faglokale for fysik, geografi og biologi. Myndighederne stiller sig særdeles villigt til anskaffelse af undervisningsmateriel, fælleslærerrådet mangler kun en sagkyndig kollega for at kunne ansøge om at måtte indkøbe det nødvendige. Egnen er velegnet til biologiske ekskursioner, da mark, skov og strand er at finde i skolens nærmeste omgivelser.

Det er ønskeligt, men ingen betingelse, at ansøgeren kan undervise i formning – stort formningslokale med tilhørende materialerum indrettes. Den til embedet hørende tjenestebolig vil stå færdig i sommerferien 1965. Indtil da vil kommunen være behjælpelig med at fremskaffe anden bolig.

Nærmere oplysninger fås ved henvendelse til skolekommissionens formand, gdr. Niels Jørgensen, Lambjergskov pr. Kirkehørup, telefon Kirkehørup 57 x, eller førstelærer Holger Hybschmann Hansen, Høruphav pr. Kirkehørup, telefon Kirkehørup 174.

Opslaget om en lærerstilling ved Hørup Kommunes skolevæsen i 1965 er et godt eksempel på, at skolemyndighederne forsøgte at tiltrække ansøgere ved at beskrive særlige fortrin ved stillingen. Her drejer det sig om en stilling som biologilærer ved en kommende nybygget centralskole. Og der blev lovet fælles faglokaler for fysik, geografi og biologi samt stor imødekommenhed med hensyn til indkøb af undervisningsmaterialer. Egnen omkring skolen med marker, enge og strande var desuden egnet til biologiske ekskursioner. Opslaget findes i *Folkeskolen 1965* s. 59.

blev kravet ændret til, at tysk nu var "ønskeligt", men ingen betingelse. Derefter blev stillingen besat. Et andet eksempel var Bovrup Skole, hvor det ligeledes var ønskeligt, men ingen absolut betingelse, at en ny lærerinde skulle kunne undervise i kvindelig husgerning.<sup>40</sup> I nogle tilfælde indgik kirkesangertjeneste i stillingen, men da altid kun som "ønskeligt", da man ikke som tidligere kunne pålægge lærerne kirkelige forpligtelser. Men for nogle ansøgere var opgaven og måske også honoraret som kirkesanger tiltrækkende.<sup>41</sup>

I flere tilfælde forsøgte de ansættende myndigheder at tiltrække nye lærere ved i opslaget at fortælle om stedets kvaliteter. Den nye lærer og lærerinde i Bovrup kunne således glæde sig over, at skolen var centralt beliggende mellem Aabenraa og Sønderborg, og at der var gode rutebilforbindelser. Endnu mere blev der smurt på i opslaget om lærerembedet

i Varnæs: "Skolen er 4-klasset med ca. 90 børn, men det er vedtaget at opføre en ny 5-klasset skole, der antagelig vil være færdig til skolelovens ikrafttræden 1961. Gode rutebilforbindelser til Aabenraa, Graasten og Sønderborg. Naturskøn egn".<sup>42</sup> På Kegnæs tilbød man en knallert, hvis et ægtepar søgte de to ledige stillinger ved halvøens to skoler.<sup>43</sup>

I nogle tilfælde blev der lagt pres på læreruddannede i lokalområdet. F.eks. blev gifte lærerinder, som havde valgt at stå uden for arbejdsmarkedet, anset for en arbejdskraftreserve under lærermanglen. Men det var ikke helt let at rekruttere lærerinder, som ikke havde undervist i længere tid. F.eks. nævnte amtsskolekonsulent Alkær sig i 1962, at han i Haderslev Amt kun havde kendskab til tre kvinder over 40 år, som var vendt tilbage til lærergerningen.<sup>44</sup> Dog lykkedes det efter gentagne opfordringer at overtale præstekonerne Edith Kyster og Else Christensen, som begge havde en læreruddannelse, til ansættelse som lærerinder i skolerne i Broager og Fynshav.<sup>45</sup>

## Boligforholdenes betydning

Af stor betydning for at kunne tiltrække gode lærere til ledige stillinger var, at kommunen kunne tilbyde, at både skolen og ikke mindst lærerboligen var af rimelig standard, og at de sanitære forhold var moderniserede med indlagt vand og klosetter. Dette blev allerede krævet i skoleloven af 1937, men mange skoler havde endnu i 1950'erne og et stykke op i 1960'erne ikke fået bragt forholdene i orden. Mange steder forsinkedes moderniseringen af, at man ikke kunne skaffe bevilling til byggematerialer. Forholdene i Adsbøl Skole kan stå som et eksempel på, hvad lærere kunne møde i de små skoler. I 1950 påtalte Undervisningsministeriet, at der manglede "hårdt vand og vandkloset oppe ved soveværelset i lærerboligen". Lærerfamilien skulle "over yderloftet, ned ad trappen, gennem den gamle skolestue og dennes forstue for at komme på kloset og gennem hele huset for at blive vasket".<sup>46</sup> Forholdene førte til, at førstelæreren Hans J. Hansen i 1954 søgte væk fra skolen, da han bl.a. var blevet træt af at måtte bruge det gamle "kasserede kloset uden ventilation, vindue og lås".<sup>47</sup>

Der var rigtig mange eksempler på, at ingen ville have lærerembederne, når boligforholdene var elendige. Skolen i Lund i Burkal Kommune var således i 1957 lukket i 102 dage, da man hverken kunne få en lærer eller en vikar. I Bredevad måtte børnene gå i skole i Bylderup, da det var umuligt at skaffe en lærer, bl.a. fordi skolebygningen var elendig. Der var

også eksempler på, at genopslag måtte vente, til de dårlige forhold blev afhjulpet. I Løjt Kirkeby havde man ikke kunnet få flere stillinger besat i 1959, men da man året efter kunne tilbyde "et nyt hus med moderne bekvemmeligheder", kom der pludselig ansøgere.<sup>48</sup> I Bjerndrup var der i 1959 hele tre ansøgere, da der blev tilbudt en "god bolig med varme fra skolens oliefyr, køleskab og elektrisk komfur". Derimod trak en potentiel lærerinde følehornene til sig, da hun 3. juledag samme år havde besigtiget lejligheden, der hørte med til lærerindestillingen i Rødekro, da der ikke ville være plads til hendes gamle mor og et plejebarn.<sup>49</sup> I en række sogne blev der i 1950'erne på ny oprettet tyske privatskoler med gode bygningsforhold, og så var det et problem, at det danske skolevæsen i disse sogne kun havde dårlige bygninger og vikarer som undervisere.<sup>50</sup>

På grund af lærermanglen havde lærerkandidaterne gode muligheder for at presse de lokale skolemyndigheder til at skaffe bedre boligforhold. Adser Leick, som var blevet ansat som aspirant i Broager i



*Den toklassede Adsbøl Skole i Aabenraa Amt havde i 1940 fået egen gymnastiksal, sløjdløkkale og skolekøkken, men de sanitære forhold i lærerboligerne var så ringe, at førstelæreren ønskede en anden stilling. Lærerinden fik først ordentlige boligforhold, da hun i 1962 fik anvist indkvartering i en nyopført andelsbolig i Gråsten by. Foto af skolen: Museum Sønderjylland – ISL.*

1955, søgte året efter stilling i Kliplev, da han ikke havde tilfredsstillende boligforhold i Broager. Imidlertid skaffede man ham skyndsomt en god lejlighed i Broager, så han blev i byen, hvor han senere endte som skoleinspektør.<sup>51</sup> Det var normalt, at ugifte blev tilbudt ringere boligforhold end gifte lærere. I nogle tilfælde satsede kommunen ligefrem på at kunne spare en udgift ved at ansætte ugifte<sup>52</sup> eller ved at ansætte ægtepar i dobbeltstillinger. I Lysabild kunne man i 1960 tilbyde ansøgeren et nyopført hus, men de lokale folk mente, at det var "lovlig meget at ofre på en ungkarl". Men da ansøgeren antydede, at han også havde søgt andre stillinger, så gik det i løbet af kun få timer i orden med, at han både fik stillingen og det nye hus.<sup>53</sup>

Ansøgere forsøgte også på anden vis at udnytte situationen med lærermanglen. Ansøger Olaf K. forsøgte at holde på to heste i forbindelse med besættelsen af lærerembedet i Bylderup. Problemet var, at han også ville sikre, at hans forlovede fik ansættelse i nærheden. Det endte med, at han til ærgrelse for amtsskolekonsulent Brejl trak sin ansøgning tilbage og valgte det andet embede.<sup>54</sup> På samme måde ville en ansøger til timelærerindstillingen i Augustenborg kun have stillingen, hvis hendes mand kunne blive viceskoleinspektør i Augustenborg, og en kvindelig seminarist fra Silkeborg Seminarium ville kun til Uge, hvis hendes mand også kunne få ansættelse. Begge ønsker blev afvist, det sidstnævnte, fordi manden var tysk statsborger og bosiddende i Flensborg, og derfor ikke kunne få stilling nord for grænsen.<sup>55</sup> Et andet problem, som amtsskolekonsulent Hans Novrup flere gange gjorde opmærksom på, var, at nyansatte lærere ofte skiftede stilling igen, fordi de udnyttede lærermanglen til i utide at søge mere attraktive stillinger andetsteds.<sup>56</sup>

## Indstilling og udnævnelse

I 1950'erne og 1960'erne var det ofte undtagelsen, at de gældende regler for læreransættelse kunne anvendes fuldt ud. I en stor del af ansættelserne var der ikke tre kvalificerede ansøgere, som kunne indstilles.

Flest reflektanter var der, når embederne var attraktive. Det kunne f.eks. være lærerstillinger ved de nye centralskoler. Der var således i 1954-55 i alt 12, der ønskede at være førstelærer for Avnbøl-Ullerup Skole, og hele 32 ansøgere til førstelærerstillingen ved Sottrup's nye 7-klassede centralskole.<sup>57</sup>

Amtsskolekonsulenten og den samlede skoledirektion havde den endelige afgørelse, når der ikke forelå fuldstændig enighed blandt sko-



*De sønderjyske amtsskolekonsulenter havde stor indflydelse på læreransættelserne. De havde et indgående kendskab til skolerne og lærerne, fordi de jævnligt kom på skolebesøg. Den nye skoletilsynslov af 1949 beskar på en række områder de sønderjyske konsulenter indflydelse, men de hidtidige amtsskolekonsulenter bevarede deres funktioner, så længe de var i embedet. Først i årene 1959-63 blev der ansat nye amtsskolekonsulenter efter den nye ordning. Fotoet viser Hans Novrup, som var amtsskolekonsulent for Sønderborg og Aabenraa amter i perioden 1937-59. Privateje.*

lenævnet og/eller skolekommissionen. Oftest blev flertalsindstillingen fulgt, men i nogle tilfælde tog skoledirektionen en af de to andre indstillinger. Ved indstillingsmødet i 1955 om en lærerstilling i Sottrup afgav to medlemmer af skolekommissionen dissens. Amtsskolekonsulent Hans Novrup, der var til stede ved indstillingsmødet, forsøgte at opnå enighed, men det lykkedes ikke. Skoledirektionen ansatte derefter flertalskandidaten.<sup>58</sup> Det var heller ikke altid, at der var enighed i skoledirektionen, og så måtte direktionen stemme om, hvem der skulle ansættes.<sup>59</sup>

Når der var ganske få ansøgere, måtte amtsskolekonsulenten og skoledirektionen overveje, om disse på alle måder var egnede til det pågældende embede. Et unikt indblik i overvejelserne giver et brev fra amtsskolekonsulent S.C. Brejl til medlem af Tønder Skoledirektion, landstingsmand Hans Jepsen Christensen, om ansøgerne til det ene lærerembede i Burkal i 1948. Ud over førstelæreren havde skolen to lærerstillinger og en lærerindstilling. I første omgang havde skoledirek-

tionen vedtaget at kalde ansøger "T", som var indstillet som nr. 3, men han havde trukket sin ansøgning tilbage, selv om Brejl havde gjort alt for at få ham til at ændre beslutning. De to øvrige ansøgere var begge ifølge Brejl præget af "partihensyn". Ansøger nr. 1 "E" var god ven af et lærerægtepar på skolen, som var socialdemokrater, og ansøger nr. 2 "J" tilhørte Indre Mission og blev støttet af sognepræsten. Skolemæssigt anså Brejl "J" for bedst kvalificeret, og det ville svække førstelærerens stilling på skolen, hvis nr. 1 blev valgt, da alle hans tre lærere i så fald ville være socialdemokrater og gode venner. Da Jepsen Christensen, der selv var venstremand, ubetinget foretrak nr. 1, selv om hans eksamen ikke var fremragende, så endte han trods Brejls betænkeligheder med at blive ansat.<sup>60</sup>

Til enelærerembedet på øen Barsø, som havde stået ledigt i to år, var der i 1954 to seminarieuddannede lærere blandt ansøgerne og en række ikke kvalificerede.<sup>61</sup> Men både de lokale myndigheder og skoledirektionen afviste at ansætte de to førstnævnte, hvoraf den ene både var tysksindet og var blevet afskediget i 1936 som lærer i Vilsbæk. Den anden ville man heller ikke have, da hans kone var anset for at have "meget ringe sans for renlighed", og en sådan familie ville man ikke have til øen. Opmærksomheden blev derfor rettet imod Maren I., men hun manglede karakter for sang, hvilket gjorde hende ubrugelig i en enelærerstilling. I næste afsnit skal det fremdrages, hvordan amtsskolekonsulenten løste dette problem.

Da ansøgerbunken ofte var meget slunken, var der flere eksempler på, at man lokalt havde skaffet sig en vikar, som man ønskede at beholde, selv om der var blæst om vedkommende, og vikaren ikke helt opfyldte kravene til ansættelse. I Sdr. Sejerslev (Emmerlev Kommune) var der strid om fast ansættelse af lærerinden Gerda H., som ikke havde nogen læreruddannelse. Selv om hun havde gjort et godt arbejde i skolen og også havde et godt forhold til børnene, var der stort flertal i skolenævn og skolekommission imod at ansætte hende, men en adresse, som 28 forældre havde underskrevet, gik ind for at fastansætte hende. Også i skoledirektionen var der uenighed. Efter en længere drøftelse vedtog den hendes ansættelse med fire stemmer imod amtsskolekonsulentens stemme. Brejl ønskede hende ikke fast ansat, da der ikke havde været noget godt samarbejde mellem hende og førstelæreren, og da hun som ukvalificeret ville have vanskeligheder med at blive forflyttet.<sup>62</sup> Også i Terkelsbøl var der uenighed om en lærerindes ansættelse, som endog førte til, at forældrene iværksatte en skolestrejke. Her ville forældre og

skolenævn ansætte lærerinden Hilda G., som ganske vist havde en fuld læreruddannelse, men som også havde en blakket fortid under besættelsen. Flertallet i skoledirektionen ønskede ikke lærerinden fast ansat, og resultatet blev, at der blev skaffet hende en stilling i Middelfart.<sup>63</sup>

## Konen underviser i sang, og manden i religion

En række sønderjyske lærere fik chancen for ansættelse, selv om de ikke var fuldt kvalificerede, da man under den herskende lærermangel ikke kunne skaffe andre. Dette skete i en del tilfælde med Undervisningsministeriets accept. En bestået læreruddannelse gav adgang til at undervise i alle folkeskolens fag, men nogle lærere havde i deres eksamensbevis ingen sangkarakter, og de kunne derfor ikke undervise i sang. Dette gav normalt ikke problemer, hvor der var flere lærere ansat, men ved de små skoler, hvor der kun var en enkelt lærer, blev kandidater uden sang anset for ukvalificerede.

Det samme gjorde sig gældende med hensyn til religion, som sagen fra Skovbøl Skole viser.<sup>64</sup> Skolen havde en førstelærer og et lærerindeembede, som blev ledigt i 1952, men der meldte sig kun én ansøger, førstelærerens kone, Sonja Brandt Jensen. Hun havde ingen lærereksamen, men kun faglærerindeeksamen i tysk og engelsk samt nogle årskurser. På foranledning af anbefaling af amtsskolekonsulent Novrup gav ministeriet hende dispensation til at varetage lærerindeembedet. Hun skulle også undervise i sang, da førstelæreren ikke kunne varetage denne undervisning.<sup>65</sup> Novrup havde hørt hende synge med børnene og fandt det forsvarligt at overlade hende denne undervisning.

Men så opstod der et nyt problem: Lærerinden var ikke medlem af folkekirken eller af noget andet trossamfund. Ifølge formålsparagraffen i skoleloven af 1937 skulle undervisningen i faget kristendomskundskab være i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske lære.<sup>66</sup> Men selv om der var nogen modstand i ministeriet, blev Sonja Brandt Jensens ansættelse godkendt, da hun havde aftalt med skolenævnet, at hendes mand underviste i kristendomskundskab i alle skolens klasser. Ministeriet strammede i sin endelige resolution betingelserne, så lærerinden "ikke får overdraget undervisning i religion og i historie, og at hun ikke lader sine religiøse anskuelser komme frem på skolen eller under nogen form gør propaganda for disse".

Problemet med religionsundervisningen, som skulle være konfessionel, og som krævede medlemskab af folkekirken, betød dog ikke,



at enelærer J. Refslund Poulsen, Bjerndrup Skole, der var medlem af Bovlund frimenighed, skulle opgive at undervise i kristendomskundskab, selv om han meldte sig ud af folkekirken. Ved korrespondance med Kirkeministeriet havde Undervisningsministeriet fået sikkerhed for, at Bovlund frimenighed, der var oprettet før Genforeningen, "maa antages at staa paa evangelisk-luthersk Grund uden egentlig Afvigelse fra Folkekirken i Lære og Ritus".<sup>67</sup>

Hans Novrup havde i sagen fra Skovbøl henvist til, at lærerindens ekstraordinære ansættelse havde rod i "de fortvivlelige lærerbesættelsesforhold". Noget lignende gjorde sig gældende i Tirslunds enklasede skole (Haderslev Amt), hvor man forgæves en række gange havde slået enelærerstillingen op. Endelig meldte der sig en ansøger, Jørgen Hansen, som ikke havde eksamen i sang og musik, men lærerens kone, "der var musikalsk", havde tilbudt vederlagsfrit at overtage sangundervisningen, så længe manden var lærer i Tirslund. Ministeriet krævede dog for at godkende ordningen, at læreren blev pålagt at antage en anden dertil egnet lærer til at overtage sangundervisningen, hvis hustruen ikke længere kunne eller ville påtage sig den.<sup>68</sup>

Tilsvarende blev resultatet på den ovennævnte sag fra Barsø, hvor ansøgeren Maren Ipland ikke havde mulighed for at overtage sangundervisningen. Dette fik Novrup bekræftet ved at høre hende synge og spille. De lokale skolemyndigheder havde derefter fundet en anden dame til sangen, men da hun overhovedet ikke havde nogen uddannelse, kunne hun ikke bruges. Resultatet blev, at en lærer på Løjt Kirkeby Skole påtog sig en gang om ugen at komme til Barsø og undervise børnene i sang. Fru Ipland blev derefter godkendt som enelærer på Barsø på betingelse af, at sognerådet forpligtedes til at sørge for, at sangundervisningen "til enhver tid" blev varetaget tilfredsstillende.<sup>69</sup>

Der var endnu flere eksempler på, at ansøgere, som ikke havde den klassiske læreruddannelse, blev fastansat i sønderjyske skoler. Ofte var det et problem at få lærerindeembeder besat med kvalificerede. En del af kvinderne havde den særlige forskolelærerindeuddannelse (småbørnslærerindeuddannelse), som kun kvalificerede til undervisning i de mindste klasser, og de kunne ikke ansættes i købstadskolen, hvilket bl.a. forhindredes af Danmarks Lærerforening.<sup>70</sup> Både i Kliplev og i Asserballe blev forskolelærerinder ansat i lærerindeembeder med ministeriets tilladelse. I Asserballe blev to ansatte forskolelærerinder ved henholdsvis Asserballe og Asserballeskov skoler – oven i købet uden opslag - ansat i lærerindeembederne.<sup>71</sup> I Kliplev blev forskolelærerinde

Maria Bancke ansat i et lærerindeembede, da man ikke havde kunnet få ansøgere med læreruddannelse, og da de lokale skolemyndigheder havde fået et godt indtryk af hendes undervisning i et vikariat i en naboskole.<sup>72</sup>

Blandt ansøgerne til sønderjyske lærerembeder var der en række eksempler på folk med andre typer af læreruddannelse end den obligatoriske seminarieuddannelse. Dette gjaldt således de såkaldte Elbæk- og Ollerup-lærere. Disse havde gået henholdsvis på Elbæk Lærerskole (oprettet 1917) og Ollerup frie Lærerskole (oprettet 1949).<sup>73</sup> Uddannelser herfra var beregnet på ansættelse ved de frie uddannelser (friskoler, efterskoler, højskoler) og gav ikke adgang til folkeskolen. I de fleste tilfælde blev sådanne ansøgere også frasorteret, men ikke desto mindre fik de Elbæk-uddannede Tage Nielsen og L.N. Bundgaard ansættelse henholdsvis i Gejlå og senere i Vejebæk og som enelærer i Kassø. Begge ovenikøbet i konkurrence med en seminarieuddannet ansøger.<sup>74</sup> I Skelde valgte man i 1958 at ansætte den Ollerup-uddannede Frode Kjær Jensen.<sup>75</sup>



Billedet viser en skoleklasse fra Klipleve Skole ca. 1956. Lærerinden Maria Bancke (f. 1919) var blevet ansat i en lærerindestilling, selv om hun kun havde en forskolelærerindeuddannelse. Klipleve Lokalhistoriske Arkiv.

Problemet med at ansætte lærere, som ikke havde den fulde læreruddannelse, var, at disse var stavnsbundne og vanskeligt kunne søge forflyttelse. Dette kom tydeligt til udtryk, da den ovennævnte lærerinde i Kliplev, Maria Bancke, i 1956 søgte ansættelse som lærerinde i Hvide Sande. Hun blev da betragtet som ukvalificeret, fordi hun kun havde forskolelærerindeuddannelse.<sup>76</sup>

## Seminarieelever "på græs"

De ovennævnte vanskeligheder med at få lærerstillinger besat fortæller, at efterspørgsel og udbud af lærere i Sønderjylland ikke stod mål med hinanden. Der var til stadighed en lang række stillinger, som ikke kunne besættes, eller som kun efter længere vakancer lod sig besætte. Problemerne med lærermanglen var et af hovedemnerne i de fire skoledirektioners årsberetninger lige fra 1945 og helt op til sidste halvdel af 1960'erne. Der var til stadighed 60-70 embeder, som var vakante.<sup>77</sup> Man måtte derfor gøre brug af alle mulige nødforanstaltninger for at få undervist alle sønderjyske skolebørn. Blandt mulighederne var at pålægge de faste lærere overtimer, at forsøge at få pensionerede lærere til at vende tilbage til folkeskolen samt at forøge børnetallet i klasserne. Nogle steder beskar man også undervisningstiden. Alle disse metoder blev også anvendt i Sønderjylland, men det var langt fra tilstrækkeligt. Man måtte i stor udstrækning ty til ansættelse af "ukvalificerede" vikarer. I det følgende skal der kortfattet redegøres for to typer af vikarer, som var med til at sørge for, at alle skolepligtige børn fik en form for undervisning.

Fra 1947 og helt frem til 1970 blev seminarieelever midt i deres studietid udsendt som vikarer til skoler, der manglede lærere. Dette skete med Undervisningsministeriets godkendelse. I begyndelsen var udsendelsestiden kun en måned, men vikarperioden blev senere forlænget til to, tre og til fem måneder. Den store opgave, at få fordelt mellem 1.000 og 2.000 seminarieelever på skoler i hele landet, organiseredes af Danmarks Lærerforenings Vikarkontor, som havde to lokalkontorer i Sønderjylland. Disse blev i en længere periode ledet af førstelærer J.K. Basse, Søgård Skole, og førstelærer M. Eriksen, Jegerup Skole.<sup>78</sup> I begyndelsen, da seminarieelevernes vikarperiode kun var en måned, var der på mange skoler kritik af ordningen, da de til stadighed måtte erstattes af en ny vikar. Senere, da vikarperioderne nærmede sig et halvt år, så to seminarieelever næsten kunne udfylde en hel lærerstilling, blev stemningen langt mere positiv.

**Udfyldes af vikarkontoret.**

Elevens navn..... *Christian Lausten* ..... De er anvist som vikar til

*Adsbøl* skole i ..... kommune ..... amt

og De bedes møde på skolen d.....

Nærmere oplysning kan evt. fås ved henvendelse til

*Holsten formand* *hvid Markus Pedersen* *Adsbøl, Græsten*  
(Adresse og telefon)

Særlige bemærkninger..... *Telef. Græsten 51959*

*J.K. Basse*  
 Kontorlederens underskrift

AARHUS STIFTSBOGTRYKKERIE

*Udsendelsen af de mange seminarieelever som vikarer ved skoler over hele landet blev styret af Danmarks Lærereforenings vikarkontorer. Christian Lausten blev i foråret 1957 henvist til et vikariat på Adsbøl Skole. Ifølge vikarsedlen, som var underskrevet af lederen af vikarkontoret for Aabenraa-Sønderborg amter, førstelærer J.K. Basse, skulle Lausten rette henvendelse til skolekommissionens formand. Lausten var i højeste grad på egen hånd under vikariatet, da hele undervisningen på skolen i Adsbøl blev varetaget af to seminarieelever. Den gengivne vikarseddel er i privat eje.*

I artiklen "Seminarieelever" på græs". Den katastrofale lærermangel 1945-1970" har jeg behandlet seminarieelevernes udsendelse som vikarer.<sup>79</sup> Artiklen bygger bl.a. på interviews af 45 lærere, som har været på græs i deres seminarietid. Af disse var i alt 17 udsendt til skoler i Sønderjylland. I det følgende skal fem af disse læreres spørgeskemabesvarelser, som er særlig grundigt udført, omtales. De fem seminarieelever blev placeret på forskellige slags skoler, og de kom både fra sønderjyske og kongerigske seminarier.<sup>80</sup>

Seminarist fra Tønder Statsseminarium, Christian Lausten, blev i foråret 1957 udsendt til Adsbøl Skole som vikar i tre måneder. Skolen, der var toklasset med et børnetal på 27, var helt uden lærere, da førstelæreren som nævnt ovenfor flyttede væk på grund af boligforholdene, og da lærerindeembedet også stod ledigt. Så hele undervisningen blev klaret

af to seminarieelever på græs. Lausten måtte undervise de største elever i alle fag. Han placerede børnene i 5., 6. og 7. skoleår i tre grupper, men alle blev undervist samtidig i samme lokale. Skolekommissionen overværede undervisningen en enkelt gang, og Lausten fik ros, fordi han kunne holde disciplin. Det var en fordel for ham, at han også var sønderjyde. Lausten fik ikke sin lærertilværelse i Sønderjylland, men var i mange år ansat i det frederiksbergske skolevæsen.

Også Margit Hagelsø fra Emdrupborg Statsseminarium blev udsendt til en lille toklasset skole, Tråsbøl Skole i Aabenraa Amt, i efteråret 1962. Hun havde selv ønsket at komme til Sønderjylland, hvor hendes far var ungdomsskoleforstander. Hun skulle vikariere i et ubesat lærerindeembede. Hun blev af førstelæreren sat til at undervise i skriftligt dansk i hele skolen, bibelhistorie med de yngste, geografi, historie, fysik, håndarbejde og pige-gymnastik, men ikke i sang, hvor Margit Hagelsø ellers havde særlige forudsætninger. Hun kom lidt skævt ind på førstelæreren, da hendes far havde været på besøg og kritiseret skolens mangelfulde undervisningsmateriel. Hun fik tilbud om at spise hos førstelæreren, men opgav det, da familien var vegetarer. Desuden måtte hun bruge alle aftenerne til at forberede undervisningen. Efter et par måneder måtte hun lade sig sygemelde på grund af overanstrengelse. Margit Hagelsø vendte tilbage til seminariet og tog lærereksamen og var efterskolelærer i Sønderjylland i mere end 25 år, hvorefter hun blev organist ved flere sønderjyske kirker.

Det var helt andre forhold græsvikar Bent Vestergaard Jensen fra Haderslev Statsseminarium blev budt, da han i efteråret 1962 blev vikar på sin gamle skole, Reimerskolen i Sønderborg. Han blev tildelt en stor portion timer i fri mellem<sup>81</sup>, som de fleste af de faste lærere var interesseret i at undgå. Dette var en udfordring for en vikar, da de fleste af disse elever ikke havde særlig lyst til at gå i skole. Han blev bl.a. mødt af en flok piger, som provokerende sad oppe i vindueskarmen, da vikaren kom ind i klassen. Det gav vikaren prestige blandt lærerne, at han kunne klare undervisningen for disse børn, som for manges vedkommende kom fra socialt belastede hjem i havne kvarteret. Bent Vestergaard Jensen fik interesse for at arbejde med utilpassede unge, de såkaldte "barakbørn". Dette fik betydning for hans mangeårige virke på institutioner for adfærdsvanskelige børn. Han endte som forstander for Statsungdomshjemmet Skibbyhøj.

Lis Henriksen (f. Andersen) fra Tønder Statsseminarium var vikar på Højer Skole fra august 1962 til januar 1963. Hendes placering tæt

på seminariet var ikke efter eget ønske, da hun havde ansøgt om at komme til Fyn. Hun blev sat til at undervise i det skema, som en lærerinde, der var på årskursus, havde. Hun blev bl.a. sat til at være klasse-lærer i 7. og 8. klasse, hvilket kunne være en udfordring. Hun fik også matematik i en hjælpeklasse, hvor nogle af eleverne var alt for stille og andre mere udfarende og frække. Skolens bygningsforhold var under forandring og alt for små. F.eks. havde vikarens 8. klasse klasseværelse i omklædningsrummet. Vikaren må have klaret opgaverne tilfredsstillende, for hun fik efter vikariatet tilbud om, efter eksamen, at komme tilbage til skolen som lærer. Dette førte til ansættelse i 40 år på Højer Skole (Digeskolen).

Seminarieelever "på græs" blev ikke altid på samme skole hele vikarperioden. Et eksempel herpå er Elin Steen Sjøholm (f. Andersen), der kom fra Kolding Seminarium, og som tilbragte vikarperioden fra august 1967 til januar 1968 først i 2-3 uger på Ulkebøl Skole, derefter tre måneder på Felsted Centralskole og til slut på Kværs Skole. I Felsted underviste hun både i de almindelige skolefag og i tysk i en afgangsklasse. Hun erindrede også de brogede indkvarteringsforhold, som vi-



Billedet viser "græsvikar" Margit Hagelsø (t.v.) og førstelærer R. Rasmussen (bagerst t.h.) med skolebørnene i Tråsbøl Skole (Felsted Kommune) i 1962. Skolen havde to klasser og et børnetal på 46. Udover førstelæreren havde skolen et lærerindeembede, som var vakant. Skolen havde derfor brug for en vikar. Foto i privateje.

karer blev budt. Bl.a. et kælderværelse, hvor hele kælderens og hendes værelse lugtede af katte, og hvor der landede en kat på hendes dyne midt om natten. Hendes vikariater afskrækkede hende dog ikke fra efter eksamen at få ansættelse i sønderjyske skoler.

De fem eksempler viser, at seminarieelever kunne placeres som vikarer på vidt forskellige pladser. De kunne både blive udsendt til små skoler, hvor der næsten ikke var andre lærere, og på større skoler, hvor de måtte påtage sig timer, som de faste lærere helst ikke ville have. Langt de fleste seminarieelever var på egen hånd, når de for første gang skulle prøve at undervise. Men trods dette, så klarede seminarieeleverne generelt deres vikariater fint. Der findes i amtsskolekonsulenternes årsberetninger temmelig mange rosende bemærkninger om seminarieelevernes indsats; se bl.a. følgende udtalelse fra amtsskolekonsulent Hans Novrup:

*Læremangelen synes stadig stigende. Flere lærerindeembeder står stadig ube-sat trods mangfoldige opslag. Men også med lærerembeders besættelse kniber det i stigende grad. Et enelærerembede har måttet besættes med ukvalificeret lærerkraft. – For en del skolers vedkommende skades undervisningen af lange vakancer med hyppigt skiftende vikarer. Af disse regnes der efterhånden kun med seminarieelever og helt ukvalificerede (studenter og lignende). Seminarieeleverne klarer sig i flere tilfælde godt. Derimod kniber det almindeligvis med vikarer, der gennem deres uddannelse slet ingen pædagogiske forudsætninger besidder.<sup>82</sup>*

## Stribevis af ukvalificerede vikarer

Seminarieeleverne kunne langt fra opfylde behovet for vikarer i de sønderjyske skoler. Der var mange grunde til, at der i de fleste sønderjyske skoler til stadighed var brug for vikarer. Rigtig mange embeder især ved de mindre skoler havde lange vakancer, hvor undervisningen måtte varetages af skiftende vikarer. Men der var også mange andre grunde til, at skolen manglede arbejdskraft, f.eks. under læreres sygdom og hospitalsindlæggelse, i forbindelse med kvindelige læreres barsel (som var ganske kortvarig), og i forbindelse med læreres kursusdeltagelse, som både kunne være årskurser og mere kortvarige. Andre grunde kunne være, at læreren var på efterårsmanøvre, var indkaldt som domsmand, eller var medlem af Folketinget. Således krævede Peter Gorrsen, som var lærer i Alnor ved Gråsten og medlem af Folketinget 1957-73, mange

forskellige vikarer. Der var sågar et eksempel på, at der til en sønderjysk skole måtte skaffes en vikar, fordi læreren sad i fængsel.

Ud over disse løse vikarer, havde en del skoler tilknyttet faglærere, som ofte fungerede i flere år. Det var især faglærere i håndarbejde, husgerning og i gymnastik, og de havde som regel kun ganske få ugentlige timer. I andre tilfælde var disse fag tilknyttet en fast ansat lærerinde eller lærer. Mange af faglærerne havde taget forskellige former for kursus for at kunne varetage undervisningen. I nogle tilfælde havde faglærerne en faglig ballast at bygge på. Der var en række eksempler på syersker, som underviste i håndarbejde, organister, som underviste i sang, og delingsførere, som havde overtaget gymnastik. I Toftlund var der i 1954 en karetmager og i 1963 en snedker i Bjolderup, der underviste i sløjd.<sup>83</sup>

Skoledirektionen skulle godkende vikarerne og kunne derved holde et slags øje med, at disse var nogenlunde kapable.<sup>84</sup> De skulle også godkende udbetalingen af lønnen. Ofte tog de lokale skolemyndigheder initiativ til at skaffe sig emner til vikariatet, da manglen kunne opstå temmelig akut. Skoledirektionens holdning var, at man så vidt muligt skulle skaffe sig vikarer via de lokale vikarkontorer, og at seminarieelever i alle tilfælde skulle foretrækkes frem for ukvalificerede vikarer. Men i mange tilfælde var det ikke muligt at få en seminarieelev som vikar. Blandt de mange ukvalificerede vikarer, som skoledirektionerne endte med at godkende, var der studenter, realister og præliminari-ster, præster og præstekoner, lærerkoner, en lægefrue, en højskoleforstander, en ungdomsskolelærer og en del andre. Det mest brogede CV havde fru Maria Matthiesen, der var vikar i Vejlbæk, Bov og senere i Frøslev-Padborg Skole. Hun var født i det nuværende Ukraine og datter af en østrig-ungarsk oberst; hun havde taget eksamen og senere skrevet disputats ved det filosofiske fakultet i Wien. Hun var enke efter en proprietær i nærheden af Højer og havde været bosat i Danmark siden 1937.<sup>85</sup>

Ofte var det ikke muligt at skaffe en vikar fra lokalområdet, og skoledirektionen måtte så yde befordringsgodtgørelse, men man var da ganske nøjeregnende. De offentlige trafikmidler skulle helst bruges, men ellers var man nødsaget til at betale kilometertakst på 47 øre pr. km. En vikar i Bjerndrup Skole fik i foråret 1959 udbetalt en godtgørelse for bilkørsel på 35 kr., da bussen kostede 70 øre mere. Værre var det, at en vikar for folketingsmand P. Gorrsen forlangte rådighed over en lejlighed, da han var gift, hvilket man fra de lokale skolemyndigheder





*Også i købstadskolerne var der brug for vikarer i 1950'erne og 1960'erne. Billedet viser student Ingrid Johannsen med en klasse (formentlig 3. klasse, hvor hun var klasselærer). Hun var vikar i Rugkobbelskolen i Aabenraa i skoleåret 1958/59. Hun følte, at hun som ung student kom ind i et ældre lærerkollegium, som virkede "udtrættet". Hun fik senere et par andre vikariater, men valgte derefter socialrådgiveruddannelsen. Foto i privateje.*

ikke var meget for, men det endte med, at lejligheden blev indrettet til vikaren for "at opnå stabilere forhold vedrørende vikar i lærer Gorr-sens embede".<sup>86</sup>

På sine skolebesøg førte amtsskolekonsulent Novrup tilsyn med, hvordan vikarerne fungerede i Sønderborg og Aabenraa amter. To eksempler viser, at indtrykket både kunne være positivt og negativt. Om vikar fru F. i Bjolderup Skole skrev Novrup den 23. juni 1953, at vikaren trods sin manglende uddannelse klarede undervisningen overraskende godt, og at hun syntes at have et godt forhold til børnene. Det var "kendeligt, at hun er fra et lærerhjem". Derimod skrev Novrup 17. april 1950 om vikaren i Holbøl Skole, som var brorsøn af førstelæreren, at han i læsning og stavning foretog en "ret mangelfuld rettelse og en uordnet stavning". Han havde ingen magt over børnene, og der var megen uro i klassen. Novrup opfordrede derfor førstelæreren til at træde hjælpende til.<sup>87</sup>

## Konklusion

Den udbredte lærermangel i perioden fra 1945 til 1970 var sammen med det stigende børnetal og manglen på byggematerialer med til at forsinke udviklingen af det sønderjyske skolevæsen. Lærermanglen var et stort problem for implementeringen af skolelovene af 1937 og 1958. En lang række børn fik et usammenhængende skoleforløb, fordi de blev udsat for en række vikarer, som skiftede igen efter kort tid. En række steder blev der også ansat lærere, som ikke var særligt kvalificerede, men som fik chancen, fordi der ikke var andre muligheder. Nogle af disse kom til at fungere udmærket, men der var også nogle, som ikke gjorde, og som skolerne kom til at hænge på den næste menneskealder.

Det var især de små skoler med dårlige fysiske forhold, der havde vanskeligheder med at skaffe lærere, især til lærerindstillinger. En række af disse skoler måtte derfor nedlægges, og børnene overføres til centralskoler. Det var en udvikling, der var i pagt med skolelovene af 1937 og 1958, men lærermanglen havde sin indflydelse på forløbet. Her spillede det ind, at der var særlig mange små skoler i Sønderjylland i forhold til det øvrige land. Dette havde man fra sønderjysk side efter Genforeningen anset for en fordel, da der kunne skabes et nært forhold mellem lærere, forældre og børn i de små skoler. Også i forhold til de lokale skolemyndigheder var der i Sønderjylland et tættere forhold til forældrene, da skolekommissionerne og senere skolenævnene kun omfattede et skoledistrikt. Endnu i 1960'erne var der fortalere blandt beslutningstagerne for at bevare de mindre skoler.

I spørgsmålet om bevaring af de små skoler og disses udbygning med speciallokaler og sanitære faciliteter, spillede forholdet til det tyske skolevæsen en stor rolle, især i sognene i den sydlige del af Tønder Amt. I en række sogne var der i 1950'erne på ny blevet oprettet tyske privatskoler med gode bygningsforhold, og så var det et problem, at det danske skolevæsen i disse sogne kun havde dårlige bygninger. Nogle steder var problemet, at man ganske vist havde fået de små skoler bragt i overensstemmelse med 1937-lovens krav, men at forholdene alligevel var for trange, så man senere måtte nedlægge de udbyggede skoler og overføre børnene til centralskoler.

Trods de mange vanskeligheder med at få de faste lærerstillinger besat kan det konkluderes, at det takket være kreative løsninger hvad angår begrebet "kvalificeret", seminarieelever på græs og andre skiftende vikarer lykkedes at sikre, at alle sønderjyske børn fik mulighed for at

modtage undervisning i perioden 1945-70. Seminarieelevernes udsendelse som vikarer midt i deres seminaritid havde her en særlig betydning for mange skolers undervisning, især efter at deres vikariater blev udvidet fra 3 til 5 måneder i 1960. Med nedlæggelsen af de mange små sønderjyske skoler og oprettelsen af centralskolerne i 1960'erne var genforeningen med det øvrige land endelig gennemført på skoleområdet omkring 1970. Det skete samtidig med, at lærermanglen endelig var forbi.

## KILDER

### Utrykte:

*Rigsarkivet, København (RAK):*

*Undervisningsministeriet (UVM), 1. dep. 1. kontor, Journalsager.*

*Direktoratet for Folkeskolen og Seminarierne; Journalsager 1966, Møder med statskonsulenter og seminarieførstandere angående Folkeskolens undervisning 1941.*

*Lærerbehovsudvalget af 26. januar 1953 (LBU); Mødereferater, korrespondance, statistisk materiale 1953-63.*

*Rigsarkivet, Aabenraa (RAÅ):*

*Haderslev Amts Skoledirektion [Haderslev SD]: Journalsager.*

*Sønderborg Amts Skoledirektion [Sønderborg SD]: Emneopdelte journalsager.*

*Tønder Amts Skoledirektion [Tønder SD]: Forhandlingsprotokol for skoledirektionen 1920-48, 1950-64; Journalsager.*

*Aabenraa Amts Skoledirektion [Aabenraa SD]: Forhandlingsprotokol for skoledirektionen 1920-60; Journalsager, Tilsynsprotokol 1920-58.*

*Tønder Statseminarium: Eksamensprotokol 1957-68; Scrapbøger 1947-69.*

*Tønder Seminariums dimittender 1953: Vandrebog 1953-57.*

*Hans Jepsen Christensens privatarkiv: Korrespondance vedr. medlemskab af Tønder amts skoledirektion 1946-54.*

### Anvendte skoleberetninger:

I perioden 1935-63 indsendte skoledirektionerne årligt en skoleberetning til Undervisningsministeriet om skoleforholdene i amtet. Indberetningen bestod dels af et

såkaldt "amtskort" udarbejdet af amtsskolekonsulenten, dels af "kommunekort" og "skolekort" for de enkelte lokalområder. Desværre er materialet kun bevaret i Undervisningsministeriet for perioden 1953-63, men en del af materialet fra perioden før 1953 kan findes i de fire amtsskoleledirektioners arkiver:

Haderslev SD, skolekort med indberetninger 1954-58.

Sønderborg SD, emneordnede journalsager litra Q.

Tønder SD, indberetninger om skolevæsenets tilstand 1921-63.

Aabenraa SD, journalsager litra Q.

*Statskonsulenten for Folkeskolen og Seminarierne:* Kommentarer til skoleindberetningskort 1952-53; Skoleindberetningskort 1953-62.

*Direktoratet for Folkeskolen:* Skolekort 1963.

*Interviews/besvarelser af spørgeskemaer fra 45 lærere, som har været "på græs" (forfatterens arkiv).*

### Trykte:

*Beretning om Skolevæsenet i Tønder Amt*, udg. Tønder Amts Skoledirektion, (årlige 1923-69).

*Betænkning afgivet af Udvalg om Afhjælpning af en eventuel Mangel paa Seminarieuddannede Lærere og Lærerinder*, 1946.

*Den danske skolehåndbog* (årlig publikation). *Folkeskolen i Haderslev Amt. Statistik ved Skoledirektionen*, (årlige 1921-69).

*Folkeskolen*, udg. af Danmarks Lærerforening.

Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, afdeling B: Skoleforhold, (udkom til og med 1962).

Meddelelser om Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Lærerruddannelsen, (årlige 1933-1959), udg. af Undervisningsministeriet.

Rigsdagstidende, 1952/53.

Seminarieplanlægning. Betænkning afgivet af det af undervisningsministeriet nedsatte udvalg vedrørende seminarieplanlægning, 1969.

Skolevæsenet i Sønderborg Amt. Statistisk Oversigt. Udg.: Sønderborg Amts Skoledirektion, (årlige 1921-69).

Skolevæsenet i Aabenraa Amt. Statistik. Udg.: Aabenraa Amts Skoledirektion, (årlige 1921-69).

Statstidende.

## LITTERATUR

Andresen, Hans: *Sydslesvigs danske skoles historie efter 1920*, bd. I, Odense, 2017.

Barfod, A.: *Håndbog i lovgivningen om den danske folkeskole*, København, 1950.

Barfod, A.: *Tillæg til Henrik Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole*, København, 1938.

Dansk lærerruddannelse, bd. 1-3, Odense, 1991-2005.

Festskrift til Haderslev Statsseminarium i anledning af 50-års jubilæet. Udgivet af Haderslev Seminariumsamt, 1970.

Gjerløff, Anne Katrine (m.fl.): *Da skolen blev sin egen 1920-1970. Dansk Skolehistorie 4*, Aarhus, 2014.

Hjelholt, Holger (udg.): *Sønderborg Bys Historie*, Sønderborg, 1966.

Jensen, J.H.: *Landsbylærer i genvundet land*, Aabenraa, 1977.

Karup, Svend Åge m.fl. (red.): *Tønder Statsseminarium 1788-1988*, Tønder, 1988.

Kirkmand, Johan og Aage Augustinus (red.): *For idé og virkelighed. Elbæk i hundrede år*, Elbæk, 1987.

Koch-Olsen, Ib (red.): *Lærerne og Samfundet gennem 100 år*, Danmarks Lærerforening, 1974.

Lampe, Jens (udg.): *Tønder Seminarie-Stat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder Statsseminarium 1788-1963*, Aabenraa, 1963.

Larsen, Christian: "Dimittender 1793-2002", i *Dansk Lærerruddannelse*, bd. I, Odense, 2005.

Madsen, Palle Brink: *Den frie Lærerskole 1949-1999*, Ollerup, 1999.

Nørr, Erik: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og i Danmark 1920-1963*, Aabenraa, 2003.

Nørr, Erik: "Seminarieelever "på græs". Den katastrofale lærermangel 1945-1970"; i: *Personallhistorisk Tidsskrift*, 2018.

Nørr, Erik: "Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?", i: *Samfundsplanlægning i 1950'erne*, (red.) Else Hansen og Leon Jespersen, København, 2009.

Nørr, Erik: "Nationalpolitik og skolebyggeri. Det hemmelige statstilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1937-1970"; i: *Sønderjyske Årbøger*, 2014.

Nørr, Erik: "En sønderjysk skolestrejke 1951. Da forældre og skolenævn i Terkelsbøl ville beholde lærerinde med nazistisk fortid"; i: *Sønderjyske Årbøger*, 2016.

Nørr, Erik: "Da lærerplanlægningen spillede fallit. Lærerbehovsudvalget og den udbredte lærermangel i 1950'erne og 1960'erne"; i: *Uddannelseshistorie*, 2017.

Rasmussen, A.C.: *Broager skole 1912-1982*, Broager 1982.

Årsskrift for gamle og nuværende elever fra Tønder Statsseminarium, 1962.

## NOTER

- 1 *Betænkning afgivet af Udvalg om Aftjælpning af en eventuel Mangel paa Seminarieuddannede Lærere og Lærereinder*, 1946, s. 5.
- 2 RAK, UVM, Møder med statskonsulenter og seminarieførstandere angående Folkeskolens undervisning 1941, mødereferat, s. 13-14.
- 3 Herom se: Nørr: "Da lærerplanlægningen spillede fallit. Lærerbehovsudvalget og den udbredte lærermangel i 1950'erne og 1960'erne"; i: *Uddannelseshistorie*, 2017 s. 27-48.
- 4 Betænkning, 1946.
- 5 Tallene er inklusive forskolelærereinder (Christian Larsen: "Dimittender 1793-2002", i: *Dansk Læreruddannelse*, I, s. 422-27).
- 6 Herom jfr. Ingeborg Refslund Thomsens udtalelser i Landstinget 19. marts 1953, *Rigsdagstidende, Landstingets forhandlinger* 1952/53, sp. 749.
- 7 *Meddelelser om Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Læreruddannelsen*, 1956, s. 15.
- 8 Lampe: *Tønder Seminarie-Stat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder Statsseminarium 1788-1963*. 1963; *Festskrift til Haderslev Statsseminarium i anledning af 50-års jubilæet*, 1970; Karup m.fl. (red.) *Tønder Statsseminarium 1788-1988*, 1988; jfr. RAÅ, Tønder Statsseminarium, eksamensprotokol, 1957-68.
- 9 LBU møde 28/1-1957, 28/5-1957, 12/5-1958, LBU's arkiv findes i RAK, og består af mødereferater og bilag.
- 10 Asger Nyholm til UVM 7/5-1958, UVM, 1. dep. 3. kontor, journalsag 533/1958.
- 11 *Skolevæsenet i Aabenraa Amt*, 1944 og 1946.
- 12 Hjelholt, *Sønderborg Bys Historie*, bd. II, s. 224-25.
- 13 Optalt på grundlag af *Tønder Seminarie-Stat*, s. 238-48.
- 14 "Hvor er de henne?"; i: *Årsskrift for gamle og nuværende elever fra Tønder Statsseminarium*, nr. 20, 1962 s. 33.
- 15 Andresen: *Sydsløvs danske skoles historie efter 1920*, bd. I, Odense, 2017, s. 212ff.; jfr. artiklen: "Danske lærere bygger skole i Sydsløvig", i *Folkeskolen*, 1952, s. 909-910, der opregner, at 500 danske lærere underviser i Sydsløvig.
- 16 Tallene er hentet fra de fire amtsskole-direktioners trykte årsberetninger.
- 17 Herom se Nørr: "Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?"; i: *Samfundsplanlægning i 1950'erne*, red. Else Hansen og Leon Jespersen, 2009, s. 153-226; Nørr: "Nationalpolitik og skolebyggeri. Det hemmelige statstilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1937-1970", i: *Sønderjyske Årbøger* 2014, s. 235-86.
- 18 "Centralisering uden hast", i *Folkeskolen*, 1959, s. 581.
- 19 Om ansættelser af lærere se: Barfod: *Håndbog i lovgivningen om den danske folkeskole*, 1950, s. 343-86; Nørr, Erik: "Genforeningens bedste gave", s. 178-203.
- 20 Se f.eks. de årlige skoleberetninger for Aabenraa Amt frem til 1969. I 1960'erne blev mange stillinger opslået som "lærer- og lærerindestillinger".
- 21 Ifølge tilsynsloven af 1949 var oprettelsen af skolenævn frivilligt, men ved langt de fleste skoler i Sønderjylland fandtes der skolenævn.
- 22 Skoletilsynsloven af 12. april 1949 § 38.
- 23 Det følgende bygger bl.a. på en systematisk gennemgang af alle ansættelsessager i udvalgte år i Aabenraa, Tønder og Sønderborg skoledirektioners arkiver. I artiklen er lærere, der opnår ansættelse, i det følgende nævnt med fulde navn, mens ansøgere, som ikke får stillingen, omtales med fornavn og for bogstav på efternavn. De fleste lærere ville i dag have været mere end hundrede år gamle. Navnene på alle faste lærere i de sønderjyske skoler fremgår af de fire amters skoledirektioners trykte årsberetninger.
- 24 RAÅ, Aabenraa SD: journalsager 1954 D 1-28, 1959 D; Sønderborg SD: emneopdelte journalsager 1954 D 1-18. 1955 D udvalgte nr.; 1964 D 1-42; Tønder SD: journalsager 1953-64, sag 303.
- 25 Aabenraa SD: journalsag D 9/1954.
- 26 Aabenraa SD: journalsag D 4/1954.
- 27 Aabenraa SD: journalsag D 13/1954.
- 28 Kommunekort Tønder Amt, Ballum 1947-61.
- 29 Sønderborg SD: emneopdelte journalsager D 4/1954.
- 30 Artiklen i *Dannevirke* blev også citeret i *Folkeskolen* 1952 s. 950.

- 31 Tønder SD: forhandlingsprotokol 1920-48.
- 32 Tønder SD: journalsager 1953-64, nr. 303-6-1-3.
- 33 Brejls tekst til opslaget indsendt til *Statstidende* findes i Tønder SD: journalsager 1953-64 nr. 303-7-10.
- 34 Smst, nr. 303-9-6; Brejls artikel: Grænselandet mangler lærere: *Folkeskolen* 1959 s. 1542-43.
- 35 Aabenraa SD: journalsag D 10/1954.
- 36 Tønder SD: journalsager 1953-64 nr. 303-4-1-9.
- 37 UVM cirk.skr. 4. marts 1966 til samtlige seminarier, Direktoratet for Folkeskolen og Seminarierne, journalsag 32-01/1966.
- 38 Kommunekort Tønder Amt 1947-61, Abild.
- 39 Aabenraa SD: journalsag D 27/1959.
- 40 Aabenraa SD: journalsag D 22 og D 18/1959.
- 41 Eksempler: Burkal 1956: Tønder SD: journalsager 1953-64 nr. 303-6-1-2; Holbøl, honorar 1800 kr. årligt: Aabenraa SD: journalsager D 2/1959, Bjernstrup: Aabenraa SD: journalsag 7/1959.
- 42 Aabenraa SD: journalsag D 36/1959.
- 43 Se opslag i *Statstidende* 24/7-1957.
- 44 Johannes Nybro: Redegørelse om problemer vedrørende den fremtidige udvikling af skolevæsenet i Haderslev Amt (vedlagt skoleindberetningen for 1962).
- 45 Sønderborg SD: emneopdelte journalsager D 1/1954 og D 16/1956, (begge stillinger havde været opslået en række gange).
- 46 Indberetning, Aabenraa SD 1950 og UVM's påtale juli 1950: Aabenraa SD 1950 samt indberetning 1953.
- 47 Aabenraa SD: journalsag D 19/1954.
- 48 Aabenraa SD: journalsag D 13/1959.
- 49 Aabenraa SD: journalsag D 4/1959.
- 50 Se f.eks. kommunekort for Bylderup 1950 og Ravsted 1950, hvor de nye tyske privatskoler nævnes: Tønder SD: indberetninger om skolevæsenets tilstand 1950.
- 51 Aabenraa SD: journalsag D 27/1956; jfr. Rasmussen: *Broager skole* 1912-1982, 1982, s. 88-89.
- 52 Dette gav stor strid i Tinglev; herom se UVM, 1. kontor, journalsag 1194/1952.
- 53 RAÅ: Tønder Seminariums dimittender 1953, vandrebog 1953-57, Svend Aage C.'s indførsel 4/11-1960.
- 54 Tønder SD: journalsager 1953-64, nr. 303-7-24-2.
- 55 Sønderborg SD: emneordnede journalsager D 11/1955; Aabenraa SD: journalsag D 2/1954.
- 56 Hans Novrup 28/3-1956 og 1/4-1957: beretning om aflagte skolebesøg 1955 og 1956, vedlagt beretning 1955 og 1956.
- 57 Sønderborg SD: emneopdelte journalsager D8/1955 og D 7/1954.
- 58 Sønderborg SD: emneopdelte journalsager D 10/1955.
- 59 Eksempler herpå: Aabenraa SD: forhandlingsprotokol 1920-60, møde 27/10-1950 og 3/7-1953.
- 60 S.C. Brejl 26/7-1948 til Hans Jepsen Christensen: RAÅ: Hans Jepsen Christensens privatarkiv, korrespondance vedr. medlemskab af Tønder amts skoledirektion 1946-54.
- 61 Aabenraa SD: journalsag D 1/1954.
- 62 Tønder SD: forhandlingsprotokol 1950-64: møde 4/7-1955; Tønder SD: journalsag 1948-53 49/6-50.
- 63 Herom se Nørr: "En sønderjysk skolestrejke 1951. Da forældre og skolenævn i Terkelsbøl ville beholde lærerinde med nazistisk fortid"; i: *Sønderjyske Årbøger* 2016, s. 121-53.
- 64 UVM, 1. kontor, journalsag 973/1952; om lærernes fritagelse for undervisning i kristendomsundervisning se Barfod, 1950, s. 255.
- 65 I førstelærer J.H. Jensens erindringsbog: *Landsbylærer i genvundet land*, 1977, omtales sagen med undervisning i sang og religion ikke.
- 66 Lov af 18. maj 1937 § 1, stk. 3; se også bekendtgørelse 24. maj 1941 om målet for folkeskolens undervisning: Faget: kristendomsundervisning.
- 67 Tønder SD: journalsag 35-1/1947; UVM 1. kontor, journalsag 822/1947.
- 68 UVM, 1. kontor, journalsag 989/1951.
- 69 Aabenraa SD: journalsag D 1/1954.
- 70 Beslutning på DLF's hovedbestyrelsesmøde: *Folkeskolen* 1952, s. 459f; jfr. også *Folkeskolen* 1956 s. 1222-23.
- 71 UVM, 1. kontor, journalsag 492/1951.
- 72 UVM, 1. kontor, journalsag 1334/1950.
- 73 Herom se: Kirkmand m.fl. (red.): *For idé og virkelighed. Elbæk i hundrede år*, 1987; Madsen: *Den frie Lærerskole 1949-1999*, 1999.
- 74 Aabenraa SD: journalsag D 24/1959 og D 28/1959.

- 75 Skolevæsenet i Sønderborg amt 1959, s. 11; jfr. Indberetning 1963: Skolekort Skelde Skole.
- 76 UVM, 1. kontor, journalsag 978/1956.
- 77 Se således opgørelserne i UVM. Statskonsulenten for Folkeskolen og Seminarierne, Kommentarer til skoleindberetningskort 1952-53 over vakante lærerembeder uden for købstæderne i de sønderjyske amter; og oversigten: Bestridelse af ledige stillinger i folkeskolen pr. 1/2-1961 ved seminarielever, andre ukvalificerede og af afskedigede lærere og lærerinder, Lærerbehovsudvalgets arkiv.
- 78 *Den danske skolehåndbog* 1960, s. 231.
- 79 Nørr: "Seminarielever "på græs". Den katastrofale lærermangel 1945-1970"; i: *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2018, s. 71-96.
- 80 Besvarelserne fra lærere, der har været "på græs", findes i forfatterens arkiv. Jeg takker de fem tidligere seminarielever for tilladelsen til at benytte deres beretninger.
- 81 Fri mellem var en skoleordning, som fandtes i den købstadsordnede skole mellem skolelovene af 1937 og 1958, og som blev tilbudt elever, som ikke skulle i eksamensmellemskolen.
- 82 Amtsskolekonsulent Hans Novrup's indberetning om skolevæsenet i Aabenraa Amt 1951 samt indberetning om skolebesøg i 1951 (RAÅ, Aabenraa SD: journalsager Q 1/1952).
- 83 Afsnittet om vikarerne bygger på amtskoleinspektionsinspektors indsendte skolekort (f.eks. Haderslev Amt 1954); Aabenraa SD: journalsager 1953 G og 1959 G; Tønder SD: journalsager 1953-64, nr. 305.
- 84 Barfod: *Håndbog*, 1950, s. 48.
- 85 Se hendes CV i Aabenraa SD: journalsag G 4/1959.
- 86 Aabenraa SD: journalsag G 2/1959.
- 87 Aabenraa SD: Tilsynsprotokol 1920-58.

## Zusammenfassung

In der Zeit von 1945 bis 1970 herrschte ein großer Lehrermangel in Nordschleswig. Unter den Ursachen waren sowohl die in den 1950er Jahren gestiegene Schülerzahl als auch der durch die 1937 und 1958 erlassene Schulgesetzgebung erhöhte Bedarf an Lehrern. Die Zentralisierung des Schulwesens erforderte mehr Lehrer, obwohl viele kleine Schulen geschlossen worden waren.

In Nordschleswig verschärfte die vielen deutschen Schüler, die nach 1945 auf dänische Schulen verlegt wurden, und die Nachfrage nach Lehrern im dänischen Schulsystem in Südschleswig die Lage zusätzlich. Insgesamt gesehen verdoppelte sich der Bedarf an Lehrern von 1950 bis 1968. Um das Angebot an Lehrern zu erhöhen, wurden 11 neue Lehrerseminare eingerichtet und die bereits bestehenden Seminare erhielten u.a. Parallelklassen. Die staatlichen Lehrerseminare in Tønder und Hadersleben erhielten große Bedeutung für die Rekrutierung von Lehrern für die nordschleswigschen Schulen. Dies galt auch noch, nachdem diese Seminare von den neuen Seminaren in Esbjerg und Kolding Konkurrenz erhalten hatten.

In den 1950er und bis weit in die 1960er Jahre hinein war es schwierig, Lehrer für die freien Stellen in den nordschleswigschen Schulen zu finden. Oft gab es nur einen oder einige wenige Bewerber und nicht selten mussten die Stellen mehrfach ausgeschrieben werden – in manchen Fällen ganze 15 bis 18 Mal. Die meisten Bewerber gab es für die neuen Zentralschulen, am wenigsten für die kleinen Schulen, wo die Wohnbedingungen und die sanitären Anlagen schlecht waren. Bei der Besetzung von Lehrerstellen sollten die örtlichen Schulbehörden drei Kandidaten vorschlagen, unter denen die Amtsschuldirektion wählen sollte. Oft konnte aber diese vorgeschriebene Praxis nicht durchgeführt werden, weil es keine drei geeigneten Kandidaten mit bestandenem Lehrerexamen gab.

In mehreren Fällen musste man die Fachverteilung ändern oder bessere Wohnungen anbieten, um Bewerber anzuziehen. Manchmal musste man auch Kandidaten einstellen, die nicht vollqualifiziert waren, z.B. stellte man Bewerber ein, die nicht singen konnten, wenn dafür der Ehepartner den Gesangsunterricht übernahm. Es wurden auch Vorschullehrerinnen in Lehrerinnenstellungen eingesetzt oder Bewerber mit einem anderen Lehrerexamen (aus Elbæk oder Ollerup) eingestellt.

Doch trotz dieser Notlösungen mussten viele Lehrerstellen mit Vikaren besetzt werden. Von 1947 bis 1970 wurden Seminarschüler mitten in ihrer Ausbildung in die Praxis geschickt. Anfangs nur einen Monat, später wurde diese Vikariatszeit auf bis zu ein halbes Jahr verlängert.

In dem Aufsatz wird von mehreren dieser Seminarschüler berichtet, die an nordschleswigschen Schulen als Vikare gearbeitet haben. Insgesamt gesehen erteilten sie guten Unterricht, obwohl sie bei ihren ersten eigenständigen Unterrichtsstunden eine Reihe von Problemen lösen mussten. Zusätzlich wurden in den nordschleswigschen Schulen auch etliche mehr oder weniger unqualifizierte Vikare (Gymnasiasten, Pfarrersfrauen oder Lehrerfrauen) eingesetzt.

Dank der Hilfe der Seminarschüler und anderer Vikare konnte der Unterricht in den nordschleswigschen Schulen von 1945 bis 1970 durchgeführt werden. Allerdings erhielten etliche Schüler in diesem Zeitraum aufgrund des Lehrermangels einen unzusammenhängenden Schulverlauf mit wechselnden Vikaren.

Dieser Aufsatz ist der dritte Teil eines Projektes, in dem sich der Verfasser mit dem Lehrermangel beschäftigt. Die beiden ersten Aufsätze, die sich mit dem Lehrermangel auf nationaler Ebene beschäftigen, sind in *Uddannelseshistorie* 2017 und in *Personalthistorisk Tidsskrift* 2018 veröffentlicht worden.



# Karl Otto Meyer

– at leve så dansk så stærkt, at det smitter

AF MOGENS ROSTGAARD NISSEN

Karl Otto Meyer var den politiske leder for det danske mindretal i Sydslesvig gennem fire årtier.<sup>1</sup> Han havde nogle meget stærke holdninger til mange forskellige emner, hvilket blandt andet kom til udtryk i de mange lederartikler, han skrev, mens han var chefredaktør på Flensborg Avis. I denne artikel undersøges det på grundlag af hans avisledere, hvilke holdninger og hvilket grundsyn han forfægtede omkring den sydslesvigske danskhed og det danske mindretal.

## Indledning

Karl Otto Meyer blev født i en forstad til Flensborg i 1928 og døde i Skovlund, ligeledes i Sydslesvig, i 2016. I de mellemliggende år nåede han at blive en kendt skikkelse, ikke bare i Sydslesvig, men også i Danmark, idet han fra 1971 til 1996 var en markant repræsentant for det danske mindretal og friserne i den slesvig-holstenske landdag. Han var desuden formand for mindretallets parti, SSW, i årene 1960-1975, og dertil kom posten som chef og ansvarshavende redaktør for Flensborg Avis fra 1963 til 1985, de sidste to år dog alene med ansvar for lederartiklerne.

Karl Otto Meyer tilhørte en generation og en gruppe inden for det danske mindretal, der havde fået en meget dansk opdragelse under opvæksten i det nazistiske Tyskland. Han havde gået på Duborg-Skolen; været dansk spejder; dyrket sport i en dansk idrætsklub; gået til dansk gudstjeneste med mere, og siden han var helt lille, havde han været feriebarndom i Danmark. Disse ophold fik stor betydning for ham, for her kunne han tænke og tale frit. For Meyer var danskheden således tæt forbundet med demokrati og frihed og med tolerance og åbenhed, og det var vigtigt for ham, at det danske mindretal holdt fast i disse danske kerneværdier. Nye og gamle medlemmer skulle indpodes det danske demokrati- og frihedssyn som en særlig national styrke, der samtidig adskilte mindretallet fra det tyske flertal. Demokrati og tolerance måtte imidlertid ikke forveksles med veghed, og Meyer var ikke bleg for at benytte sin position som chefredaktør og landdagsmand til at forfægte sine ofte markante synspunkter omkring det at være dansk og de for-



Da Karl Otto Meyer (til venstre) overtog posten som chefredaktør for Flensborg Avis den 1. november 1963, blev han hilst velkommen af sin forgænger, Jakob Kronika. Billedkilde: ADCB B5499, fotograf: Uwe Taubert, Flensborg Avis.

pligtelser, der fulgte med. Ofte var han også ude med riven i forhold til de organisatoriske forhold inden for mindretallet.

Denne artikel fokuserer på fire hovedpunkter i lederartiklerne: det danske mindretal – sprog og sindelag – samarbejdet mellem de sydslesvigske foreninger – forholdet til flertalsbefolkningen. Den er især baseret på de mange ledere, han skrev om mindretallet i Flensborg Avis fra november 1963 til oktober 1985. I den periode udgav avisen mere end 6.500 ledere, og han skrev stort set alle de artikler, der havde med mindretallets indre forhold at gøre. Det var mere end hver tiende lederartikel, som drejede sig om dette emne, mens en næsten lige så stor del drejede sig om grænselandet i bredere forstand. De to emner udgjorde altså mere end hver femte lederartikel i Flensborg Avis i de år, hvor han havde ansvaret.

I hans private arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig er lederartiklerne gemt i 15 arkivkasser.<sup>2</sup> Her er det markeret, hvilke af lederne han selv skrev, og det er alene disse lederartikler, der er benyttet i denne artikel.

Meyers og Flensborg Avis' lederartikler er tidligere stort set uudforskede. Ganske vist udgav avisen i forbindelse med hans 60 års fødselsdag i 1988 en bog med 68 af hans lederartikler, men ud over et kort forord er der tale om en ren kildeudgivelse.<sup>3</sup> I sine erindringer skrev han naturligvis en del om sit arbejde på Flensborg Avis, men næsten udelukkende om organisatoriske og økonomiske forhold, mens lederartiklerne ikke var ret meget omtalt.<sup>4</sup>

## Avislederne om det danske mindretal

Mindretallet og grænselandet er som nævnt emner, som Flensborg Avis behandlede i mange lederartikler i perioden 1963-1985.<sup>5</sup> Omkring en femtedel af alle lederartiklerne vedrørte disse emner. Mere end hver tiende artikel omhandlede forskellige forhold vedrørende det danske – og i langt mindre grad det nationalt frisiske – mindretal, og i løbet af årene var der en tydelig stigning i andelen af artikler om dette emne. I 1960'erne var det knap hver tiende artikel, der drejede sig om mindretallet, mens det i 1980'erne var mere end hver ottende. Det antyder et stigende behov for at forholde sig til, hvad mindretallet var, og hvilke krav der måtte stilles til dem, der tilhørte det.

Han udtrykte sin egen holdning i en artikel i 1974 under titlen; "Hvornår kan man betragte et menneske som hørende til den danske

befolkningsdel i Sydslesvig?"<sup>6</sup> Mens det for de fleste rigsdanskere var et irrelevant spørgsmål, fordi de helt naturligt "var en del af det danske folk", så var det en anden sag i Sydslesvig. Her blev spørgsmålet ofte debatteret inden for mindretallet. Nogle mente, at man skulle have "en fælles stor organisation, og hvis man var medlem af den, så hørte man til den danske befolkningsdel i Sydslesvig." Det var Meyer uenig i, for der var også andre veje ind i mindretallet. For ham var det således "en selvfølge, at folk, der slutter sig til SSF [Sydslesvigsk Forening], sender deres børn i dansk skole, er medlem af en af SdU's foreninger [Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger] eller er tilknyttet en dansk menighed, tilhører den danske befolkningsdel."

Mange andre mente, at det var alt for lidt til at kunne kalde sig dansk-sindet sydslesviger, for deltagelsen i de pågældende aktiviteter kunne alene skyldes, at man ville udnytte mindretallets gode børnehaver, skoler og sportsfaciliteter.<sup>7</sup> Men sådan så Meyer ikke på det. Han forventede, at nye medlemmer i de danske foreninger såvel som forældrene til børn i de danske institutioner fik forelagt foreningernes formålsparagraffer, hvori det netop blev understreget, at når "man vil fremme dansk kultur eller drive dansk pædagogisk virksomhed i Sydslesvig o.s.v., så har de, der melder sig, klart tilkendegivet, at de ønsker at tilhøre den danske befolkningsdel."

Meyer var altså en klar tilhænger af det liberale princip i København-Bonn erklæringerne; "Minderheit ist, wer will". Som beskrevet senere advokerede han for, at mindretallet skulle være åbent for nye medlemmer, da man ellers risikerede at ende som en lukket sekt, men der skulle samtidigt stilles krav til, at alle tilegnede sig dansk sprog og dansk sindelag. Han frygtede ikke, "at vi mister vor identitet", men man skulle acceptere, at "i et grænseland vil der altid være mennesker, der "er på vej". Mange er "på vej" til at finde deres danske identitet. De går måske endnu ikke den danske vej konsekvent i alle livets forhold, men disse mennesker hører os til og kommer til os."<sup>8</sup>

Et særligt dansk emne, han skrev om hvert år, var de danske årsmøder. I 1967 stillede han skarpt på, hvor taknemmelig man skulle være for, at der i grænselandet kunne afholdes årsmøder og andre stævner, for det var et eksempel på, "hvordan forskellige nationaliteter, kulturer og opfattelser fredeligt kan leve ved siden af hinanden."<sup>9</sup> Den tyske flertalsbefolkning regnede efterhånden årsmøderne for at være en sydslesvigsk tradition og noget naturligt. Senere i artiklen understregede han betydningen af, at "kontakten mellem grænselandet og Danmark

uddybes mere og mere", og at "det store fællesskab virkelig kommer til at leve på kulturernes mangfoldighed og rigdom med demokratiets frihedsideal som fast grundlag." Årsmøderne var den årlige begivenhed, hvor sydslesvigerne mødtes, og hvor "landsmænd nord og syd for Skelbækken mødes og udveksler hilsner og tanker." Han sluttede artiklen effektivt med at påpege:

"Gennem mødet med landsmænd, gennem taler, fællessang, kunstnerisk optræden, gymnastikopvisning og meget mere har vi alle igen fornemmet fællesskabets styrke og sammenhold og dansk folkeligheds rummelighed."<sup>10</sup>

I årsmødeartiklen lagde han altså meget vægt på sammenhold og fællesskab som noget vigtigt og kendetegnende for mindretallets danskhed, men blot to år senere var årsmøderne kommet under kritik.<sup>11</sup> Han skrev derom, at "der i vort dansk-sydslesvigske samfund er problemer, hvis løsning man ser forskelligt på." Næstformanden for Sydslesvigske Forening, Franz Wingender, og formanden for Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger, Wilhelm Klüwer, havde nemlig begge kritiseret årsmødearrangementerne for at være for "militæriske" og "gammeldags". Meyer mente, at det kun var naturligt, at der inden for mindretallet var forskellige holdninger, og han lagde op til større debat, hvor man skulle arbejde hen imod "at give medlemmerne øget medindflydelsesret og medtaleret."

Selv påpegede han dog som noget glædeligt, at der havde været mange unge til årsmødet.<sup>12</sup> Det var et bevis på, at mindretallet ikke stod i stampe. Det var en vigtig kommentar, der var rettet mod nogle medlemmer af Flensborg Ungdomsforening, der havde aktioneret under årsmøderne, som de fandt gammeldags og uden appel til ungdommen. Meyer var både kritisk og uforstående over for, hvad disse unge ville opnå med deres aktioner, og derfor ville han gøre det tydeligt, at der var langt flere unge, som deltog i årsmøderne, end der var unge, som demonstrerede imod dem.

Et par år senere stillede en gruppe aktivistiske unge krav om øget debat og større indflydelse,<sup>13</sup> og denne gang besvarede Meyer utilfredsheden med et forsøg på at omfavne de unge til døds. Han fandt det glimrende, at der i forbindelse med årsmøderne blev afholdt debatarangementer, men det skulle ikke kun være denne ene gang om året, der blev debatteret. Mange sydslesvigske foreninger ville med kyshånd



*Karl Otto Meyer som fanebærer i et årsmødeoptog 1970-80. På billedet er han ledsaget af sin hustru, Marie. Billedkilde: ADCB B4315, fotograf ukendt.*

tage imod de unges krav om mere debat, og de ville gerne gennemføre debataftner med "de unge aktivistgrupper som medindbydere." Han lagde op til, at den fornyede debat skulle ske inden for de etablerede organisatoriske rammer, og på den måde ville han gelejde de uregerlige unge ind i mindretallets traditionelle foreninger.

Skal man tro på Meyers vurdering i lederartiklerne op gennem 1970'erne, så fortsatte årsmøderne imidlertid deres vante gang. Der skete ikke nye revolutionerende ting, og det fandt han godt. Han påpegede flere gange, at der til årsmøderne havde været mange mennesker og gode debatter, og han understregede betydningen af fællesskabet mellem det danske mindretal og den danske befolkning. Et eksempel var årsmøderne i 1980, der havde været det, "de altid har været, et udtryk for fællesskabet og sammenholdet, et udtryk for, at vi vil værne om vore sprog, vore kulturer, vort friheds- og samfundssyn." Ved den lejlighed gav han eksplicit udtryk for, at han tænkte på både det danske og det frisiske mindretal.<sup>14</sup> Det kunne ellers i andre ledere om årsmøderne og mindretallet være svært at finde det frisiske mindretal, der ofte blev omtalt som "vore venner de nationale frisere".

## Sprog og sindelag

Karl Otto Meyer skrev også talrige ledere om mindretallets sprog, sindelag og identitet, og han bidrog gennem alle årene til sprog- og identitetsdebatten i Sydslesvig. Det er en debat, der har stået på siden de første år efter krigens afslutning, og som stadig regelmæssigt kører i Flensborg Avis og inden for mindretallet generelt.

Debatten indeholder mange facetter, men det er vigtigt at gøre sig klart, at der ikke er nogen entydig sammenhæng mellem sprog og national identitet. En meget stor del af mindretallet har tysk eller plattysk som hjemmesprog, men de føler sig ikke nødvendigvis mindre dansk-sindede af den grund. Sådan var det i 1920, og sådan er det fortsat. Debatten går på, hvilken betydning det danske sprog har for den sydslesvigske selvopfattelse, og hvilke krav der skal stilles til det enkelte menneskes sprogkundskaber og vilje til at blive en del af mindretallets fællesskab. I direkte forlængelse heraf debatteres, hvilke krav de danske foreninger i Sydslesvig skal stille til deres medlemmer i forhold til tilegnelse af dansk sprog, kultur og sindelag. Det er altså denne vanskelige debat, Meyer kom med sit tungtvejende bidrag til.

Han tog fat på problemstillingen i 1967.<sup>15</sup> Baggrunden var en artikel i Politiken, hvor det blev beskrevet, at et ungdomshold fra Sydslesvig ikke længere var inviteret med til et fodboldstævne i Danmark, selv om holdet gennem 25 år havde været en fast deltager. Grunden var, at "det kneb for de unge sydslesvigere at tale dansk", og det var derfor ikke længere muligt at få dem med i fodboldfællesskabet med de danske ungdomspillere. Historien viste sig hurtigt at være en and, idet Dansk Boldspilunion havde andre grunde til at undlade at indbyde de sydslesvigske fodbold drenge, men alene tanken om de dårlige dansk kundskaber fik Meyer til at tage sagen op. Han syntes naturligvis, at det var noget skidt, at drengene måtte blive hjemme, men det var ikke det værste. Hovedproblemet var, at der åbenbart blandt mange i Danmark var en opfattelse af, at sydslesvigernes dansk kundskaber var så dårlige, at de ikke kunne deltage i et meningsfyldt fællesskab med rigsdanskerne. Det var jo naturligt, at der i sportsklubberne mødtes sportsinteresserede unge, men det måtte ikke være tilstrækkeligt, at medlemmerne var dygtige sportsfolk. For "disse medlemmer bør også være engageret i det danske eller være på vej ind i det danske. Sproget, tonen og ånden må være dansk."

Ifølge Meyer skulle mindretallet naturligvis have åbne døre og vinduer, og man måtte ikke lukke sig inde i sig selv. Men når der blev

sendt sportshold til Danmark, så repræsenterede de sportsligt og folkeligt Sydslesvigs danskhed, og hvis værtsfolkene havde fået indtryk af, "at vore unge eller en del af dem ikke magtede det danske sprog, så er det galt."<sup>16</sup> Derfor var det aldeles nødvendigt, at der blev gjort en stærk indsats for at gøre det klart for medlemmerne af de danske foreninger i Sydslesvig, at de ikke alene var en del af et interessefællesskab – de var også en del af det danske folkefællesskab.

I en anden kort lederartikel drøftede han spørgsmålet: "Hvor mange er I?"<sup>17</sup> Baggrunden for kronikken var, at en rådmand og landdagsmand fra det tyske parti, CDU, havde beskæftiget sig med det samme spørgsmål. Meyer forholdt sig principielt til, hvorfor det var umuligt at besvare det enkle spørgsmål, for hvordan skulle man måle det? Man kunne sagtens tælle antallet af stemmer på SSW, opgøre foreningernes medlemstal eller lægge skolernes elevtal til grund, men "man kender ikke meget til grænselandets vilkår, hvis man tror, at vor befolkningsdel lader sig afgrænse af sådanne talmæssige opgørelser." Sagen drejede sig konkret om CDU'erenes ønske om at begrænse optaget af børn i de danske børnehaver i Flensborg, og hertil var Meyers svar meget principielt. "Vi har stor forståelse for, at forældre, der endnu ikke har dansk som hjemmesprog, ønsker, at deres børn skal i en dansk børnehave, inden de indskrives i en dansk skole."<sup>18</sup> Derfor var det også farligt, hvis tyske myndigheder ville begrænse optaget af børn i danske børnehaver, fordi det for mange familier var det første skridt ind i det danske mindretal. Ved at sende børnene i dansk børnehave eller skole, fik også forældrene kendskab til dansk sprog og sindelag og dets tætte sammenhang med dansk demokrati og tolerance.

Han gav samtidigt udtryk for nogle meget principielle holdninger. Man kunne ikke blot ligestille mindretallet med stemmerne på SSW; medlemstallet i SSF eller elevtallet i skolerne. Man måtte tage højde for, at der var mange andre, der regnede sig som dansksindede, selv om de ikke nødvendigvis var en del af det organiserede mindretal. Og endelig måtte man gøre sig klart, at mindretallet var en dynamisk størrelse, hvor der til stadighed kom nye til, mens andre faldt fra. Den holdning faldt i god tråd med ånden i København-Bonn erklæringerne fra 1955, hvorefter det enkelte menneske selv afgør, om han eller hun vil være en del af mindretallet.

I 1971 holdt Svend Johannsen en tale i forbindelse med, at han gik på pension som dansk skoleleder i Slesvig by. Heri så han meget pessimistisk på mindretallets aktuelle status og dets fremtid. I talen gjorde han



det klart, at der måtte sættes massivt ind på at forbedre mindretallets danskundskaber, ligesom han var meget kritisk over for, at der kom så mange elever med tysk baggrund ind på de danske skoler. Han udtalte blandt andet, at han hellere ville have en skole med ti dansktalende elever end en skole med 30 elever, hvor 20 tysktalende elever slugte de ti dansktalende. Dette synspunkt tog Meyer kraftigt til genmæle over for i en lederartikel nogle dage senere, idet én af konsekvenserne af Johannsens krav kunne blive, "at vi om 50 år ikke længere har en dansk folkedel i Sydslesvig." Man skulle nok stille krav til elevernes sprogkundskaber, men man skulle ikke stille så hårde krav, at man ikke havde nogen chance for at nå målet.<sup>19</sup> Meyer anlagde således en mere pragmatisk linje. Man måtte tage afsæt i de faktiske realiteter i Sydslesvig, hvor "sproget og sindelaget ikke umiddelbart følges ad", men målet måtte være, "at vi får dansk hjemmesprog overalt der, hvor familiemedlemmerne kan tale dansk." Samtidig måtte man være åben for, at "der stadig kan komme familier, der ikke har kendskab til det danske sprog, men ønsker at sende deres børn i dansk skole. Vi skal tage imod dem og prøve at føre dem ind i det danske."<sup>20</sup> Denne lederartikel er interessant, fordi fronterne var kørt hårdt op mod hinanden. På den ene side stod en meget klar opfattelse af, at det er bedre med et lille, dansktalende mindretal, end et numerisk stort mindretal, som havde det svært med dansk sprog og sindelag. På den anden side sås en liberal holdning til, at mindretallet altid skulle være åbent over for nye medlemmer med tysk baggrund, men ud fra den klare forudsætning, at de nye skulle tilegne sig dansk sprog og sindelag.

Debatten kørte videre i Flensborg Avis i de næste måneder, hvor mange var enige i Johannsens syn på sprogets betydning inden for mindretallet. Derfor tog Meyer emnet op i en ny leder et par måneder senere.<sup>21</sup> Han havde ikke skiftet mening, men forsøgte at forklare og uddybe sine holdninger. Han konstaterede, at det var bekymrende, at dansk fortsat var vigende som hjemmesprog, men "samtidig må vi også med en vis tilfredshed konstatere, at kendskabet til dansk sprog er stigende." Det var jo netop forudsætningen for, at andelen med dansk hjemmesprog igen ville stige, for det var kun, når hele familien kunne tale dansk, at hjemmesproget også blev det. I Danmark måtte man samtidig forstå, at "når omgivelserne taler tysk, er det meget svært at få dansk indført som omgangs- og hjemmesprog."

Meyer mente ikke, at der var grund til de pessimistiske toner, som Johannsen og andre var kommet med. I takt med, at flere mennesker

lærte dansk, ville omgangs- og hjemmesproget også gradvis blive mere dansk. Men "det, der er blevet forsømt i århundreder, kan ikke rettes op på 25 år."<sup>22</sup> Selv om fronterne var trukket hårdt op i efteråret 1971, er det værd at bemærke, at også Meyer mente, at det var vigtigt at få udbredt det danske sprog i Sydslesvig, idet dansk sprog og sindelag var tæt forbundet.



Da Svend Johannsen (1903-1978) trådte tilbage som distriktsskoleinspektør, kunne han se tilbage på et engageret liv i dansk tjeneste. Han var en generation ældre end Karl Otto Meyer og havde allerede som dreng været med til at stifte det danske spejderkorps i Flensborg, som også Meyer siden fik glæde af. Ifølge generalsekretæren i SSF havde Johannsen alle dage været "en stridsmand for det danske sprog"<sup>59</sup> og i hans "sydslesvigske testamente", som han kaldte sin tale, udtrykte han da også bekymring over det danske sprogs fremtid i Sydslesvig og krævede en aktiv sprogpolitik.<sup>60</sup> Faktisk ændrede SSF efterfølgende sin formålsparagraf til også at omfatte det danske sprogs fremme.<sup>61</sup> Praxisen forblev dog præget af pragmatikerne. Billedkilde: ADCB B12531 (udsnit), fotograf ukendt.

Lidt senere på året problematiserede han selv forholdene inden for det danske mindretal.<sup>23</sup> Han beskrev en meget almindelig situation, hvor den ene ægtefælle havde gået i dansk skole og tilhørte det danske mindretal, mens den anden ægtefælle havde en tysk baggrund. Det var et emne, der var blevet debatteret i Flensborg Avis i nogen tid, og derfor tog han spørgsmålet op. I disse blandede familier var det ingen given sag, om børnene kom i den tyske eller den danske skole. Også her gav han udtryk for en pragmatisk holdning, som tog afsæt i at "tolerance er vort første bud." Ægtefællerne var ligeberettigede, og det var alene dem, der kunne bestemme, hvor børnene skulle gå i skole. Det gjaldt også, selv om den ene forælder arbejdede ved en sydslesvigsk institution, idet det fortsat måtte være tilladt for forældrene at sende deres børn i tysk skole. Sådan måtte det være, men som han afsluttede artiklen med at notere; "Vi er tilbøjelige til at juble, når afgørelser bliver truffet til fordel for os."

I sin artikel "Sprog og sindelag" gik han ind i en polemik med *Der Nordschleswiger*, avisen for det tyske mindretal i Danmark, der havde behandlet dette emne i en leder.<sup>24</sup> Det er én af mange artikler, hvor han polemiserede mod avisen og det tyske mindretal generelt, men her var han enig i nogle centrale punkter med hensyn til forholdet mellem sprog og identitet. Han var enig i, at sprog og identitet i grænselandet ikke altid dækkede hinanden, men at "sproget på lang sigt må følge den nationale bekendelse." Derfor var det vigtigt at styrke det danske sprog i Sydslesvig.

Han skrev en ny vigtig artikel om sprogets centrale betydning i marts 1977.<sup>25</sup> Gennem et stykke tid havde der været en læserbrevsdebat om emnet, og på typisk vis hilste han debatten velkommen, for "så længe diskussionen står på, vil spørgsmålet ikke gå i glemmebogen." Hans hovedsyn var det samme som tidligere, idet "det danske sprog har sin absolutte placering i vort arbejde. Vi er danske, og til denne danskhed hører også det danske sprog." Men han lagde megen vægt på at understrege, at mindretallet skulle være åbent for nye medlemmer, og han sluttede artiklen effektivt ved at konstatere; "vi må ikke gøre os selv til en lukket sekt, der udelukker, at nye kredse kan komme til os."

Han anklagede dermed mindretallets "høge" for at ville omdanne mindretallet til en aflukket kreds. Det ville føre til stadigt færre medlemmer, og til sidst ville mindretallet dø ud. Der forsvandt konstant sydslesvigere til Danmark eller sydpå, og "derfor må vi have nye ind i vore rækker, hvis vi skal holde stillingen."<sup>26</sup> Ikke alle de nye beherskede

det danske sprog fra starten, og derfor var det både nødvendigt og naturligt, at der også blev talt tysk i mindretallets foreninger. Det måtte blot ikke tage overhånd, og der måtte aldrig være tvivl om, at dansk var hovedsproget. Med artiklen bevægede han sig noget væk fra det klassiske fokus på det danske sprogs betydning og åbnede i stedet for en debat om mindretallets åbenhed eller lukkethed.

Der blev skrevet flere lederartikler om betydningen af det danske sprog for den nationale bevidsthed, ligesom der blev skrevet talrige læserbreve om emnet, men det var først i marts 1980, at han tog et nyt stort opgør.<sup>27</sup> Han gik i rette med en udtalelse på et forældremøde på en dansk skole i Flensborg, hvor det blev sagt, at "der bliver taget for mange børn af rent tyske hjem uden tilknytning til det danske." Det faldt ham stærkt for brystet, for formuleringen "rent tyske hjem" var både forkert og fornærmende over for en stor del af mindretallet. Når en forælder først havde skrevet under på Skoleforeningens formålspargraffer, "så hører dette menneske og hans nærmeste familie til vor befolkningsdel." Han erkendte samtidigt, at der selvfølgelig også fandtes familier og enkeltpersoner, som bekendte sig til mindretallet uden at have nogen kontakt til de dansksindede foreninger. Det var ikke anderledes end i Danmark, for "der findes mange borgere i vort moderland, som ikke deltager i noget som helst kulturelt eller folkeligt arbejde." Han beklagede, at der også i Sydslesvig fandtes den slags passive familier, men man måtte aldrig stemple dem som "rent tyske hjem".

Meyer berørte igen de sprogproblemer, der var i Sydslesvig – "de skal blot ikke gøres til mere, end de er."<sup>28</sup> Han henviste til mindretallets historie, hvor der i 1920-45 "havde været adskillige familier, der endda deltog meget aktivt i det danske, men som stadig havde tysk som hjemmesprog." Derfor spurgte han retorisk; "Hvorfor vil vi så i dag hals over hoved forlange mere, end vi gjorde før?" Det bar meget præg af, at han var ved at være træt af sprogdebatten, som efter hans mening var urimelig og forfejlet. Han satte trumf på ved at konstatere, at han kendte mange, der bekendte sig til mindretallet, men ikke "er dybt forankrede i dansk sprog og dansk kultur."<sup>29</sup> Alligevel havde de taget den fulde konsekvens; "børn i dansk skole, dansk dåb og konfirmation, abonnement på Flensborg Avis, SSW-vælger." Han kendte andre, der var tæt forbundet med dansk kultur, men "lader sig betjene af den slesvig-holstenske landskirke, har børn i tysk skole eller stemmer på et andet parti end SSW, og som ikke vil holde Flensborg Avis." Dermed fulgte han op på den debat, han havde startet tidligere om mindretal-

lets åbenhed eller lukkethed. Budskabet var, at det var farligt at dele mindretallet op i danske og tyske hjem, fordi det var en misvisende måde at gøre tingene op på. Der var mange inden for mindretallet med tysk baggrund, som engagerede sig stærkt i alle dele af mindretalsarbejdet, mens der var andre med en traditionel dansk baggrund, som var helt passive.

Sammenfattende kan man sige, at Meyer meget aktivt gik ind i debatten om dansk sprog og dansk sindelag i den periode, hvor han var chefredaktør. Han var kritisk over for, at der var så få familier, der havde dansk som omgangs- og hjemmesprog, fordi han mente, at der var en direkte sammenhæng mellem sprog og national identitet. Men han forklarede og forsvarede samtidigt, at det var tilfældet. I de første år forventede han, at sprogproblemet ville løse sig selv i takt med, at flere og flere beherskede det danske sprog. Det ville efter hans mening automatisk føre til, at flere hjem ville bruge dansk som hjemmesprog. Sådan gik det imidlertid ikke, og det var da heller ikke et argument, han fortsatte med at bruge. Selv om sproget lå ham meget på sinde, så var han også kritisk over for, at der blev stillet alt for rigide sprogkrav. Han frygtede, at det ville gøre mindretallet til en lukket kreds, hvorved mindretallet på sigt ville uddø. Derfor argumenterede han for et åbent mindretal og så med glæde på, at der kom mange nye mennesker til.

Netop dét var budskabet i den sidste lederartikel, som han skrev om det danske sprog i Sydslesvig.<sup>30</sup> Ja, sproget var vigtigt, og børnehaverne, skolerne, sportsforeningerne, SSF og SSW, Flensborg Avis og alle andre danske institutioner skulle holde fast i det danske sprog, men det var vigtigere med folkelige danske foreninger, for "vi har så sandelig ikke brug for sprogfanatisme." Det var kun naturligt, at "vi til tider må anvende det tyske sprog. Det behøver vi ikke frygte." Det var først galt, hvis "der indsniger sig sproglig ligegyldighed i vore rækker, når man mener, at det hele går hurtigere og nemmere, når der tales tysk." Derfor skulle sproget til stadighed være til diskussion.

## Samarbejdet mellem foreningerne i Sydslesvig

Gennem årene skrev Meyer også en del lederartikler om samarbejdet og samarbejdsformerne mellem det danske mindretals foreninger. Lederspaltten gav ham en mulighed for at komme frem med sin holdning til det politiske samarbejde og de aftaler, der blev indgået, ligesom han kunne kritisere de andre foreninger, hvis han fandt det nødvendigt. Det

En satirisk bemærkning om Meyers dobbeltrolle.

Billedkilde: SSF's informationsblad, KONTAKT, 1976, nr. 9, s.12.



Han : „Jeg ser i Flensborg Avis, at chefredaktør Karl Otto Meyer i en leder hylder det gode initiativ, som vor landdagsmand K. O. Meyer har udvist ved at invitere danske politikere til et besøg i landdagen i Kiel.“

Hun : „Aviser plejer altid at være så kritiske, så det er da pænt, at chefredaktøren anerkender landdagsmandens initiativ i stedet for at kritisere det!“

blev imidlertid opfattet som problematisk af lederne af de øvrige organisationer, især inden for SSF, dels fordi Meyer på den måde havde særligt gode muligheder for at komme bredt ud med sine holdninger, dels fordi det kunne være svært at aflæse, om han udtrykte sin mening som SSW's formand, Flensborg Avis' chefredaktør eller som SSW's landdagsmand.

I starten af 1970'erne var man ved at komme på plads med en ny opbygning af mindretallets samarbejdsstruktur.<sup>31</sup> Siden 1946 havde SSF's hovedstyrelse været det organ, hvor repræsentanter fra de forskellige foreninger mødtes og koordinerede samarbejdet. Det var der efterhånden stor utilfredshed med, og både internt i SSF og blandt de øvrige foreninger var der ønsker om, at der skulle etableres et nyt organ, der strukturerede samarbejdet mellem foreningerne. Men der var stor uenighed om, hvorvidt det nye råd skulle være underlagt SSF eller have en uafhængig status, og om det skulle have beslutningskompetence eller alene være koordinerende. På et møde i SSF's hovedstyrelse den 8. februar 1971 blev det efter en afstemning besluttet, at det nye råd skulle være uafhængigt, og at det alene skulle være koordinerende.

Den nye måde at koordinere foreningssamarbejdet på var blevet diskuteret gennem flere år, både internt i de enkelte foreninger og i SSF's hovedstyrelse med repræsentanterne fra foreningerne. Det var det, Meyer kommenterede i en artikel i juni 1971.<sup>32</sup> Den blev skrevet umiddelbart efter, at årsmøderne var blevet afholdt, hvor mange havde talt for at forbedre samarbejdet mellem foreningerne. Han forstod ikke, at ingen af talerne havde henvist til den demokratiske beslutning, der var taget på mødet i februar. Han var i det hele taget træt af, at der ikke var sket noget efter dette møde, og at man ikke var kommet videre med at få etableret det nye råd. "Det kan ikke være rimeligt, at man vil sidde en sådan beslutning overhørig og fortsætte debatten, som om mødet på Jaruplund Højskole den 8. februar ikke har fundet sted," skrev han og fortsatte med at forklare, at "aktiviteten og engagementet bliver mindre blandt vore medlemmer", fordi de var trætte af endeløse diskussioner, der åbenbart ikke førte til noget.

I oktober 1971 blev Det Sydslesvigske Samråd imidlertid endeligt etableret som det koordinerende organ for alle sydslesvigske foreninger, og da det også var blevet formelt stiftet, skrev Meyer en meget positiv leder.<sup>33</sup> Han fremhævede, hvordan rådet drøftede fælles problemer og kom med henstillinger, men at det fortsat var de respektive foreninger, der havde ansvaret inden for deres egne områder. Derfor mente han, at "vi er kommet et godt skridt videre i vor landsdel."

Året efter fulgte han op med en vild idé, som han dog ikke selv var rigtig tilhænger af. Han overvejede, om det ville være muligt skabe et samråd, der var valgt direkte af sydslesvigerne.<sup>34</sup> For, som han skrev; "Det ville være ganske fortrinligt, om man kunne få et folkevalgt samråd. Spørgsmålet er kun hvordan?" I virkeligheden argumenterede han dog mest for, at et folkevalgt samråd ville have for store uheldige konsekvenser. Han beskæftigede sig ikke med muligheden for direkte valg til rådet, men alene med indirekte valg via de tilknyttede foreninger. Det skabte et åbenlyst problem med at afgøre, hvor mange demokratisk valgte repræsentanter de forskellige foreninger skulle have i samrådet. Skulle antallet af de respektive foreningers repræsentanter variere i takt med deres medlemstal, og hvordan skulle man kunne holde medlemstallet i SSF op mod antallet af forældre i skolerne eller stemme- og/eller medlemstallet i SSW?

Et folkevalgt samråd, der havde beslutningskompetence som et parlament, ville også medføre et andet problem.<sup>35</sup> Hvad nu, hvis et valgt medlem af samrådet også var medlem af et af de tyske partier, CDU el-

ler FDP? Så ville han eller hun jo samtidigt få indflydelse på SSW's politik. Eller hvis et samrådsmedlem havde sine børn i tysk skole, og han eller hun samtidig fik mulighed for at træffe beslutninger, der gjaldt for de danske skoler i Sydslesvig? Det ville være urimeligt. Meyer sluttede med at konkludere, at der var "god grund til at arbejde videre med sagen", men at det "stadigvæk er bedst sådan, at de, der har meldt sig ind i Sydslesvigsk Forening, Skoleforeningen eller en hvilken som helst anden forening, får ansvaret for denne forenings virke – og ikke for de andres."<sup>36</sup> I stedet anbefalede han, at medlemmerne af samrådet blev "valgt af de forskellige organisationers øverste myndighed." Det ville styrke den folkelige opbakning, og det var i øvrigt den model, man havde valgt i SSW i modsætning til SSF og Skoleforeningen.

Det er interessant, hvorfor han kom med denne noget løse idé, men der var i samtiden en del lignende planer om, hvordan man kunne skabe et folkevalgt samråd, der skulle fungere som en slags sydslesvigsk parlament. Han fandt det åbenbart nødvendigt at illustrere, hvor problematisk tankegangen var. Han havde da også under mødet i SSF's hovedstyrelse i februar 1971 – i sin egenskab af formand for SSW – stemt for, at der skulle oprettes et samråd, der var uafhængigt af SSF, og som alene havde koordinerende opgaver.<sup>37</sup>

I november 1974 skrev han en ny og meget negativ leder om Samrådet.<sup>38</sup> Han mente, at det var ejendommeligt, at man bevarede Samrådet, blot fordi man ikke kunne blive enige om en anden form for samarbejde. Han beskrev rådet som en papirtiger, hvor man ikke kunne blive enig om ret meget, men "det kan ikke være anderledes, når mange organisationer og institutioner af særdeles forskellig størrelse, med forskellig arbejdsform og formål skal prøve at finde sammen til rådslagning." Efter den svada havde den forventede konklusion været, at Samrådet burde nedlægges, men sådan så han ikke på det. Det havde nemlig en selvstændig værdi, at repræsentanterne for de forskellige foreninger mødtes og orienterede hinanden og udvekslede erfaringer, for – som han underspillet konstaterede – "det kan ikke skade."<sup>39</sup> Han mente ikke, at der inden for en overskuelig fremtid ville ske en udvikling, hvor rådet fik andet end en rådgivende og koordinerende rolle, og det var han egentlig udmærket tilfreds med.

Meyer skrev også to artikler, hvor han kom med forslag, der bedst kan betegnes som kætterske.<sup>40</sup> I den første behandlede han budgetlægningen i de danske foreninger i Sydslesvig, og året efter fulgte han op med at problematisere størrelsen af de danske tilskud til mindretallet.



Artiklen "Ud af busken" var kontroversiel, fordi han problematiserede, at foreningerne i forbindelse med budgetlægningen blot kopierede det forrige års budget og opskrev tallene i takt med inflationen.<sup>41</sup> Det kunne synes harmløst, men det var det ikke ifølge Meyer. Budgetterne skulle afspejle aktiviteterne, der foregik i de sydslesvigske foreninger, men han var "skræmt ved tanken om, at de traditionelle budgetposters parade kan være udtryk for manglende fornyelse. ... Tør man spørge, om der lyser tilstrækkelig konstruktivitet, perspektiv og effektivitet ud af de forskellige budgetter?"

Det var egentlig kun i forhold til de respektive foreningers budgetter, at han var kritisk, men det kræver ikke megen fantasi at overføre disse tanker på den samlede budgetlægning for alle de sydslesvigske foreninger. Kunne man forestille sig, at den kunne gøres anderledes, så man kunne sikre større fornyelse og øget effektivitet? Hvis man stiller det spørgsmål – og det var der utvivlsomt flere, der gjorde – så var lederen pludselig sprængfarlig. For det ville betyde, at de økonomiske tilskud fra Danmark skulle fordeles på en anden måde mellem foreningerne. Og det ville nødvendigvis skabe utilfredshed.

I den anden artikel var hovedbudskabet, at når der – som tilfældet var – var økonomisk krise i Danmark og derfor brug for sparsommelighed, så måtte det samme gælde for Sydslesvig.<sup>42</sup> "Det er ingen hemmelighed, at en betydelig del af det danske arbejde syd for grænsen kun kan gennemføres i kraft af den danske stats støtte, en støtte som vi finder begrundet og rimelig, ja direkte selvfølgelig." Men det var naturligt, at de danske bevillinger til Sydslesvig blev beskåret lige så meget som besparelserne på de offentlige udgifter i Danmark. Det var "et tegn på den gensidige solidaritet, der præger og bør præge forholdet mellem det danske Sydslesvig og Danmark."

Ifølge Meyer måtte der altså også spares i Sydslesvig, ligesom sydslesvigerne måtte slutte mere op om det danske arbejde i landsdelen – både moralsk og økonomisk.<sup>43</sup> Desuden lagde han op til, at man kunne finde måder at spare og effektivisere på, og han foreslog "at vore organisationer i samarbejde prøver at tilrettelægge arbejdet, så der måske kan spares penge – uden at det går ud over arbejdet."

Det var en provokerende holdning. Alene det, at han kunne få sig selv til at foreslå, at de danske tilskud til Sydslesvig blev beskåret, var nye toner. Det var samtidigt noget, der kunne give panderynker hos lederne i de øvrige foreninger. At han ydermere foreslog, at man i fællesskab kunne finde frem til besparelser uden, at det ville gå ud over

det danske arbejde i Sydslesvig, lød måske nok fornuftigt i teorien, men i praksis ville det være vanskeligt at få til at fungere.

Som nævnt var Meyer mildt sagt kritisk over for de resultater, som Samrådet leverede i de første år, men han bakkede det op, fordi det var den bedste løsning på koordineringsproblemet blandt de sydslesvigske foreninger. Efterhånden mente han også, at det blev til andet og mere end blot et bovlamt forum for gamle mænd. Da den første formand for Samrådet, Wilhelm Klüwer, valgte at trække sig i november 1979, skrev Meyer en meget rosende artikel; både med hensyn til Samrådet og i forhold til den afgående formand. Han var træt af, at rådet altid blev kritiseret fra alle kanter for både at være udemokratisk og for at være ligegyldigt. "For Samrådet er ikke nogen selvbestaltet junta. Samrådet er ikke en øverste myndighed, der kan beslutte noget hen over hovedet på andre organisationer. Samrådet er et organ, der i et demokratisk samfund koordinerer, orienterer og sørger for, at de forskellige parter får talt ud med hinanden, således at vort arbejde kan fungere bedre, mere effektivt, og således at vi er sikre på, at midlerne bliver fornuftigt anvendt."<sup>44</sup>

Året efter tog han ideen om en samling af de danske foreninger i Sydslesvig op til debat.<sup>45</sup> Det var en debat, der poppede op med jævne mellemrum, og som gik ud på, at SSF og SSW skulle slås sammen og blive til en fælles organisation. Der var igen forslag fremme om, at alle foreninger skulle samles med SSF som "tagorganisation", men det var han en stærk modstander af. Helt tilbage i 1960 var han blevet valgt til SSW-formand, blandt andet fordi han ville arbejde for, at SSW skulle ud af SSF's skygge og agere som et selvstændigt parti. Sådan så han fortsat på det.

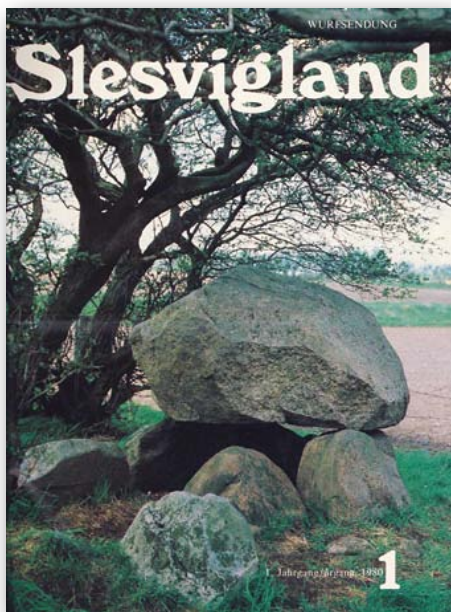
Hans argumenter var både teoretiske og tekniske, men han fortsatte med at forklare om samarbejdet mellem foreningerne, at det ville være langt bedre og mere effektivt at bevare den eksisterende organisationsstruktur.<sup>46</sup> "Vi bør have flere organisationer, der hver løser deres særlige opgave, og den øverste myndighed for organisationen er ansvarlig for den opgave, der skal løses."<sup>47</sup> Det selvfølgelige samarbejde og den gensidige orientering foregik i Samrådet, og det var også her, at mulige besparelser blev drøftet og brugbare løsninger aftalt.

Sammenfattende kan det konstateres, at Meyer bakkede op om Samrådet som koordinerende og rådgivende organ inden for mindretallet. I starten var han noget kritisk over for rådets arbejde, men han udviklede sig til at blive en ægte tilhænger af rådet og den måde, samarbejdet

mellem organisationerne fungerede på. Det var i hvert fald langt bedre, end hvis alle organisationerne blev samlet i én organisation, der var ledet af SSF.

## Forholdet til flertalsbefolkningen

Karl Otto Meyer skrev også en række ledere om sit syn på det tyske flertalssamfund, især i den første halvdel af 1980'erne. Et eksempel på det var den polemik, der opstod i forbindelse med, at tidsskriftet *Slesvigland* begyndte at udkomme fra 1980.<sup>48</sup> Det var et tidsskrift, som havde lederen af den danske skole i Bredsted, Sigfred Andresen, som chefredaktør, og den dansknationale fabrikant, Traugott Møller, som økonomisk bagmand. *Slesvigland* udgav letlæste artikler om Sydslesvigs fortid på både dansk og tysk, og det medførte et ramaskrig fra grænsetysk side, dengang de første numre udkom. Mange tysksindede opfattede nemlig artiklerne i tidsskriftet som danske propagandahistorier. Meyer havde som Flensborg Avis' chefredaktør været med helt fra starten, da Traugott Møller i 1977-78 kom med de første ideer til tidsskriftet, men da det første nummer var på gaden, var han ude af projektet.



*Forsiden af det første nummer af Slesvigland, som skabte så meget røre. Billedkilde: ADCB Digitalisering af Slesvigland, 1980, nr. 1, s. 1.*

I sin første leder om *Slesvigland* beskrev han den kraftige modstand, tidsskriftet havde vakt fra tysk side, fordi det første nummer af tidsskriftet var sendt ud med posten til alle adresser i Sydslesvig.<sup>49</sup> Han kunne ikke forstå, at det havde skabt så stort postyr og så kraftig kritik fra tysk side, og han kommenterede, at "hvis det skulle føre til nationalpolitiske modsætninger, vil vi beklage det." Det interessante er, at han havde været med i hele idéudviklingsfasen, og han vidste udmærket, at Traugott Møller havde en nationalpolitisk målsætning med at finansiere det husstandsomdelte tidsskrift. Han delte grundlæggende denne målsætning, og han havde da også flere gange skrevet til de øvrige deltagere i projektet, at han forventede stærke tyske reaktioner, når *Slesvigland* blev udsendt. Men det tog han med sindsro.

I den næste leder om *Slesvigland* tog han livtag med formanden for "Grenzfriedensbund", Artur Thomsen, der havde vendt sig stærkt imod *Slesviglands* erklærede målsætning om at ville styrke en slesvigsk identitet.<sup>50</sup> Det opfattede Thomsen blot som en "station på vejen fra det tyske til det danske." Det, mente Meyer, var noget sludder, og han stemplede den socialdemokratiske Thomsen som en mand, der gik de nationalkonservative tyskeres ærinde. I en anden artikel gik han imod dr. Werner Schmidt, der var tidligere statssekretær og nu formand for Schleswig-Holsteinischer Heimatbund – det slesvig-holstenske hjemstavnsforbund, SHHB.<sup>51</sup> Schmidt havde i månedsskriftet *SCHLESWIG-HOLSTEIN* udtalt sig stærkt kritisk over for *Slesvigland*, og han tvivlede på, at man fra dansk side ville acceptere, at der blev udgivet et lignende tysk-betalt tidsskrift i Sønderjylland. Til det svarede Meyer polemisk: "Intet problem".

I løbet af de følgende år skrev han adskillige ledere om *Slesvigland* og især om den kritik, der blev rettet imod tidsskriftet. Lederne bar tydeligt præg af, at han godtede sig over den stribet af protester, der kom fra Artur Thomsen, Werner Schmidt og andre tyske grænsepolitikere, fordi det netop afslørede, at den tyske nationalisme lå gemt lige under overfladen.

Meyer skrev også andre artikler i 1980-81 om Artur Thomsens forsøg på at føre grænsepolitik.<sup>52</sup> Han var meget kritisk over for Thomsen, fordi denne nok talte om forsoning og samarbejde, men samtidig forsøgte at bekæmpe det danske i Sydslesvig. Uden at nævne det direkte opfattede Meyer tydeligvis Thomsen og Grenzfriedensbund som en tysk ulv i fåreklæder, der på overfladen havde smukke hensigter, men som reelt arbejdede imod det danske mindretal.

Derimod var det lettere at aflæse og advare imod de borgerlige tyske grænseorganisationer og grænsepolitikere. Det vigtigste eksempel var det nationalkonservative SHHB, som hvert år afholdt de såkaldte Slesvig-Holsten-dage. Det var gjort i mange år, men i 1978 blev SSF for første gang opfordret til at deltage. Det blev afslået uden større diskussion. SHHB's formand var som nævnt dr. Werner Schmidt, og ham havde Meyer ikke noget godt at sige om. Meyer skrev blandt andet en artikel med overskriften "Slesvig-Holstenismen", hvor han på det kraftigste afviste SHHB's henvendelser til SSF om "at sende repræsentanter til et kuratorium, der skal arbejde med programmet for Slesvig-Holsten-dagen 1979."<sup>53</sup> I invitationen var der henvist til "den europæiske ånd og det væsentlige i, at der kommer et sådant samarbejde i gang mellem danskere og tyskere m.h.t. Slesvig-Holsten-dagen." Det fik Meyer op i det røde felt, fordi Werner Schmidt, der havde underskrevet henvendelsen, også havde sendt et brev ud til medlemmerne af SHHB, hvori han advarede imod risikoen for, at SSW kunne blive tungen på vægtskålen i Landdagen i Kiel og dermed bestemme, hvem der skulle danne regering.<sup>54</sup> Derfor opfordrede Schmidt til at stemme på de tyske partier ved landdagsvalget. "Dette standpunkt må han da gerne indtage, men han må da også forstå, at danske sydslesvigere og nationale frisere aldrig vil deltage i Slesvig-Holsten-dagen."

Året efter argumenterede Meyer igen imod, at det danske og frisiske mindretal skulle deltage i Slesvig-Holsten-dagen.<sup>55</sup> Det blev forklaret, at SSF's formand, Ernst Vollertsen, havde afvist invitationen, fordi formålet med dagen var at "fremme slesvig-holstensk kultur, tysk kultur og tysk sprog og fremme den slesvig-holstenske tanke." Meyer havde fuld forståelse for dette formål, men "lige så selvfølgelig er det så også, at Sydslesvigsk Forening, det vil sige de danske sydslesvigere og de nationale frisere, intet har at gøre ved et sådant arrangement." For, som han skrev i en artikel et halvt år senere, "Slesvig-Holsten-dagene skal bruges til at fæstne og styrke den slesvig-holstenske bevidsthed i landets bevidsthed. Det er ikke vor målsætning. Vi vil fremme den danske bevidsthed og den frisiske."<sup>56</sup> Hovedpointen i denne lederartikel var, at man skulle erkende, der var forskel mellem de nationale befolkningsgrupper i Slesvig-Holsten, for kulturelle og nationale forskelle skulle ikke udjævnes – "de skal i stedet komme klart frem!" Derfor havde danskerne og frisere deres årsmøder, mens slesvig-holstenerne havde Slesvig-Holsten-dagene.<sup>57</sup>

Et sidste eksempel på, at Meyer gik i clinch med den borgerlige grænseorganisation SHHB er fra oktober 1984. På SHHB's årsmøde var det

blevet foreslået, at sangen "Schleswig-Holstein meerumschlungen" skulle have status som officiel nationalsang i Slesvig-Holsten.<sup>58</sup> Sangen blev brugt af den slesvig-holstenske oprørsbevægelse i midten af 1800-tallet, og derfor var det ifølge Meyer "en provokation over for den danske folkedel i Sydslesvig; de kan ikke andet end så ufred." Han sammenlignede sangen med den tyske nationalsang, hvor det berygtede vers "Deutschland, Deutschland über alles" var blevet forbudt, fordi det var for belastet. Sådan var det efter hans mening med hele "Schleswig-Holstein meerumschlungen".

SHHB's forslag om at benytte denne sang som Slesvig-Holstens nationalsang var vand på Meyers mølle, fordi det også her blev demonstreret, at der fortsat var liv i den tyske nationalisme i Slesvig-Holsten. Fra dansk side skulle man være sig for at gå med på parolen om national afspænding og samarbejde, fordi der fortsat var store forskelle mellem slesvig-holstenerne og danskere i Sydslesvig, og et unaturligt og skævt samarbejde var til skade for det danske og det frisiske mindretal.

I begyndelsen af 1980'erne udtrykte en stigende del inden for mindretallet imidlertid ønske om, at man skulle åbne sig og søge samarbejde med flertalsbefolkningen. Mange i mindretallet var født efter krigen og havde kun oplevet efterkrigstidens relativt gode relationer mellem mindretal og flertal, mens mange andre havde en tysk baggrund, ligesom antallet af nationalt delte ægteskaber var stort. Derfor opstod der en stigende intern modstand imod Meyer og de andre danske mindretalslederes hårde retorik imod de tyske organisationer, herunder deres uvilje mod at deltage i fælles dansk-tyske arrangementer og mindededage.

## Sammenfatning

Karl Otto Meyer brugte sine lederartikler meget aktivt til at formidle sine holdninger omkring en lang række forskellige emner. Lederne blev således hans vigtigste kanal til at komme bredt ud med sine meninger, og mange steder i Sydslesvig og i Danmark blev hans ledere nærmest opfattet som det danske mindretals officielle holdning. Det skabte naturligvis utilfredshed blandt lederne af de øvrige sydslesviske foreninger, især blandt lederne i SSF.

Et af de helt afgørende temaer i lederartiklerne var hans syn på det danske mindretal i Sydslesvig. Han skrev løbende om forholdet mellem sprog og identitet og om mindretallets åbenhed eller lukkethed. Han var en stærk opinionsdanner, og hans syn på, hvilke rettigheder og

pligter der var forbundet med at være en del af mindretallet, var meget bestemmende i den lange periode, hvor han skrev sine lederartikler. I lederne forholdt han sig også til, hvordan mindretallet var organiseret, og hvordan forholdet mellem foreningerne udviklede sig. Her var det imidlertid ofte svært - for ikke at sige umuligt - at gennemskue, hvornår det var chefredaktøren, partiformanden og/eller landdagsmanden, der udtalte sig.

I lederne var han også polemisk i forhold til de tyske grænsepolitikere i Slesvig-Holsten. Han havde en opfattelse af, at den tyske nationalisme stadigt lurede lige under overfladen i grænselandet, hvilket man fra dansk-frisisk side burde være meget opmærksom på. Derfor var han også en arg modstander af, at begivenheder som de tyske Slesvig-Holsten-dage og de danske årsmøder blev gjort til fælles nationale arrangementer. Han fandt det tværtimod både godt og naturligt, at der var forskelle mellem de tre kulturer i Sydslesvig.

En mere overordnet opfattelse, som han gav udtryk for gennem alle årene, var, at danskheden var tæt knyttet til demokrati, frihed og tolerance, og at disse værdier gav mindretallet stor styrke. Det var disse værdier, der holdt mindretallet sammen og adskilte det fra den tyske flertalsbefolkning.

## KILDER

*Utrykte:*

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):  
P455, arkivæskerne 44-58, 89B  
I61, protokollen 00.22

*Trykte:*

Flensborg Avis, lederartikler ved Karl Otto Meyer:  
"Vort sprog" 16.5.1985.  
"Dansk forbehold" 13.5.1985.  
"En provokation" 8.10.1984.  
"Konstrueret modsætning" 29.11.1980.  
"Tagorganisation" 18.9.1980.  
"Intet problem" 10.9.1980.  
"Skarpe toner" 14.8.1980.  
"Klarer sig med tysk" 5.8.1980.  
"Årsmøderne 1980" 10.6.1980.  
"Liv i gemytterne" 3.5.1980.  
"Uheldig formulering" 7.3.1980.  
"Ikke skjule forskelle" 3.3.1980.  
"Samrådet" 9.11.1979.

"Uden os!" 31.10.1979.  
"Slesvig-Holstenismen" 21.4.1979.  
"Konsekvent og tolerant" 31.12.1977.  
"Sprogets betydning" 17.3.1977.  
"Samrådet" 22.11.1974.  
"Lidt om medlemskab" 2.1.1974.  
"Sprog og sindelag" 17.7.1973.  
"Folkevalgt samråd?" 30.11.1972.  
"Hvem skal nu betale?" 19.9.1972.  
"Blandede ægteskaber" 15.12.1971.  
"Det sydslesvigske samråd" 29.11.1971.  
"Lidt om sproget" 4.9.1971.  
"Ud af busken" 31.7.1971.  
"En afskedstale" 9.7.1971.  
"Samarbejdet mellem vore organisationer" 10.6.1971.  
"Årsmøderne 1971. Kravet om debat" 8.6.1971.  
"Årsmøderne 1969" 3.6.1969.  
"Om at tælle" 9.7.1968.  
"Årsmødet - et godt eksempel" 5.6.1967.  
"Sydslesvig ikke med" 7.2.1967.

## LITTERATUR

Meyer, Karl Otto 2001-2003. *Frihed lighed og grænseland - erindringer*, bind I og II. København: Hernov.  
Nissen, Mogens Rostgaard 2018. *Karl Otto Meyer: Politiker, publicist, polemiker*. Odense: Syddansk Universitetsforlag  
Nissen, Mogens Rostgaard 2016, "Slesvigland", *Sønderjyske Årbøger* 2016, s. 181-207.

Nissen, Mogens Rostgaard 2015. "Det sydslesvigske Samråd I og II", *Flensborg Avis*, 8. og 9.10.2015.  
Weede, Paul m.fl. (red.) 1988. *Karl Otto Meyer og Flensborg Avis*. Flensborg: Flensborg Avis.

## NOTER

- 1 Artiklen er baseret på resultaterne fra en biografi om Karl Otto Meyer, der udkom i efteråret 2018. Der trækkes især på kapitlet om hans avisledere.
- 2 ADCB P455, arkivkasserne 44-58.
- 3 P. Weede m.fl. 1988. *Karl Otto Meyer og Flensborg Avis*.
- 4 K.O. Meyer 2001-2003. *Frihed lighed og grænseland - erindringer*, Bind I og II.
- 5 Baseret på lederartiklerne i ADCB P455, arkivkasserne 44-58.
- 6 Flensborg Avis, "Lidt om medlemskab" 2.1.1974; P. Weede m.fl., *Karl Otto Meyer og Flensborg Avis*, 1988, s. 54-55.
- 7 Ibid.
- 8 Flensborg Avis, "Konsekvent og tolerant" 31.12.1977.
- 9 Flensborg Avis, "Årsmødet - et godt eksempel" 5.6.1967; P. Weede m.fl., 1988, s. 20-21.
- 10 Ibid.
- 11 Flensborg Avis, "Årsmøderne 1969" 3.6.1969.



- 12 Ibid.
- 13 Flensborg Avis, "Årsmøderne 1971. Kravet om debat" 8.6.1971.
- 14 Flensborg Avis, "Årsmøderne 1980" 10.6.1980.
- 15 Flensborg Avis, "Sydslesvig ikke med" 7.2.1967.
- 16 Ibid.
- 17 Flensborg Avis, "Om at tælle" 9.7.1968.
- 18 Ibid
- 19 Flensborg Avis, "En afskedstale" 9.7.1971.
- 20 Ibid.
- 21 Flensborg Avis, "Lidt om sproget" 4.9.1971.
- 22 Ibid.
- 23 Flensborg Avis, "Blandede ægteskaber" 15.12.1971; P. Weede m.fl., 1988, s. 34.
- 24 Flensborg Avis, "Sprog og sindelag" 17.7.1973; P. Weede m.fl. 1988, s. 40-41.
- 25 Flensborg Avis, "Sprogets betydning" 17.3.1977; P. Weede m.fl. 1988, s. 88-89.
- 26 Ibid.
- 27 Flensborg Avis, "Uheldig formulering" 7.3.1980; P. Weede m.fl., 1988, s. 110-115.
- 28 Ibid.
- 29 Ibid.
- 30 Flensborg Avis, "Vort sprog" 16.5.1985.
- 31 M.R. Nissen 2015, "Det sydslesvigske Samråd I og II".
- 32 Flensborg Avis, "Samarbejdet mellem vore organisationer" 10.6.1971.
- 33 Flensborg Avis, "Det sydslesvigske samråd" 29.11.1971.
- 34 Flensborg Avis, "Folkevalgt samråd?" 30.11.1972; P. Weede m.fl., 1988, s. 38-39.
- 35 Ibid.
- 36 Ibid.
- 37 M.R. Nissen 2015, "Det sydslesvigske Samråd I og II".
- 38 Flensborg Avis: "Samrådet" 22.11.1974.
- 39 Ibid.
- 40 Flensborg Avis, "Ud af busken" 31.7.1971; "Hvem skal nu betale?" 19.9.1972.
- 41 Flensborg Avis, "Ud af busken" 31.7.1971.
- 42 Flensborg Avis, "Hvem skal nu betale?" 19.9.1972.
- 43 Ibid.
- 44 Flensborg Avis, "Samrådet" 9.11.1979.
- 45 Flensborg Avis, "Tagorganisation" 18.9.1980.
- 46 Ibid.
- 47 Ibid.
- 48 Angående Slesvigland, læs M.R. Nissen 2016: "Slesvigland".
- 49 Flensborg Avis, "Liv i gemytterne" 3.5.1980.
- 50 Flensborg Avis, "Klarer sig med tysk" 5.8.1980.
- 51 Flensborg Avis, "Intet problem" 10.9.1980.
- 52 Flensborg Avis, "Skarpe toner" 14.8.1980; "Konstrueret modsætning" 29.11.1980; "Dansk forbehold" 13.5.1985.
- 53 Flensborg Avis, "Slesvig-Holstenismen" 21.4.1979.
- 54 Ibid.
- 55 Flensborg Avis, "Uden os!" 31.10.1979.
- 56 Flensborg Avis: "Ikke skjule forskelle" 3.3.1980.
- 57 Ibid.
- 58 Flensborg Avis, "En provokation" 8.10.1984.
- 59 Flensborg Avis 19.3.1974, 2.
- 60 Flensborg Avis 7.7.1971, 2 og 7; 8.7.1971, 2 og 9.
- 61 ADCB I61-00.22 1974, 7.

## Zusammenfassung

Vier Jahrzehnte lang war Karl-Otto Meyer politischer Leiter der Dänischen Minderheit in Südschleswig. 15 Jahre diente er als Vorsitzender des Südschleswigschen Wählerverbandes, 25 Jahre als Landtagsabgeordneter und 20 Jahre als Chefredakteur bei Flensburg Avis.

Karl Otto Meyers Leitartikel wurden sehr aktiv eingesetzt, um seine Haltungen zu ganz verschiedenen Themen Ausdruck zu geben. Die Leitartikel wurden sein wichtigster Kanal, um seine Meinungen breit zu vermitteln, und vielerorts in Südschleswig und Dänemark bekam man den Eindruck, diese waren die offiziellen Meinungen der dänischen Minderheit. Das führte vor allem in der Führungsebene der SSW zu Unzufriedenheit.

Ein sehr entscheidendes Thema seiner Leitartikel war sein Blick auf die dänische Minderheit in Südschleswig. Er schrieb laufend über die Beziehung von Sprache und Identität sowie den Grad der Offenheit, die in der Minderheit vorherrschte. Er war ein starker Meinungsbilder, und seine Sicht der Dinge, bezüglich der Rechte und Pflichten der Angehörigen der Minderheit war sehr entscheidend. In diesen Artikeln äusserte er sich auch zur Organisation der Minderheit, und wie die Beziehungen zwischen den einzelnen Vereinen war. An dieser Stelle wurde es besonders schwierig- wenn nicht unmöglich- die Meinungen des Chefredakteurs, des Parteivorsitzenden und/oder des Landtagsmitglieds zu unterscheiden.

In seinen Leitartikel behandelte er das Verhältnis zu den deutschen Grenzpolitikern eher polemisch. Seiner Auffassung nach befand sich im Grenzland unter der Oberfläche ein deutscher Nationalismus, den man auf jedenfall von der dänisch-friesischen Seite sehr genau beobachten sollte. Deshalb war er ein grosser Gegner davon, Ereignisse wie die deutschen Schleswig-Holstein-Tage und die dänischen Jahrestreffen zu gemeinsamen Nationaltreffen zu machen. Er fand es dagegen gut und natürlich, dass es im Grenzland diese drei unterschiedlichen Kulturen gab.

Durch die Jahre hindurch vertrat er der Auffassung, dass das Dänentum eng an Demokratie, Freiheit und Toleranz geknüpft war, und dass die Minderheit von diesen Werten sehr profitierte. Diese hielten die Minderheit zusammen und unterschied sie von der deutschen Majoritätsbevölkerung.

# Erindringer fra et dansk mindretalsliv

AF ANNEMARIE ERICHSEN

Annemarie Erichsen fra Wees i Sydslesvig fortæller her om sine mange oplevelser som foreningsaktiv inden for det danske mindretal i Sydslesvig. Rundet af en slægt med både danske og tyske sympatier, som det så ofte ses i grænselandet, blev hendes egen opvækst i årene efter 2. Verdenskrig præget af det danske arbejde – en prægning der siden holdt ved. Da hendes egne børn kom i dansk børnehave, blev det starten på et rigt foreningsliv, først som protokolfører for børnehavens forældreråd, men siden som formand for Den slesvigske Kvindeforening. I denne erindringsartikel fortæller hun om sine mange oplevelser som aktivt medlem af det danske mindretal og ikke mindst om Kvindeforeningen, der har været – og fortsat er – en kilde til nye oplevelser og erfaringer.

## Min familiemæssige baggrund

Mit navn er Annemarie Erichsen, og jeg er født og opvokset i Flensborg. Min far var fisker, født i Aabenraa og vokset op ved Genner Bugt med de nærmeste naboer i Slibemøllen og maleren Theodor Svensens sommerhus, som senere blev til Grænseforeningens Gennerhus. Familien stammede oprindeligt fra Holmen i Slesvig, men min gren af familien flyttede efter 1864 til Egernførde og derfra med en flok fiskere til Aabenraa i 1880'erne.

Min farfar har både før og efter 1920 engageret sig i hjemmetysk politik, men stod af, da NS-inspirerede folk overtog ledelsen. Han mente i 1920, at det var bedst, at hans børn forblev tyske statsborgere, så syv ud af en børneflokk på ni flyttede til Flensborg: Mine bedsteforældre blev dog selv boende i Gennerstrand og blev danske statsborgere ligesom de to yngste døtre. Af dem, der flyttede sydpå, forblev kun de fire ældste søskende i Flensborg, mens de tre andre flyttede tilbage til Danmark og var i resten af deres liv meget bevidste om deres danskhed. De tilbageblevne Flensborgere søgte én efter én tilslutning til det danske mindretal.

Min mors familie var over slægtled helt tilbage til begyndelsen af 1800-tallet tømrere og bygmestre i Flensborg. Efter 1864 var de ikke decideret medlemmer af det danske mindretal, men min mormor havde en kusine, Emmy Ball Hennings, der har skrevet en række bøger, og i

en af sine erindringsbøger skrev hun om mine oldeforældre og betegnede dem som sin danske onkel og tante. Det må hentyde til et dansk sindelag, for de var efter 1864 blevet tyske statsborgere og bosat i Flensborg. Efter 1. Verdenskrig søgte min mor og en af hendes brødre arbejde i København; min morbror blev der og stiftede familie, mens mor vendte tilbage. Når jeg kommer så detaljeret ind på min familiefortid, er det for at forklare de aldeles indviklede tysk/danske tilhørsforhold, som mange af de gamle Flensborg-familier har. For mit vedkommende kan jeg sige, at onkler og tanter, fætre og kusiner var nærmest ligeligt fordelt nord og syd for den nuværende grænse.

Jeg er selv født i Flensborg i november 1943, altså endnu under krigen. Min bror, godt 15 år ældre end mig, var i det sidste krigsår "Flak-Helfer" i Hamborg, uddannet i Kollund Skov. Disse børn skulle dengang betjene "Flugabwehrkanonen", forkortet Flak, og være med til at forsvare Hamborg mod luftangreb. Han nåede endda som 16-årig at blive regulær soldat, men hans deling blev på vej østpå overhalet af englænderne, og med en af deres tanks kom han hjem til Flensborg. Mine forældre havde ikke gjort sig de store overvejelser om deres nationale tilhørsforhold; de var flensborgere og dermed godt.

Mor fortalte mig engang, at da Sydslesvigsk Forening, SSF, kom i gang, efter at den som Slesvigsk Forening havde mistet mange medlemmer under nazismen, havde hun haft et ønske om at blive medlem. Da hun nævnte det over for far, havde han svaret, at det havde han længe gået og pønset på. Så mine forældre blev ret tidligt – i 1947 eller deromkring – medlemmer af SSF, og da de fortalte det i familie- og vennekredsen, viste det sig, at mange var blevet eller var på vej til at blive medlemmer "inne Verein", som det dengang hed på plattysk. Min mormor blev betalende medlem i Skoleforeningen; den ville hun gerne støtte, selv om hun kun havde en meget beskednen enkepension, for hun ville gerne, at jeg kom i dansk skole.

Mine forældre fik tilbudt en børnehaveplads til mig, men børnehaven nåede ikke at blive færdig, før jeg kom i skole. De første fire år har jeg gået i Palæskolen på Jørgensby for derefter at fortsætte på Duborg-Skolen, først to år i mellemkoleklasse, men efter indgåelsen af København/Bonn-aftalerne i gymnasiet.

Jeg har været feriebarndom på Falster, hvor jeg syv år i træk var hos de samme værtsfolk. Kontakten til mine plejeforældre bestod, til de døde. Under mine sommerferieophold var jeg blevet gode venner med nabovens datter, en niece til min plejefar, der var på alder med mig. Også det



*Annemarie i 1. klasse på Palæskolen. Foto: privat eje.*

venskab har holdt livet igennem, og min datter har været feriebarn hos hende på Falster et år eller to, og et af hendes børn har holdt sommerferie hos os. Min skolegang sluttede med studentereksamen, og derefter fik jeg – familietraditionen tro – en uddannelse i byggefaget og blev gift med en muremester. Vi har to børn, hvoraf den yngste, vor søn, er uddannet tømrer og bygningsingeniør.

## Om det sydslesvigske foreningsliv

I 1975 byggede vi hus i Ulstrupfeld i udkanten af Lyksborg, og året efter kom mit ældste barn i børnehave i Lyksborg. Jeg var, som det dengang endnu var helt almindeligt, efter min datters fødsel blevet hjemmegående husmoder og havde altså tid til andet og mere end husholdningen. Og her starter så min lange karriere i mange forskellige bestyrelser inden for mindretallet. Jeg blev i første omgang protokolfører for børnehavens forældreråd, siden for skolens og desuden kasserer i skolekredsen. Medens børnene gik i skole – dansk skole selvfølgelig – har jeg i mange år siddet i Skoleforeningens Fællesråd, altså dens hovedstyrelse. I en tiårs periode har jeg været formand for Lyksborg SSF og som sådan været med til at holde kontakt til Lyksborg SSF's venskabsforbindelser i Grænseforeningerne i Ringsted og Balle/Bredsten. På de årlige besøg – både af os i Danmark og af medlemmerne nordfra hos os – opstod der venskaber familierne imellem. I venskabsbesøgene for Vejle Vesteregn, som Balle/Bredsten kredsen er gået op i, og Lyksborg deltager jeg selvfølgelig stadig hvert år; kontakten til Ringsted er dog gået i stå. Mit medlemskab af SSF Flensborgs Amtsbestyrelse varede indtil for bare et par år siden.

Gennem vore børns legekammerater og min medvirken i foreningsarbejdet i Lyksborg kom jeg i kontakt med medlemmer af Lyksborg Kvindeforening, der syntes, at jeg også burde blive medlem der. Jeg troede i første omgang, at det var en lokal klub med hyggesnak og håndarbejde, for jeg var jo vokset op i Flensborg, altså i en by, hvor Kvindeforeningen ikke har nogen kredse. Her fandtes der derimod siden slutningen af 1930'erne en Husmoderforening, nu kaldet Foreningen af Aktive Kvinder. Mit kendskab til et sådant kvindeforeningsarbejde var imidlertid ikke-eksisterende, da heller ikke min mor deltog heri. Således var min far kort før min fødsel ude for et uheld under fiskeri, der kostede ham førligheden. Fiskere var søfolk og forsikret i "Seeberufsgenossenschaft". Det var en privat forsikring, som englænderne lukkede efter krigen, så han fik ikke nogen pension derfra. Da mor i

1950 fik chancen, begyndte hun derfor at arbejde på chokoladefabrikken i Flensborg. Med en mand, der tit var sengeliggende, et lille barn, en husholdning og en kolonihave havde hun mere end nok at se til, så tid til kaffekomsammen i nogen forening var der næppe. Dog deltog vi, så længe jeg kan huske tilbage, i SSF's sommerudflugter, adventsfester og selvfølgelig i friluftsmødet under årsmøderne.

Men mor var god til håndarbejde af al slags, hun formåede også at sy og strikke alt mit tøj ved siden af alt det andet, hun skulle. Og hun var dygtig til at brodere. Hun lærte mig fra lille af at omgås nål og tråd, og jeg har hele mit liv været glad for håndarbejde, specielt dansk korsstingsbroderi. Da mine folk i Lyksborg fortalte mig om en håndarbejdsudstilling, som de havde lavet og var helt optaget af, så blev jeg interesseret, og det endte med, at jeg meldte mig ind i foreningen. I starten oplevede jeg Lyksborg Kvindeforening som en snakkeklub med fortrinsvis ældre damer. Men jeg må have været med til Den slesvigske Kvindeforenings jubilæumsfest i 1992 på Slesvighus. Og der opdagede jeg, at der lå andet og langt mere bag, og jeg begyndte for alvor at interessere mig for foreningen og engagere mig i arbejdet. I 1993 blev jeg næstformand i Lyksborg og året efter formand for kredsen; det vil sige, at jeg i år har bestridt denne opgave i over 25 år.

I 1999 blev jeg valgt ind i Den slesvigske Kvindeforenings hovedstyrelse. På den samme generalforsamling tog Margret Lassen imod genvalg som formand, og jeg glædede mig til samarbejdet, men sådan kom det ikke til at gå; hun var syg og døde hen på sommeren. Efter Efterårsstævnet, som det år holdtes på Lyksborg Skole, pegede man på mig som efterfølger. Jeg havde svære betænkeligheder. Jeg var nervøs for, at jeg ikke kunne leve op til, hvad Margret Lassen og hendes forgænger, Edith Sigaard Madsen, som jeg beundrede meget, havde lagt op til. Men min forgænger i Lyksborg, Gudrun Jensen, mente, at jeg nok ville vokse med opgaven og nok skulle klare det, så jeg sagde ja til at prøve og kom allerede længe før generalforsamling og valg i gang med at tilrettelægge en Københavnertur og sommerudflugt for den næste sommer. Og siden generalforsamlingen i 2000 har jeg så været formand for Den slesvigske Kvindeforening. Britta Söhner, dengang kasserer for hovedstyrelsen, og især Edith Sigaard Madsen hjalp mig i gang og informerede mig om alt, hvad jeg skulle tage mig af.

Der gik mere end et år, før jeg fandt ud af, hvor mange kontakter Kvindeforeningen havde, men allerede morgenen efter valget skulle jeg repræsentere vor forening under Husmoderforeningens kredsgene-

ralforsamling. Jeg var noget forundret over, at jeg også skulle til Fælleslandboforeningens generalforsamling og til den i Dansk Familielandbrug, for hvad vidste jeg bybo da om disse gamle forbindelser ude på landet? Siden fandt jeg ud af, at Familielandbruget havde en kvindefdeling, hvis konsulent vi benyttede os af, og at der fra starten af havde været forbindelse til Fælleslandboforeningen. Deres bogholder havde således også fungeret som lønbogholder for vore ansatte, så længe vi havde sådan nogle. Jeg blev også inviteret til Grænseforeningens sendemandsmøde på Nyborg Strand og fandt ud af, at Kvindeforeningen før i tiden havde søgt og fået tilskud fra Grænseforeningen. Det lå ikke længere tilbage, end at Edith i sin formandstid endnu havde forhandlet med Grænseforeningen. Jeg var til generalforsamling hos Familie & Samfund, Sønderjylland, og til deres landsmøde – også de havde konsulenter, der kom ned til os, og vi fik Karolines Kogebøger via dem. Jeg var også til højskoledag hos dem og hentede mig inspiration til vor egen Rømø-weekend. Og selvfølgelig var jeg også til generalforsamling hos Den nordslesvigske Kvindeforening, der stillede pladser til rådighed på Rømø Kur & Rekreation, samme sted, hvor vor Kvindeforening holdt sin højskoleweekend.

Jeg havde i de par måneder, hvor jeg bare havde været bisidder i hovedstyrelsen, allerede overtaget opgaver i Det humanitære Udvalg, et slags styrende udvalg for ældrearbejde med medlemmer fra en række foreninger inden for mindretallet, og i Sundhedsrådet, Dansk Sundhedstjenestes hovedstyrelse, så der vidste jeg allerede, at der ventede opgaver på mig. Og der kom mere til, for det viste sig, at der var noget, der hed "de tilsluttede organisationer". Det var sammenslutningen af alle de små foreninger, der samarbejdede med SSF. Her var Kvindeforeningen den største og plejede at repræsentere dem alle i SSF's hovedstyrelse, men også i Det sydslesvigske Samråd, hvor mindretallets største foreninger og institutioner drøfter spørgsmål af fælles interesse. Og endelig kom Edith Sigaard Madsen og bad mig følge med til et møde i LandesFrauenRat, en sammenslutning af landsdækkende kvindeforeninger i landet Slesvig-Holsten med sæde i Kiel og med kontakt til regeringen. Hun var dengang vor repræsentant. Medlem af Folkevirke i København var vi dengang også, så også der skulle jeg med til møder. Så jeg fik travlt, men jo mere jeg opdagede, jo mere spændende var opgaven. Og de "gamle damer", Edith Sigaard Madsen, der selv havde været formand i 19 år, og hendes kasserer Gerda Jensen mente, at jo flere opgaver jeg selv påtog mig, jo hurtigere ville jeg finde ud af



sammenhængene og foreningens historie og virke. Så jeg gik i gang, og foreningen blev "min" forening, som jeg stadig er meget optaget af.

## Den slesvigske Kvindeforening og det særlige ved den

Den 10. februar 1920 stemte den nordlige del af det gamle Slesvig sig hjem til Danmark, men i Zone II, Mellemslesvig, blev det ikke sådan. Kvinder fra Danmark, især også kvinder fra Den nordslesvigske Kvindeforening, var hernede på afstemningsdagen den 14. marts og oplevede, at der blev tysk flertal. Den nordslesvigske Kvindeforening var startet under det preussiske styre i 1907 og havde gjort sine erfaringer med, at en forening for kvinder – specielt ude på landet – var god til at styrke sammenholdet i mindretallet. Nu blev det jo os hernede, der blev det nye danske mindretal, og de gav sådan set stafetten videre til os.

Det hele startede med, at en lille kreds af damer, fra hvad vi i dag kalder Sydtønder distrikt samt fra Skovlund-Valsbøl, mødtes med kvinder fra Den Nordslesvigske Kvindeforening, fra Danske Kvinders Slesvigske Forening og fra Flensborg-Samfundet & Foreningen Danebrog på hotellet Flensburger Hof, i dag politigården på Norderhofenden i Flensborg. Den 20. marts 1922 blev der holdt stiftende generalforsamling, og dermed var Den slesvigske Kvindeforening gået i gang. Under dette første møde på Flensburger Hof blev de tilstedeværende kvinder fra syd for den nye grænse spurgt, hvad de anså for det mest presserende, og der blev ytret ønske om ansættelse af en sygeplejerske. Og som tingene engang imellem flasker sig: En sygeplejerske fra Haderslev, Maren Sørensen, havde netop henvendt sig og tilbudt sin indsats. Hun havde endda tilbudt at bygge hus til sig selv og sin kollega frk. Rattenborg, som ville tage med hende hened. Maren Sørensen skrev: "Når jeg nu lige vidste, hvor huset skal ligge, så kunne jeg begynde at forberede." Det kom til at ligge i Valsbøl, og Maren Sørensens indsats og frk. Rattenborgs tiltræden blev begyndelsen på en professionel sygeplejefdeling med til sidst ikke færre end seks hjemmesygeplejersker, der cyklede rundt til deres patienter ude på landet. I 1945 kom så brødrene Vermehren hened og startede Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig, og i 1947 gik nogle af vore sygeplejersker over til den nystartede forening. Kun søster Erna i Harreslev fortsatte under Kvindeforeningens regi helt frem til 1954, hvor også hun blev ansat af Sundhedstjenesten.

I starten hjalp Den nordslesvigske Kvindeforening med at organisere arbejdet med sygeplejen. Pengene til formålet blev indsamlet i Dan-



*Søster Erna i gang med sygeplejen. Foto: Lars Nørgaard.<sup>1</sup>*

mark, nok især af Danske Kvinders Slesvigske Forening, der også har indsamlet midlerne til, at Dansk Alderdomshjem i Flensborg kunne bygges. Den Nordslesvigske Kvindeforening, der drev et kur- og rekreationshjem på Rømø, stillede igennem mange år også fripladser til rådighed for os, så trængende medlemmer af vor Kvindeforening kunne komme på ferie der.

Efter at vi havde opgivet vor egen sygeplejeafdeling, da Sundheds-tjenesten var startet, blev det sådan, at vi kom med til at styre den nye forening, og vi har siddet i dens bestyrelse lige siden. I dag er det sådan, at vi har tre pladser i Sundhedsrådet og en plads i forretningsudvalget. Det er mig, der har denne plads i forretningsudvalget, og i en række år har jeg været udvalgets tilfornordnede ved sygeplejemøderne. Mange af sygeplejerskerne har igennem tiderne været medlemmer hos os, så der er stadig en levende forbindelse til vort gamle virkeområde.

Et andet ønske, der blev fremsat i 1922, var, at Kvindeforeningen skulle støtte unge sydslesvigere, der skulle på efterskole i Danmark. Også det er nok kommet i gang helt fra starten, men så gået i glemmebogen. På et tidspunkt i starten af mit formandskab arvede Kvindefor-

eningen en større sum penge, og dermed kunne vi genoptage tilskuddene til efterskoleophold i Danmark. Vi har i tiden 2009 til 2016 kunnet støtte 25 elever med 500 € til hver, hvad der svarede nogenlunde til en måneds ophold.

Vedtægterne, som Den slesvigske Kvindeforening startede med, var hentet fra Den Nordslesvigske Kvindeforening. Det underliggende formål var og er at skabe sammenhold mellem danske familier i landdistrikterne, og foreningens opgaver blev desuden at tage sig af gamle, syge, ensomme og trængende. Der var megen nød dengang efter 1. Verdenskrig, så der var nok at tage fat på.

Denne formålsparagraf er uændret til i dag, men nu siger vedtægterne også, at vi skal virke for kvinders dygtiggørelse. Den opgave er kommet til under de trange tider efter 2. Verdenskrig, hvor man skulle hjælpe hinanden med idéer om, hvordan man kunne klare dagen og vejen som husmoder, men hvor der også var krigsenker, der skulle skaffe sig et levebrød, og ugifte, der måtte se at få sig en uddannelse og deltage i erhvervslivet på en hel anden måde end førhen. Vi kom i gang med husholdningskonsulenter, og vi støttede medlemmers højskoleophold i Danmark. At kvinders chancer så indtil i dag langt fra er lige så gode som mænds, har under Edith Sigaard Madsens formandskab ført til, at vi er blevet medlem i LandesFrauenRat, hvor vi engagerer os i det kvindepolitiske arbejde i delstaten.

En anden af vore opgaver er at tage sig af de gamle. Kvindeforeningskredse påtager sig stadigt at lave udflugter og adventsfester for ældre enten alene eller sammen med SSF eller kirken. Mange af vore medlemmer er engagerede i ældreklubbers ledelse eller i det rent praktiske arbejde med ældreftermiddage. Fire ældreklubber henregner sig selv under Kvindeforeningen, og vor hovedstyrelse har, siden SSF styrer ældrearbejdet via Humanitært Udvalg, en plads i udvalget.

Allerede i 1920'erne kom der en hel række kredse i gang. Ladelund har for eksempel eksisteret siden 1923. Skovlund, Medelby, Agtrup og Læk var som sagt med til at starte det hele, og også Harreslev, Hanved og Ondaften hører til de allerældste. Jaruplund må også være gammel, for medlemmer derfra, blandt andet Christine Budach, var med til at starte Lyksborg Kvindeforening, der i første omgang gik i gang i 1925. Mange af kredsene – som f.eks. Lyksborgkredsen – gik til i løbet af 2. Verdenskrig, men startede så igen lige efter krigen. Og for nu at blive ved Lyksborg, som jeg kender bedst: Her kom man i gang igen i 1947,

fik trods trange tider også kontingentet ind for 1948, men var lige ved at gå fallit, da en valutareform gjorde kassebeholdningen værdiløs. Så måtte man opkræve kontingentet en gang til, og det på et tidspunkt, hvor man lige efter reformen kun havde de 40 DM, som man havde fået i 'Kopfgeld' for hver voksne person. Bankbøgerne var spærrede, og arbejdsløsheden var oppe på 50 %. Men vi klarede skærene, og meget hurtigt ekspanderede medlemstallet ude hos os i Lyksborg til over 150, hvor vi i dag er 30. Jeg formoder, at forholdene var noget lignende alle vegne. I den store Kvindeforening, landsorganisationen, lå medlems-tallene således helt oppe på 2.000 omkring 1948/49 mod i dag 635.

Den slesvigske Kvindeforening, altså landorganisationen, klarede således at overleve krigstiden og de svære tider efter krigen og har jo altså eksisteret hele tiden siden 1922. Formændene var store personligheder og kendte navne: Nr. 1 var Anne Jepsen fra Valsbøl, der startede med at lægge bolig til Maren Sørensen og hendes sygeplejerske, nr. 2 var Anna Tychsen fra Skovlund og mor til Hermann Tychsen, der på et tidspunkt var formand for SSF. Derefter var Anna Kjems, gift med vandrelæreren Niels Kjems, formand igennem 20 år for så at blive afløst af Margrete Lorenzen, datter af den første formand, Anne Jepsen. Siden fulgte Anna Büchert. Et gammelt medlem fra dengang fortalte mig engang, at man langt fra var enige om hendes valg til formand, fordi hun som den første ikke var landmandskone, men lærer, men det var nok en skrøne, for Anna Kjems var jo også lærerhustru. Derpå fulgte Esther Lange og så Edith Sigaard Madsen, der var formand i 19 år. Margret Lassen fra den legendariske dansksindede Lassen-slægt i Strukstrup døde efter godt 6 år på posten. Jeg havde voldsomme betænkeligheder ved at skulle træde i disse folks fodspor. Kunne jeg nu også leve op til, hvad man forventede af en formand for Den slesvigske Kvindeforening?

## Mit eget formandsliv

Da jeg blev formand i år 2000 havde vi stadigvæk en håndarbejdsafdeling, der var startet i 1957 på initiativ af Anna Kjems. I kladden til et brev, som findes i mine gemmer, gjorde hun rede for, hvorfor hun syntes, at det var vigtigt at få de fine danske korsstingsarbejder ud til alle medlemmer. Hun skrev, at hun under kvindeforeningsmøderne kun så folk sidde og strikke uldent undertøj. Det, syntes hun, var for ringe; folk skulle lære bedre. "Et stykke dansk håndarbejde i hvert et hjem", sådan lød devisen. Jeg må nok sige, at jeg var lidt harm på vore

formødres vegne, da jeg stødte på brevet. Netop i 1957 var jeg nemlig på ferie hos familien i København, hvor min morbror viste mig meget af byen. Men når han var på arbejde, satte min tante mig til at strikke uldent undertøj, til dels af noget gammelt, som jeg fik lov til at trævle op. Og min tante Olga var skam god til at brodere, så ... Og hvad angik kendskabet til de fine håndarbejder hernede i Flensborg, ja så havde min mor, født 1903, gået til hvidsyning, før hun kom i skole, og kunne altså brodere, før hun fik lært at læse. Men det varede mange år, før nøden efter 2. Verdenskrig var forbi, og vintrene i min barndom – sådan husker jeg det – var meget kolde.

Men hvorom alting er, håndarbejdsafdelingen kom i gang, støttet af penge fra Grænseforeningen og holdt i gang ved salg af håndarbejds-materialer. Der var en central, det vil sige et kontor og lager, der til sidst blev ledet af Erika Reimers, som var ansat. Desuden var der et udvalg, der bestod af broderiglade damer, som valgte modeller, tegnede mønstre, broderede et eksemplar af hver model og fyldte en stor rejsekuffert hvert andet år, som så blev sendt rundt til kredsene. Ud fra dem kunne man bestille materiale til at gå i gang selv, hvorpå centralen købte materialerne hjem til medlemmerne. Udvalget havde gemt alle mønstre og materialeprøver fra ikke færre end 25 kufferter, svarende til 47 års virke, så da håndarbejdscentralen lukkede, sad Erika Reimers og jeg en hel dag på Dansk Centralbibliotek for at sortere alt dette materiale i arkivkasser og etikettere dem. Lars Henningsen, arkivaren, nægtede pure at være med; det havde han ikke forstand på. I dag fylder vor gamle håndarbejdsafdeling flere hyldemeter i Arkivets kælder, men det er gemt det hele og vil kunne hentes frem, hvis korsstingsbroderier skulle gå hen og blive moderne igen. Som et alternativ indførte vi så Aktivitetsdagen, der skal være til inspiration for andet håndarbejde og husflid.

Andre ansatte, som vi havde engang – dog ikke mere i min tid – var husholdningskonsulenter, der skulle hjælpe til selvhjælp, både hvad madlavning, spædbørnspleje og tøjsyning angik. Det at sy en kjole af tre gamle hørte op, da det tyske Wirtschaftswunder (det økonomiske mirakel) gjorde, at man igen kunne købe, hvad man havde brug for. Spædbørnsplejen, der i de svære tider efter krigen indebar, at kredsene rådede over vugger og babyudstyr, som man kunne låne, gik af samme grund i sig selv. Madlavningen har derimod overlevet krisetiderne efter 2. Verdenskrig og gik fra at lære folk, hvordan man fik lavet mad, der indeholdt i al fald et par kalorier, til hvordan man laver mad med reduceret kalorieindhold. Afdelingen blev først lukket engang i 1990'erne.

En sidste vasketøjskurv fyldt med gryder, knive med mere fik jeg udleveret efter en ansat under et møde i Læk for cirka 10 år siden, og den er gået til en af dem, der i dag står for maddemonstrationer, men jo altså ikke mere som ansat konsulent. I dag kører det som kurser, hvor vi betaler lærerløn efter Voksenundervisningens takst. Der afholdes også andre kurser, engang imellem i samarbejde med voksenundervisningen, så vi sidder også i dens styrekreds; vi har to pladser, den ene i selve Voksenundervisningsnævnet.

Under Margret Lassen startede rejseweekenderne som indkøbs- og teaterture til København, en enkelt gang til Berlin, hyggelige og – efterhånden, som der kom lidt mere kød på – også lærerige dage i fællesskab. Vi løb dog efterhånden tør for idéer i sammenhæng med København og lod turene gå andre steder hen som for eksempel til Skagen og Djursland. Desværre blev tilslutningen ringere, og til sidst kunne det ikke køre rundt.



Udflugt med Kvindeforeningen til Augustenborg og Ærø i 2008. Her fotograferet ved Augustenborg Slotsgård. Foto: privat eje.

Rejseweekenderne skiftede hvert andet år med vores Rømø-weekender, en slags højskoleweekender i Den Nordslesvigske Kvindeforenings rekreationshjem på øen. Men da Den Nordslesvigske Kvindeforening i 2007 måtte lukke og sælge sit hjem, var det slut. Vi prøvede at lægge disse højskoleweekender til Rønshoved Højskole, hvad der også fungerede fint, men så blev vi konfronteret med at skulle spare i stor stil, da vores tilskud blev skåret ned. Konsekvensen blev, at weekenderne blev lavet om til en årlig højskoledag – skiftevis som eftermiddags/ aftenmøde og som heldags temadag med ekskursion – og det hele på og i samarbejde med Jaruplund Højskole.

Derudover kører foreningslivet vel stort set, som det altid har gjort. Kredsene bestemmer selv deres program, og hvor tit der holdes møde, fastlægger deres kontingent og vælger en kredsbestyrelse.

Hovedstyrelsen inviterer medlemmer fra hele landsdelen til generalforsamling med valg til hovedstyrelsen, til højskoledag, fælles sommerudflugter, aktivitetsdag og efterårsstævne, og vi har det fint med hinanden både hjemme i kredsene, og når vi er sammen til fællesarrangementer.

## Stadigt nyt at lære – om foreningens ældste historie

Så meget vidste jeg om Den slesvigske Kvindeforening ved årsskiftet 2018/19. Jeg havde ved flere lejligheder holdt foredrag om foreningen både nord og syd for grænsen, så jeg mente, jeg var godt og grundigt inde i historien.

I julen 2018 døde så Gerda Jensen, og små to måneder senere fulgte Edith Sigaard Madsen efter. Gerda havde boet hjemme helt til det sidste, og fra hendes dødsbo fik jeg en hel flyttekasse med gamle papirer. En masse kunne sorteres fra, men tilbage blev nogle gamle protokoller fra Satrup-kredsen, hvor hun havde været formand, fra Esther Lange, en regnskabsbog helt tilbage fra 1923 og en hel masse breve og fotos. Specielt Satrup-bogen indeholdt en masse avisudklip om møder i den centrale afdeling af Den slesvigske Kvindeforening fra midten af 1950'erne og frem. Det var interessant læsning, især om Kvindeforeningens 50 års stiftelsesfest, hvor der var samlet ikke færre end 800 gæster i Idrætshallen i Flensborg. Men også brevene var interessante, da de dokumenterede Danske Kvinders Slesvigske Forenings indsamling af penge til trængende hernede i Sydslesvig og endda indeholdt lister over, hvem der havde modtaget pengegaver.



*Den store jubilæumsfest i 1972. Foto: privat eje.*

Alt dette skulle selvfølgelig ind på Arkivet for Dansk Centralbibliotek, og da jeg nu engang var i gang med at sortere, var jeg også en tur igennem mine egne gemmer, sådan at vigtigt materiale, der lå hjemme hos mig, samt mine egne ældste formandsmapper kunne følge med ind på Arkivet. Derved fandt jeg en kasse med Slesvigske Kvinders Julebøger, en komplet samling fra 1936 til 1949. Jeg kiggede dem igennem og opdagede, at de var blevet udgivet af Thyra Jenssen, en af de damer fra København, der havde været med til at stifte Den slesvigske Kvindeforening i 1922. Disse bøger blev trykt hos Hagerup i København og solgt i Danmark, og hvad der kom ind af indtægter, gik ubeskåret til Kvindeforeningens sygeplejefdeling. Jeg begyndte at læse i bøgerne og blev mere og mere bidt af min læsning.

Bøgerne fortalte blandt andet om Louise Wright og om forfatterinden Thyra Jenssen, der begge havde været med til at starte Den slesvigske Kvindeforening. Der var artikler om deres besøg hernede og deres lange og besværlige ture til fods eller med hestekøretøjer ud til de små nye Kvindeforeningskredse. En af disse ture gjaldt endda Lyksborg Kvindeforening, altså den, der bukkede under under krigen. Den artikel var selvfølgelig særlig interessant, og jeg læste den for min



nuværende kreds i Lyksborg ved vor generalforsamling derude. Men der var også beskrivelser af Maren Sørensen, hendes virke i Valsbøl og hendes forbindelse til familien Jepsen. Hvad jeg ikke vidste, var, at Maren Sørensen havde været ansat af Sønderjydsk Fond som sygeplejerske i Flensborg under 1. Verdenskrig, så det var ikke så forunderligt, at hun tilbød hjælp, da Kvindeforeningen blev indstiftet. Og hendes allerede bestående venskab til Jepsens i Valsbøl har jo måske bidraget til, at Anna Jepsen blev vores første formand. En artikel beskriver frk. Rattenborgs daglige virke som sygeplejerske, og flere kommer ind på familier ude vestpå, der har været særlig aktive i mindretalsarbejdet og også i Kvindeforeningen.

Anna Kjems, formand for Den slesvigske Kvindeforening fra 1933 til 1953, skrev i 1941 om foreningens virke igennem de første 20 år. Her fortalte hun, hvordan oberstinde Julie Ramsing fra København startede ferie børnsarbejdet, men at det blev Kvindeforeningen, der stod for at finde børn ude i landsognene, som skulle afsted. Proprietær Schmidt, Bramdruplund, samlede penge til formålet og fandt passende ferie hjem i Danmark. Anna Kjems omtalte i den samme artikel også Den slesvigske Kvindeforenings opgave med at skaffe sengetøj til sydslesvigske unge, der skulle på efterskole i Danmark, og at Sønderjydsk Fond forærede foreningen hele tolv fuldt monterede senge til formålet. Her er der jo så igen en parallel til Den Nordslesvigske Kvindeforening, der kalder sig selv for "Dyneforeningen", da også den skaffede dyner til efterskoleelever. Artiklen fortalte også, hvordan Maren Sørensen, der også var leder af Helsehjemmet i Sdr. Vilstrup, sørgede for at svagelige og syge børn kom derop, og jeg erfarede, at Danske Kvinders Slesvigske Forening siden 1930 bekostede ferieophold for ældre kvinder forskellige steder i Danmark. Fra sidst i 1930'erne stod Bennetgaard i København parat til at modtage de gamle, og det blev så Kvindeforeningens opgave via hjemmesygeplejerskerne at udpege, hvem der skulle afsted. I 1937 blev der endvidere oprettet et legat af Sønderjydsk Fond, som betalte for de fripladser, som Den Nordslesvigske Kvindeforening stillede til rådighed på Rømhø Kur & Rekreation. Fru Wright inviterede desuden sydslesvigske koner på et otte dages ophold i København, betalt af Flensborg-Samfundet. På den måde fik over 100 kvinder en enestående oplevelse mellem 1922 og 1938. Når der hvert år hen mod jul kom pakker med boggaver fra Danmark, som skulle fordeles ude i landsognene, foregik det også her specielt af og blandt Kvindeforeningsfolkene. Anna Kjems' artikel fortsatte med at beskrive, hvordan

man efterhånden fik ansat flere sygeplejersker, og så omtalte hun de mange gaver, der i løbet af de sidste 20 år var kommet fra Danmark til fordeling via Kvindeforeningen. Det var især tøj og penge – penge som fordeltes som konfirmationshjælp eller begravelseshjælp, hjælp til at betale lægeregninger eller sygehusophold, til medicin, ortopædiske hjælpemidler, sanatorieophold – og altid stod Den slesvigske Kvindeforening som mellemmand.

Anna Kjems' artikel fulgtes op af Hanne Jenssens kommentar til alle de mange opgaver, som Den slesvigske Kvindeforening stod for: "Der er mange menneskers velfærd lagt på denne forenings vej, og jeg har gennem alle årene været vidne til det tjenestesind, hvormed gerninger er blevet og bliver udført fra dag til dag". Hun konkluderede, at Den slesvigske Kvindeforening havde sin store andel i, at det vågnende og spirende danske liv fik næring og styrke, som hun udtrykte det, ikke mindst gennem samarbejdet med rigsdanske kredse.

Sådan stod der i Julebogen i 1941. Af disse julebøger fremgår også, at husflidskredsen var opstået på initiativ af Kvindeforeningen, og der blev gjort lidt reklame for den i bøgerne. I 1947 blev Den slesvigske Kvindeforenings 25 års jubilæum så holdt på Flensborghus. Krigen var overstået, og arbejdet var – også der, hvor man en overgang havde måttet lukke ned – kommet i gang igen. Maren Sørensen, der ikke havde fået tilladelse til at fortsætte sit arbejde i Valsbøl under 2. Verdenskrig, var med til mødet, og i sin hilsen sagde hun: "Kvindeforeningen har vist sin levedygtighed, og jeg tror på en god fremtid for den." Det er nu snart 75 år siden, og Kvindeforeningen lever i bedste velgående og fylder 100 år i 2022.

Jeg har altså efter at have været formand i 19 år og troet, at jeg kendte min forening, lige nu på det sidste lært en helt masse nye sider af den at kende.

## Tilbage til nutiden

Nu her i foråret blev jeg kontaktet af Kirsten Rykind Eriksen, som er i gang med at skrive en bog om dansk håndgerning gennem de sidste 200 år, et projekt der bliver kørt af Sønderskov Museum. Vi kendte hinanden fra Lyksborg SSF's venskabsforbindelse med Vejle Vestegn Grænseforening, hvor hun er formand. Jeg havde vist engang fortalt, at Kvindeforeningen havde haft en håndarbejdsafdeling, og derfor havde hun været på Arkivet og havde fundet frem til materiale om den; nu

ville hun gerne vide mere. Vi to besøgte Johanne Kristensen i Tønder, en gammel dame på 96, der engang for lang tid siden var formand for vort Håndarbejdsudvalg. Det blev en spændende eftermiddag, hvor jeg fik endnu mere indblik i foreningens historie, nu også i denne del af dens virke. Jeg kan kun beundre alt det arbejde, der er blevet lagt i foreningen. Men havde jeg vidst alt det, da jeg startede, havde jeg nok ikke turdet gå i gang. Nu har jeg så i lang tid selv bidraget til, at foreningen stadig består. Jeg har brugt meget tid på den, men jeg har også oplevet meget og fået meget igen, og jeg kan kun sige, at jeg er stolt af at have været med.

En opgave af en helt anden art ventede os i 2008. Vi blev af SSF opfordret til at medvirke i kulturugen, som blev holdt under Landesgartenschau i Slesvig. Vi skulle sammen med LandFrauenVerein Schleswig und Umgebung arrangere et stort sønderjysk kaffebord. Som forberedelse var jeg på Sønderborg Slot og fik af Inge Adriansen forklaret alt, hvad der hørte til. Jeg fik udleveret et hæfte med opskrifter på ikke færre end 22 slags kager og småkager og fik en forklaring om, hvordan bordene skulle dækkes. Flødeskumskagerne overtog Landfrauen, da de rådede over et køkken, der af myndighederne var godkendt. Boller, tørkager og småkager skulle Kvindeforeningen så stå for. Jeg fik alle kredse i sving, og mange medlemmer bagte, for der var plads til 165 gæster i gymnastiksalen på Gottorpskolen. Dagen før selve kaffegildet mødtes vi med vore tyske kolleger for at dække bord med festremser af blomster og frugter over alle borde. På selve dagen var alle pladser optaget, og mine og Landfrauens frivillige stod parat til servering. Inge Adriansen fortalte om kaffebordstraditionen, og bagefter stod jeg på talerstolen og forklarede, hvad der i fastlagt rækkefølge blev serveret og skulle spises. Og det hele blev afsluttet med, at Michael Grosse fra Schleswig-Holsteinisches Landestheater læste Siegfried Lenz' "Sønderjysk kaffebord".

Mit normale arbejde i den centrale Kvindeforening består i dag i at lede en forening på 635 medlemmer fordelt på 19 kredse ude på landet. I disse kredse er der i året 2018 blevet holdt 219 møder med 2.844 deltagere. Hovedstyrelsen har inviteret til yderligere fire møder og en udflugt, der har samlet 246 deltagere fra hele landsdelen. Mine opgaver består i at tilrettelægge hovedstyrelsens arrangementer, forberede bestyrelsesmøder og følge dem op. Jeg sidder på Kvindeforeningens vegne i Sundhedstjenestens Sundhedsråd og forretningsudvalg og er den ene af to delegerede i LandesFrauenRat i Kiel. To andre bestyrelseskammerater sidder ligeledes i Sundhedsrådet, og de er så samtidig

med i Alderdomshjemsudvalget omkring Dansk Alderdomshjem i Flensborg, henholdsvis i udvalget omkring Steensen Stiftelsen i Læk, der omfatter 16 ældreboliger. To andre sidder i Voksenundervisningens styrelse og én i Det humanitære Udvalg. Kvindeforeningen har stadigvæk selv en Hjælpefond, og vi uddeler til trængende medlemmer ved juletid og støtter dem, der skal på ophold i Bennetgaard ved at betale deres egenandel. På de tilsluttede foreningers vegne sidder jeg gennem nu 18 år i SSF's hovedstyrelse og har i en 7 års periode også siddet i Det Sydslesvigske Samråd. Og så er der de repræsentative opgaver, og det er ikke så få året igennem.

Desuden er jeg jo formand i Lyksborg Kvindeforening. Også her står jeg året igennem for programlægningen, og tit nok er det mig, der fortæller om et eller andet gerne historisk eller guider på byture i Flensborg, Slesvig eller Egernførde. Vinteren igennem holder vi vore møder på Lyksborg Skole, hvor vi mødes hver anden tirsdag. I vinterhalvåret står programmet på oplæsning, foredrag, maddemonstrationer eller bare hyggesnak, medens vi om sommeren også tager på småture i privatbiler som for eksempel til keramikere i Angel, kunstnere i Flensborg, museumsbesøg og udstillinger. Sidste år var vi i Tønder for at se Håndarbejdets Fremmes jubilæumsudstilling. Og en gang om året tager vi med bus på sommerudflugt skiftevis nordpå og sydpå. Det er halvdagsture, der i Sønderjylland har ført os til Zeppelinmuseet i Tønder, op ad Hærvejen, på byvandring i Aabenraa fra Postmesterens Have til Brundlund Slot, til Starup Kirke og Domkirken i Haderslev, Lergraven i Gram og mange andre steder hen. Turene her i Sydslesvig gik til Tetenbøl på Ejdersted, Husum og Schwesing, Siseby og så videre. I 2018 var vi på Eisenkunstgußmuseum i Rendsborg, der udstiller produkter fra det gamle jernværk Carlshütte.

Det hele lyder af meget arbejde, og det er det jo også. Men der er jo også oplevelserne, den nærmest familiære tone, når vi kommer sammen, og det sammenhold, der hersker i foreningen både lokalt og på landsplan. Der er Den slesvigske Kvindeforenings fælles udflugter, Højskoledage og Efterårsstævner med fællespisning og megen snak. Også her går udflugterne på skift nord- og sydpå, men er heldagsture. Målene i Danmark har blandt andet været A.P. Møllers Søfartsskole i Svendborg, Danmarks Kartoffel Museum i Otterup, Tåsinge Slot og Den gamle By i Århus. I 2018 var vi på Fiskerimuseet i Esbjerg, i Hvide Sande og ikke langt derfra på Skoleforeningens lejrskole Vesterled. På turene sydpå prøver jeg gerne at flette lidt historie fra den danske

tid med ind. Under en tur til Ditmarsken var vi henne for at se Dusen Düwels Warft, mindesmærket for slaget i Hemmingsted år 1500. Under turen til Mölln kunne jeg fortælle, at det var Valdemar Sejrs, der havde givet byen købstadsrettigheder, og at Ahrensburg Slot havde tilhørt den dansk-tyske Schimmelmann-familie. I år har vi været i Kiel og set Christianspris, en fæstning bygget af Christian IV, og set lidt til Ejderkanalen og universitetets botaniske have. Jeg plejer på disse ture gerne at fortælle i bussen, så alle har lidt historisk baggrundsviden, når vi kommer frem.

Højskoledagene tager et emne op, som lærerne på Jaruplund Højskole har beskæftiget sig med inden for den sidste tid. Efterårsstævnerne er heldagsarrangementer, der afholdes på skift rundt om i de kredse, der har plads til at huse 60-70 deltagere. Dagene byder på foredrag både om formiddagen og om eftermiddagen om vidt forskellige emner. Ind imellem spiser vi i fællesskab, og om eftermiddagen står værtskredsen for kaffe og kagebuffet. Det hele følges op af en udstilling – medens vi havde håndarbejdsafdelingen, var det gerne den nyeste kuffert. Siden har jeg sammen med en kammerat fra Lyksborg stået for at udstille gammelt legetøj, gamle håndarbejder, gammelt køkkengrej, glas, keramik og meget mere.

Jeg vil ønske for "min" forening, at der kommer unge kræfter til, så foreningen kan bestå fremover, for opgaven med kontaktpleje medlemmerne imellem vil jo bestå, og et engagement for kvinders ligestilling vil der også være brug for længe endnu. Jeg har selv i de mange år, jeg har været med i arbejdet i mindretallet, været med på en hel række "Folketingsture", hvor regeringen og Grænseforeningen i fællesskab inviterer på flerdagesture til København. Det var hver gang en oplevelse, men her synes jeg, at jeg skal omtale en særlig. Jeg mener, det var i anledning af 50 års jubilæet for København/Bonn-aftalerne, hvor vi var inviteret indenfor på Amalienborg, og hvor Prins Joachim tog imod. Men bagefter – eller forud, jeg husker det ikke – havde vi været i A.P. Møllers kontorbygning, havde fået fortalt om fonden og mødt Mærsk Mc-Kinney Møller personligt. Jeg fik lejlighed til at hilse på ham, fik en lille snak med ham og fik sagt tak for støtten til byggeriet af Sundhedstjenestens nye forvaltningsbygning, hvor jeg havde siddet i byggeudvalget. Det var en stor, stor oplevelse at møde den mand, der har vist så meget sympati for os og støttet så meget i Sydslesvig.

En anden særlig oplevelse var at blive inviteret af Thorsten Albig, den daværende ministerpræsident for Slesvig-Holsten, og få en snak

med ham. Og i LandesFrauenRat har jeg mødt Rita Süßmuth, der var Bundestagspræsident, og jeg har engang haft en lang samtale med Gesine Schwahn, der i 2009 nær var blevet tysk Forbundspræsident. Det er i løbet af de foreløbigt små 20 år blevet til mange møder med mange interessante folk.

## En afrunding

Og så er jeg nået tilbage til mit helt personlige liv. Min mand og jeg har i sommer haft guldbryllup. Vi bor stadig i Ulstrupfeld, en lille bitte landsby lige uden for Lyksborg, og vi har stadigt de samme naboer, der for 45 år siden helt selvfølgelig optog os i deres nabolag. Vore børn er vokset op der, og jeg plejer gerne at sige, at naboerne står os mere nær end den egen familie. Og vi er fast integrerede i det danske mindretal i Lyksborg.

Jeg har i de år, hvor jeg som ung var hjemmegående husmoder, tegnet haveplaner for vor nabo, der er anlægsgartner, og hjulpet med udkast og ansøgninger ved alle hans mange byggeprojekter. Efter at børnene blev større, har jeg i en årrække igen siddet på tegnestue.

Nu er børnene for længst flyttet hjemmefra. Vor datter har efter studentereksamen fra Duborg-Skolen læst i Kiel og underviser i dag på et af gymnasierne i Flensborg. Hun er gift med en studiekammeret og har to børn, der begge går i dansk skole, den ældste på Duborg. Vor søn arbejder som byggeleder for store ingeniørprojekter i Hamborg havn. Han er gift med en Flensborg-pige og har også to børn.

Min mand og jeg har en sejlbåd, der ligger i Flensborg Yachtclub; vi har tilbragt mange weekender på Flensborg Fjord, og sommertogterne havde gerne danske destinationer. Jeg elsker klassisk musik og har i en evighed abonneret på Sønderjylland Symfoniorkester. At jeg er glad for håndarbejde, har jeg allerede fortalt. Og så er jeg meget interesseret i historie. Spiren blev nok lagt i min barndom, da mine forældre fortalte om familien og byen i gamle dage. Men min interesse blev for alvor vakt gennem historieundervisningen på Duborg. Fokus er så i løbet af årene gået fra gamle højkulturer ved Middelhavet til vor egen historie og især egnshistorie. Midt i 80'erne blev jeg medlem af Verein Flensburger Stadtgeschichte og omkring 1990 af Historisk Samfund for Sønderjylland. Min helt særlige interesse gælder Flensborg. Jeg har en stor samling bøger om emnet og mange billeder med Flensborg-motiver på væggene.



*Annemarie Erichsen på Jaruplund højskole i 2018. Foto: privat eje.*

Min tosprogethed og denne interesse har gjort, at jeg har brugt en del tid på to spændende opgaver. Den første var, at jeg af en lokalhistoriker her i Lyksborg blev bedt om at oversætte A.C.C. Holdts "Min fordrielse fra Lyksborg". Holdt var lærer og kantor her i byen og skildrede i sin dagbog, hvordan præsterne i 1864 overtog magten. Han flyttede herfra til Flensborg og blev lærer på den eneste danske skole, der fik lov til at bestå indtil 1880.

Den anden opgave var, da en flensborgsk kaptajn henvendte sig for at bede om hjælp med at oversætte arkivalier fra Nuuks og Københavns arkiver. Jeg har så hele den forrige vinter siddet og oversat en rejse-dagbog, konnossementer, kontrakter og forordninger fra flensborgske skibes og kaptajners sejlads på Grønland i sejlskibstiden og derved bidraget til at fortælle Flensborgs søfartshistorie.

Og nu har jeg så også fået lov at fortælle om mit sydslesvigske mindretalsliv i Sønderjyske Årbøger...

## NOTER

- 1 *Foto fra Den slesvigske Kvindeforening 1922-1972, s. 49.*

## Zusammenfassung

Der Artikel ist von Annemarie Erichsen, einem Mitglied der dänischen Minderheit, geschrieben. In Flensburg geboren und aufgewachsen, sitzt sie seit vielen Jahren in den Vorständen verschiedener dänischer Vereine in Südschleswig. Wir haben sie gebeten, etwas über ihren persönlichen Hintergrund und ihren Werdegang innerhalb der Minderheit zu erzählen, und so berichtet sie in einem Rückblick auf die letzten mehr als vierzig Jahre Vereinsarbeit, wie alles begann und wie sie schnell immer mehr Aufgaben übernahm.

Sie hat selbst die dänische Schule besucht und später den Schulbesuch ihrer Kinder durch Mitarbeit in den jeweiligen Elternbeiräten begleitet, wurde Vorsitzende der Glücksburger Ortsgruppe des Slesvigske Kvindeforening, bald darauf auch Vorsitzende des SSF in Glücksburg. Seit nunmehr bald 20 Jahren leitet sie Den slesvigske Kvindeforening als Landesvorsitzende und engagiert sich sehr für "ihren" Verein. Sie beschreibt auch mit großen Respekt die Leistungen ihrer Vorgängerinnen und die Arbeit, die der Verein während seines fast hundertjährigen Bestehens ausgeführt hat. Nebenbei erzählt sie ein wenig über ihre privaten Interessen und ihre Familie.



# Anmeldelser

## **Bendtsen, Bjarne S.: Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939.**

*Klim, 2018, 585 s.*

Den 1. Verdenskrig fylder ikke meget i danskernes historiske bevidsthed. Det gælder både begivenhederne på slagmarkerne og Danmarks neutrale vej gennem krigen. En undtagelse er det dengang tyske Sønderjylland, hvor krigen har sat sig mange og varige spor både fysisk og i befolkningens hukommelse. Det kan ikke undre, da sønderjyderne på nærmeste hold kom til at opleve, hvordan det er at være borger i en stat i krig, mens det neutrale Danmark i det store hele slap med skrækken. Det betyder dog ikke, at krigen ikke satte sine spor i Danmark, hvilket Bjarne S. Bendtsen med al tydelighed viser i sin meget omfangs- og indholdsrige bog *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939*.

Der er tale om en meget bred ramme såvel tidsligt som indholdsmæssigt og Bendtsen kommer vidt omkring med skiftende tilgange til stoffet. En i hovedsagen litterær præsentation af den lille håndfuld romaner, der i årene op til verdenskrigens udbrud beskæftigede sig med en kommende krig og Danmarks stilling i den, følges af en overvejende historisk beskrivelse af, hvordan krigsudbruddet blev oplevet i Danmark. Herefter følger en gennemgang af forskellige litterære personers (Georg Brandes, Karl Larsen, Johannes Jørgensen m.fl.) holdning til krigen og de avisdebatter deres skrivelser medførte. I det hele taget trækker Bendtsen meget på det omfattende avismateriale, som de sidste års digitalisering har gjort til en tidsmæssigt håndterlig kilde. Begrebet Gullaschbaron underkastes, som et af de få varige spor verdenskrigen har sat sig i danskernes fælles bevidsthed, en grundig undersøgelse, der omfatter begrebets opståen, dets litterære brug og den virkelighed det udsprang af. Den danske sikringsstyrkes tilværelse i det fredelige Danmark og sømændenes møde med krigsvirkeligheden på havene behandles begge kort, men for sømændenes vedkommende med en så grundig historisk redegørelse, at der er gengivet to grafer over skibstab.

Af særlig interesse for læserne af en sønderjysk årbog er Bendtsens behandling af litteraturen om krigsoplevelsen, som fylder omkring en femtedel af bogen og overvejende hviler på de sønderjyske krigserfa-

ringer. Med fyldige citater, som i øvrigt præger hele bogen, gennemgås en række udvalgte værker, både mere eller mindre fiktive bøger, som tager afsæt i de sønderjyske krigserfaringer og i de sønderjyske krigsdeltageres egne udgivelser, særligt dem der fremstår mere som roman end som egentlig erindring. Med inddragelse af andre værker behandles blandt andet spørgsmålet om de sønderjyske soldaters pligtopfattelse, og mere litterært samtidens diskussion af hvor virkelighedsnære bøgerne egentlig var. Afsnittet giver et godt overblik over den sønderjyske krigslitteratur og biografiske oplysninger om forfatterne.

Bogens sidste del beskæftiger sig med krigen i dansk litteratur og kultur, og fremstår på mange måder noget leksikal selvom tilgangen er tematisk. Blandt andet behandles krigskritiske strømninger i Danmark, og i den sammenhæng gives et interessant indblik i hvor meget filmmediet betød i samtiden. Bogen er gennemillustreret både med samtidige fotos, vittighedstegninger og mange farvegengivelser af plakater og bogforsider, som giver spændende indtryk af forlagenes markedsføring. Det tjener forlaget til ære, at man har udgivet bogen i så flot et udstyr.

Det er et imponerende materiale Bendtsen har være igennem, og man kan ind i mellem næsten føle, at man blive præsenteret for det in toto. At det dog på ingen måde er tilfældet fremgår af sammenfatningen, der mest af alt fremstår som et katalog over, hvilke værker Bendtsen også kunne have inddraget. Man griber sig derfor under læsningen ind imellem i at ønske en mere stramt disponeret bog, men så var man på den anden side også kommet til at undvære de mange informationer og alle de interessante sidestier, og det ville have været trist. Men for den andet end meget interesserede vil det nok være en ide at følge forfatterens eget råd: at læse bogen med nedslag i forskellige kapitler.

*Martin Bo Nørregård*

**Christensen, Claus Bundgård, Martin Bo Nørregård  
og Niels Bo Poulsen: Fra verdenskrig til borgerkrig,  
Østfronten 1914-1924 set med danske øjne.**

*Gyldendal, 2019, 343 s.*

Det er tre garvede krigshistorikere, der har skrevet om Østfronten under "Den store krig." Claus Bundgård Christensen og Niels Bo Poulsen var begge med på *Under hagekors og Dannebrog* (1998) og *Waffen SS – Europas nazistiske soldater* (2015). Den tredje mand var historikeren Peter Scharff Smith. Martin Bo Nørregård, der er med i denne omgang, har blandt andet udgivet *Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45*

(2009) og bidraget til *Sønderjyderne og Den Store Krig* (2006). Niels Bo Poulsen, der er russiskkyndig, skal desuden fremhæves for den fine bog: *Den Store Fædrelandskrig – Statsmagt og mennesker i Sovjetunionen 1939-1955* (2007), der handler om den tysk-russiske krig og om forholdet mellem stat og samfund i Sovjetunionen.

Forfatterne påpeger i indledningen med rette, at Den 1. Verdenskrig eller Den Store Krig hidtil i historiografisk henseende har stået i skyggen af Den 2. Verdenskrig, samt at Østfronten under den første krig er langt mindre belyst end Vestfronten. Et eksempel er historikeren Nils Arne Sørensens værk fra 2005, hvor Østfronten får 10 ud af i alt 560 sider om den Store Krigs forskellige fronter. Årsagerne til det sidste diskuteres, og man mener, det skyldes, at Den Store Krig på Vestfronten dels var en moderne krig, som derfor i højere grad tiltrak opmærksomheden, dels at Vestfronten involverede flere mennesker og sidst, men ikke mindst, at Vestfronten blev kendt gennem blandt andre Erich Maria Remarques pacifistiske klassiker *Intet Nyt fra Vestfronten* (1929). I forbifarten skal det nævnes, at også Østfronten i Den 2. Verdenskrig er underbelyst i forhold til Vestfronten. Det er blevet forklaret med en slags "vesterlandsk chauvinisme", hvor slaverne ikke sættes lige så højt som os. Hvis det holder stik, kan det sikkert også bruges som forklaring på den beskedne interesse for Østfronten 1914-18.

De tre forfattere har ønsket at give emnet en dansk vinkel. Det sker på mindst tre måder. For det første i kraft af, at historikerne er danske. Det betyder naturligvis ikke, at de er objektive, men det sætter dem i stand til at gennemhulle nogle af de sejlivede myter, som stormagternes historikere har fremstillet til forskellige tider og til forskellig brug. For det andet handler bogen – om end i forholdsvis beskedent omfang – om danskere i krig, og her drejer det sig først og fremmest om nordslesvigere i tysk krigstjeneste. Der var tale om cirka 35.000, hvoraf 26.000 var dansksindede. For det tredje var og er Rusland, lige meget om vi vil det eller ej, et stort og vigtigt land i vores umiddelbare nærhed, hvis historie har stor betydning for os. Dengang var der store danske forretningsinteresser og investeringer. Et eksempel var storhandelsmanden og fantasen, Harald Plum med sit Transatlantiske Kompagni. Den sidste tsar, Nikolaj II, som krigen indirekte tvang fra tronen, og som bolsjevikkerne henrettede i 1918 sammen med dennes familie, var søn af den danske prinsesse Dagmar, så der var altså også dynastiske og politiske forbindelser. Det var også dengang Rusland grundlagde en lang tradition for at placere højtstående diplomater i Danmark. Sådan var det i

hvert fald dengang og også i dele af Sovjettiden. Ikke fordi Danmark i sig selv var synderligt interessant, men fordi Danmark havde samkvem med vigtige lande.

Allerede i forordet slås det fast, at der her er tale om krigshistorie i "trommer og trompettraditionen." Det er storpolitikken, der står i centrum, og det er store mænds store tanker og handlinger, det drejer sig om. Det næste niveau er generalernes, deres krigsplaner og strategier, taktikker og endelig selve slagene. Her punkteres myterne om, at tyskerne altid var de ufejlbarlige og overlegne, og at russerne altid var dårligt forberedte, dårligt udrustede, dårligt ledet og derfor altid tabte. Et eksempel er kapitel 6, der hedder: "1916: Ruslands vellykkede offensiv."

Forfatterne begrundet deres valg med, at de almindelige danske soldater kun havde tanker for pakker hjemmefra og for deres oplevelser med deres nærmeste kammerater: "De havde af gode grunde ikke væsentlig indsigt i den overordnede hensigt med de kampe, de var indsat i, og de havde heller ikke andel i planlægningen eller ledelsen af dem, ligesom de sjældent havde hjertet med i dem – frasat ønsket om, at de selv og deres nærmeste kammerater måtte slippe levende ud af krigen."

Indimellem høres der dog gennem de militærteoretiske overvejelser og kanonernes torden spinkle danske stemmer, der fortæller om, hvordan krigen var til hverdag. Herved knyttes der an til en moderne tradition for krigens socialhistorie eller kulturhistorie. Det er imidlertid en ganske anden historie, der fortjener en plads i sin egen ret og ikke bare som vedhæng til eller krydderi på en traditionel krigshistorie. Det er forfatterne sikkert ikke uenige i, og måske bliver temaet for deres næste bog: "Hvad fik russerne og tyskerne til at gå i krig?"

Tilbage til den foreliggende bog. Læseren transporteres fra politikerne og generalernes skriveborde rundt til de forskellige frontafsnit, offensiver og retræter. De fleste har sikkert hørt om slaget ved Tannenberg, men hvem har hørt om gennembruddet ved Gorlice-Tarnow eller erobringen af Lviv. Det kan være vanskeligt for den almindeligt interesserede læser at holde styr på det hele og på alle detaljerne, men for den krigsinteresserede er det næppe et problem. Det hele pakkes tilmed ind i overordnede analyser og diskussioner med anden forskning.

Bogen er skrevet i et godt og lettilgængeligt sprog, forsynet med fine oversigtskort og gode og velvalgte fotos. Det er den første faghistoriske bog på området og et fund for dem, der godt kan lide "trommer og trompet."

*Erik Kulavig*

**Clemmesen, Michael H.: Sønderjyllands forsvar og Lembourns spionage. Om skiftet i 1928-29 tilbage til Tyskerkursen fra småflirt med fransk alliance.**

*Syddansk Universitetsforlag, 2019, 572 s.*

Den myreflottige militærhistoriker, pensioneret brigadegeneral Michael H. Clemmesen, skriver bøger i murstensformat hurtigere, end de fleste kan nå at læse dem. Han har den seneste halve snes år navnlig beskæftiget sig med dansk sikkerheds- og forsvarspolitik fra ca. 1900 og indtil besættelsen i 1940, især med fokus på forholdet til Tyskland og meget ofte med Sønderjylland som omdrejningspunkt.

Bag den ikke særligt mundrette titel gemmer sig en bog, der med forfatterens egne ord egentlig er "tre-fire bøger i én." Kun få vil overkomme at læse bogen i ét stræk, tilføjer forfatteren, og giver anvisninger til, hvordan man uden tab kan fordøje ét hovedafsnit ad gangen. Det er sikkert klogt, for det er kildenært og faktamættet stof.

Men alt hænger sammen og kredser om det militære forsvar af det i 1920 genvundne Sønderjylland: Efterretningstjenesten, den militære planlægning af forsvaret af Sønderjylland og Jylland, flådens krigsspil, den ulyksalige titelpersons (kaptajn Harry Lembourn fra Tøndergarnisonen) skæbne som spionagedømt i Tyskland, Tysklands fantomsmerter bl.a. i det delte Slesvig efter 1919, myten om, hvordan Danmark slap igennem 1. Verdenskrig, den gryende danske nationalfascisme, venstrefløjens afrustningsutopi og de danske værns eksistenskamp efter ti års underfinansiering. Navnlig det sidste er et kardinalpunkt for forfatteren.

Det lykkes Clemmesen at knytte de mange udviklede tråde sammen på overbevisende måde. Danmark bevægede sig fra 1918 gradvist væk fra den tyskorienterede neutralitet ("tyskerkursen"), der havde præget landets udenrigspolitik siden århundredeskiftet. Set fra et dansk synspunkt gjorde genforeningen af Nordslesvig med Danmark i 1920 en gammel uret god igen, men sådan så Tyskland ikke på det: "1920-grænsen var for mange tyskere en voldsgrænse, et symbol på opportunistisk dansk udnyttelse af fransk tyskerhad", som forfatteren konstaterer. Grænsespørgsmålet skulle blive et kronisk problem i det dansk-tyske forhold i hele mellemkrigstiden.

1920'ernes danske regeringer skar alle ned på forsvaret, uanset om de var ledet af radikale, socialdemokrater eller venstrefolk. De to første partier som følge af pacifistiske principper, det sidste af tilbøjelighed til påholdenhed. Med stærkt beskårne danske stridskræfter måtte Danmark indrette sit forsvar på et vist samarbejde med

Vestmagterne. I begyndelsen af 1920'erne skete derfor en dansk-fransk tilnærmelse, både politisk, militært og efterretningsmæssigt. Allerede før krigsafslutningen i 1918 var der foregået en ret livlig spionage mod Tyskland i Danmark; bl.a. sønderjyden Oluf Wolf fra Hoptrup havde spioneret i både dansk og fransk tjeneste. Han blev imidlertid i foråret 1919 arresteret af tysk politi, og senere dømt (men fik amnesti). Frankrig kvitterede i 1922 for hans indsats med at tildele ham æreslegionens ridderkors. Denne franske forbindelse skulle senere få betydning også i Lembourns sag.

Med de store nedskæringer i det danske forsvar i begyndelsen af 1920'erne, blev der desuden rum for alternative måder at forsvare navnlig Sønderjylland på. Landsdelen grænsede op til det inflationshærgede og politisk urolige Tyskland, og mange frygtede, at tyske frikorps eller bevæbnede politiske bander kunne true den genvundne landsdel, måske ligefrem tage den tilbage ved et kup. Én af initiativtagerne til et dansk paramilitært frikorps i Sønderjylland var Max Arildskov, der hørte til den alleryderste højrefløj i Danmark. I samarbejde med pengeomanden Aage Westenholtz og senere også det danske militær (navnlig garnisonen i Tønder) byggede han et frivilligt rekylgeværskorps op efter forbillede i de tilsvarende korps i Danmark før 1. Verdenskrig. En samarbejdspartner i dette arbejde blev kaptajn Harry Lembourn, der ankom til garnisonen i Tønder i 1924. En anden, lokal samarbejdspartner var bankdirektør R.P. Rossen i Tønder, der allerede før 1. Verdenskrig havde været meddeler for den danske efterretningstjeneste og som indtil sin død efter alt at dømme var en helt central skikkelse i efterretningsarbejdet i Vestslesvig. Det frivillige sønderjyske rekylgeværskorps fik navnet *Jydske Værn*. Det blev en integreret del af det militære forsvar af Sønderjylland og gennemførte øvelser sammen med de regulære styrker. Dette vil være helt nyt og ukendt stof for de fleste.

Fjenden var først og fremmest irregulære tyske bevæbnede korps. Disse korps talte i slutningen af 1920'erne op til flere millioner uniformerede og bevæbnede mænd, til dels veteraner med krigserfaring. Det var disse korps og deres formodede farlighed for den dansk-tyske grænse, som Harry Lembourn i foråret 1928 rejste til Berlin for at undersøge nærmere. Men der var også endnu et spørgsmål, som navnlig Frankrig var interesseret i: Om disse korps udgjorde et forsøg på at omgå Versaillesfredens bestemmelser om, at den tyske hær ikke måtte være større end 100.000 mand. Lembourns oplysninger gik således både til den danske og den franske efterretningstjeneste.

I Berlin blev Lembourn imidlertid anholdt og anklaget for at spionere for Frankrig. Han blev dømt og tilbragte adskillige år i tysk fængsel og fæstningsarrest. Imens turde eller ville den danske stat ikke understøtte hans familie økonomisk, ligesom enhver tanke om at genindsætte Lembourn i hæren eller give ham en pension blev afvist. Det var også i Danmark strafbart at spionere til fordel for fremmede magter, og det var slet ikke i dansk interesse, at Tyskland skulle finde ud af, at Lembourn i denne sag også havde spioneret til fordel for Danmark. Lembourn blev derfor ofret. Den tyske regering benyttede denne sag til at spille med musklerne, slå en kile ind i det spæde dansk-franske forsvarssamarbejde og skræmme Danmark tilbage til den tidligere tyskorienterede neutralitet – "tyskerkursen." Både socialdemokrater, radikale og et langt stykke af vejen også Venstre havde i forvejen en lang tradition for at afvise forsvarsvenlige kredses idéer om, at Danmark burde have et stærkt forsvar, der i samarbejde med udenlandske magter (Frankrig og Storbritannien) skulle kunne tage kampen op mod en eventuel tysk invasionsstyrke. I den optik blev både det frivillige rekylkorps i Sønderjylland, dets nære samarbejde med hæren og ikke mindst den spionage, som Lembourn havde udført, tvært imod en provokation, der belastede Danmarks forhold til sin store, stærke nabo. Forsvarsforliget i 1932 fortsatte 1920'ernes drastiske beskæring af det danske forsvar og nedlagde bl.a. *Jydske Værn*. Clemmesen følger historien om Lembourn og hans forsøg på rehabilitering til langt ind i efterkrigstiden.

Det er en uhyre speget historie, og meget må bygge på spekulationer og antagelser, eftersom store dele af efterretningsarkiverne er gået tabt. Alligevel er det lykkedes Clemmesen at skrive en spændende bog, som hermed anbefales.

*René Rasmussen*

**Danker, Uwe, Jens-Peter Steffen (red.): Jochen Steffen.**

**Ein politisches Leben.**

*Malente: Schleswig-Holsteinischer Geschichtsverlag, 2018, 725 s.*

Hvem er Jochen Steffen? Og hvad har han gjort, der kvalificerer ham til en mursten af en bog? Som dansker behøver man ikke at skamme sig, hvis navnet i første omgang ikke vækker genkendelse. Man har ikke nødvendigvis sovet i historietimen. Kun dem der har været særligt interesserede i Slesvig-Holstensk regionalpolitik, vil lige så stille høre en klokke ringe. "Røde Jochen" eller Karl Joachim Jürgen Steffen var i 1960'erne og 1970'erne en prominent figur i Socialdemokratiet

SPD i Tysklands nordligste forbundsland. Fra 1965 til 1975 ledte han partiet, og hans politiske karriere toppede med landdagsvalget 1971, som Steffen både vandt og tabte. Han skaffede med 41 procent SPD sit bedste valgresultat, men han måtte alligevel se sig slået af Gerhard Stoltenbergs CDU, der vandt absolut flertal i landdagen i Kiel. Efter valgnederlaget slukkede Steffens politiske og parlamentariske stjerne, og 1977 nedlagde han sit mandat. To år senere trådte han endda ud af sit parti. Hans bemærkelsesværdige parti-exit markerer en modsætningsfyldt, kompliceret og interessant politisk personlighed.

Som sidetallet viser, kommer man i værket godt rundt omkring mange aspekter af politikerens, journalisten og samfundskritikeren Steffen. Titlen antyder, at vi er på kaldenavn med Steffen, men vi kommer tættere på endnu, for begge udgivere har en personlig relation til hovedpersonen. Uwe Danker er foruden historiker tidligere pressetalsmand for SPD i Slesvig-Holsten (1988-1994), og han førte som ung socialist valgkamp for Steffen ved skæbnevalget 1971. Jens-Peter Steffen er Jochen Steffens eneste søn, og han rejser med bogen en stele for faderens eftermæle. Steffen Junior er også bogens suverænt flittigste forfatter, idet han har leveret en over 200 siders biografi af sin far. Man kunne måske have forventet en meget personlig tilgang til faderens minde, men der er snarere tale om en mere traditionel og distanceret beskrivelse. Han forsøger blandt andet ved hjælp af afnazificeringsakter fra Landsarkivet at give svar på farens forhold til Nationalsocialismen og hans tid som Hitler-Jugend.

Foruden bidrag af udgiverne rummer bogen en række artikler af både historikere, meningsdannere og venner af Steffen, blandt andet hans tidligere medarbejder, den mangeårige landdagsmand, Gert Börnsen. Bogen er med andre ord en pose meget blandede bolsjer, hvilket Danker og Steffen Junior klart vedkender sig i den to sider (korte) indledning. Værkets samlede omfang taget i betragtning havde forordet været mere læsevenligt med en grundigere indføring både i emnet samt i den grundlæggende ide bag værket.

"Røde Jochen" var som navnet – og det senere brud med SPD – lader ane at finde på den socialdemokratiske venstrefløj. Han markerede sig med modstand mod gamle nazisters rolle i det nye Vesttyskland, blandt andet i forbindelse med Heyde/Sawade-skandalen i 1959. En af det nazistiske eutanasioprograms masse-mordere, SS-Standartenführer Dr. Werner Heyde, havde i årevis levet uforstyrret og praktiseret som psykiater i Flensborg under navnet Werner Sawade. I 1960'erne gjorde



Steffen sig til talsmand for dialog med det kommunistiske regime i DDR. Han mødtes i den forbindelse med den særdeles brogede SED-regional fyrste i Rostock, Harry Tisch, og tilbragte tid i Centralkomiteens gæstehus "Haus Stolteraa" i Warnemünde og på statsyachten "Ostseeland". Med den politik bar Steffen og det slesvig-holstenske socialdemokrati ved til ændringer i Socialdemokratiet og Vesttysklands politik fra pure afvisning af den østtyske stat til den mere pragmatiske *modus vivendi*, som Willy Brandt realiserede med "Ostpolitik". I den sammenhæng bør historikeren Friederike Steiners bidrag om samspillet mellem det socialdemokratiske moderskib og den slesvig-holstenske aflægger fremhæves.

I den samtidige presse omtaltes Steffen som "en radikal marxist", og særligt mediehuset Springer gik til stålet og stemplede Steffen som "Ulbricht-mand", altså som tilhænger af den mangeårige østtyske diktator Walter Ulbricht. Med den datidige kritik in mente, kan det undre, at bogen ikke har taget tyren ved hornene og inddraget et kritisk bidrag om Steffens forhold til de kommunistiske diktaturer. Blandt skyggesiderne ved Steffens dialogpartnere i øst var efterrettings- og undertrykkelsesapparatet, som Steffens-medarbejder og den senere SPD-pressetalsmand (1976-1985) Bernd Michels gennem en længere år-række bijobbede for.

Uwe Danker fremhæver i sin artikel Steffen som en ærlig politiker, der ikke var bange for at tale sine vælgere midt i mod. Danker stiller i den anledning spørgsmålstejn ved, hvorvidt Steffen overhovedet ønskede at blive valgt til ministerpræsident i Slesvig-Holsten, hvilket han kandiderede til i både 1967 og 1971. Danker underbygger dette med Steffens agitation for en fælles nordtysk forbundsstat, altså en de facto nedlæggelse af Slesvig-Holsten som delstat og fokus på kraftcentret Hamborg. Det var der måske økonomisk ræson i, men det fremstår også politisk naivt. I samme kategori falder unægteligt Steffens trampen i valgkampsspinitaten, da han forklejnedes den sovjetiske invasion af Tjekkoslaviet 1968 og sammenlignede den med de NATO-allieredes tilstedeværelse i Tyskland.

Danmark og danskere optræder enkelte steder i det digre værk, men har tilsyneladende ikke spillet den store rolle for Steffens politiske liv. Han kom ganske vist tidligt i sin karriere i berøring med det danske mindretal i Sydslesvig, idet han i 1956 flyttede til Flensborg, hvor han arbejdede for det socialdemokratiske blad "Flensburger Presse". Flere af værkets forfattere attesterer Steffen en åben holdning til mindretal-

let og fremhæver et senere citat, hvor han beskrev grænsekampen som "kalter Kaffee", altså som hørende fortiden til. Han havde også brug for mindretallets stemmer. Da han i 1957 blev valgt til landdagen, skete det blandt andet på bekostning af en markant tilbagegang for SSW.

Det lange værks bredde kommer klart til udtryk i den venstreorienterede filosof Frieder Otto Wolfs causerende overvejelser i essayet "Hvor Jochen Steffen nu en gang havde ret" og Gertruds Lenz systematiske 40 siders indblik over personalarkiverne fra ægteparret Jochen og Ilse Steffen i det socialdemokratiske Friedrich-Ebert Stiftungs arkiv. Værket byder også på et smugkig i familien Steffens fotoalbum. For læsere, der skulle have fået appetit på endnu mere om "Røde Jochen", rundes bogen af med en reklame for yderligere værker på over 500 siders originaltekster fra Steffens pen.

*Thomas Wegener Friis*

**Fossat, Sissel Bjerrum, Rasmus Glenthøj og Lone Kølle Martinsen (red.): Konfliktzonen Danmark – stridende fortællinger om dansk historie.**

*Gads Forlag, 2018, 408 s.*

Der synes at herske en forestilling i almenheden om, at historien er livets læremester; at fortiden følgelig har en umiddelbar nytteværdi, således at der ved et studium af fortiden kan gives entydige svar, der kan bruges til at afklare, hvordan man bør forholde sig til nutidens politiske og moralske udfordringer.

"Og hvad kan vi så bruge historien til i dag?" Det spørgsmål har mange historikere utvivlsomt oplevet at få stillet. Denne anmelder har i hvert fald. Og det kommer faktisk hver gang lige overraskende! Historikere synes nemlig oftest, at fortiden er rigeligt interessant i sig selv. De fælder kun meget nødtigt alt for håndfaste domme over fortiden og undgår helst at pege på de opbyggelige moraler til brug for nutiden, som mange efterspørger. For historikeren ved godt, at historien er en gråzone, skabt af en mangfoldighed af nuancer, og at historien i nutidig kulturkamp og aktuel politisk debat er en konfliktzone mellem stridende grundfortællinger og modfortællinger. "Fortiden er aldrig død", som William Faulkner har udtrykt det, "den er ikke engang fortid."

Fortiden kan instrumentaliseres – og bliver det. Der synes at herske den opfattelse, at man i historien kan finde tvingende argumenter for, hvordan nutidens politik skal føres. Hvis man kan få ét-eller-andet i nutiden til at "minde om Tyskland i 1930'erne", så er diskussionen alle-

rede halvvejs vundet. Eller er den? Kan flygtningestrømmene i vor tid sammenlignes med jødernes situation i nazitiden og bør europæerne derfor træde i karakter og hjælpe dem, på samme måde som danskerne hjalp jøderne i oktober 1943? Eller repræsenterer de tvært imod en folkevandring, der truer den vestlige civilisation på samme måde som Romerriget blev truet (og gik under) i 400-tallet og bør europæerne derfor afgrænse og om nødvendigt forsvare sig? Er samarbejdspolitikken under besættelsen 1940-1945 og fodnotepolitikken i 1980'erne nationale skamletter, som i vore dage passende bør soneres med en aktivistisk udenrigspolitik og en fuldtønet opbakning til NATO? Eller er de seneste års danske deltagelse i flere USA-ledede krige tvært imod et tegn på, at danskerne har glemt "læren fra 1864", nemlig at en småstat helst skal være afrustet og holde en lav udenrigspolitisk profil?

Historiens rustkammer har våben nok til mange og indbyrdes meget modstridende politiske holdninger. Det handler denne tankevækkende antologi om historie og historiebrug om. I antologien fremlægger og analyserer en række historikere et udvalg af Danmarkshistoriens grundfortællinger og modfortællinger, hvordan de opstod, hvordan de er blevet brugt i fortidens politiske kampe og ikke mindst, hvordan de stadig bruges i nutidens politiske kampe – eller blot udgør den mere eller mindre uanfægtede danske grundfortælling: Forestillingen om Danmark til Ejderen (Inge Adriansen og Peter Yding Brunbech), den danske konsensusfortælling om det lille, fredelige lands vej til demokrati og grundlov (Jeppe Nevers og Michael Bregnsbo), urtraumet: Krigen i 1864 (Rasmus Glenthøj), andelsbevægelsens og landbrugets rolle (og fraværet af godsejernes og industriens betydning) for den danske velstand (Per Boje), forfatningskampen (Jens Lei Wendel-Hansen), besættelsen (Nils Arne Sørensen), EF og EU (Michael Herslund, Kristine Kjærsgaard og Lone Kølle Martinsen), den kolde krig (Sissel Bjerrum Fossat) og meget mere. De i alt 12 bidrag er for det meste kompetente, klare, korte og præcise, hvilket vidner om en sikker hånd hos både bidragydere og redaktører. De er ofte populariserede versioner af forskningsartikler eller større afhandlinger, men kun få vil nu alligevel finde stoffet let tilgængeligt. Der jongleres nemlig med mange synsvinkler på fortid og nutid, og læseren skal forvente at blive rystet i sin grundfortælling – om man så må sige!

Men det er indsatsen værd. Konfliktzonen Danmark anbefales hermed på det varmeste. Den er god at blive klogere af – både på fortiden, men ikke mindst på nutiden.

*René Rasmussen*

## Hansen, Hans Schultz: De Danske Sønderjydere Førstemand.

H. P. Hanssen 1862-1914.

*Historisk Samfund for Sønderjylland og Sprogforeningen. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 113, 2018, 359 s.*

Dette er første bind af en biografi om H.P. Hanssen, som historikeren Hans Schultz Hansen har skrevet. På trods af at H.P. Hanssen var en af samtidens kendteste sønderjyske politikere, og vel også i dag er den politiker fra perioden, som man først tænker på, er dette den første biografi i 30 år om ham. Og de tidligere står slet ikke mål med dette grundige værk. Det er derfor oplagt at udgive et sådant værk op til markeringen af 100-året for Genforeningen, som han i bogens periode havde som et overordnet mål, men ikke kunne virke officielt for uden at blive anklaget for højforræderi over for den prøjsiske stat.

Schultz Hansen har grebet opgaven grundigt an. Selv om bogen i høj grad bygger på trykt litteratur og trykte kilder (herunder H.P. Hanssens egne erindringer og brevudgivelser), har forfatteren også stedvis gået ned i arkivalske kilder i H.P. Hanssens store arkiv på Rigsarkivet i Aabenraa. Bogens styrke er, at den er velskrevet og velstruktureret. Umiddelbart er dispositionen kronologisk med tematiske underafsnit. Men disse følger ikke nødvendigvis en tidsmæssig rækkefølge: I stedet gør Schultz Hansen temaet færdigt inden for det kronologiske hovedafsnit – det er læservenligt. Ligeså er det, at hovedafsnittene indledes med en optakt til de vigtigste temaer, der behandles, ligesom der også konkluderes i slutningen.

Schultz Hansen følger H.P. Hanssen fra de første barneår på gården Nørremølle i Sundeved. I sine erindringer skildrer H.P. Hanssen, hvordan han i 1879 vaklede mellem om han ville udvandre eller blive og dermed underkaste sig den prøjsiske værnepligt. Han gik op i de nærliggende skanser ved Dybbøl og kom til den beslutning, at han ville blive og kæmpe, om det skulle være med blanke våben eller på anden vis. Som Schultz Hansen skriver var det "en beslutning, som ikke kun skulle blive vidtrækkende for ham selv, men for hele den sønderjyske landsdel."

Vi følger dernæst H.P. Hanssen gennem hans skoling på højskole (flere ophold på Askov) og hans møde med sin livsledsagerske Hele, som skulle opleve en 5 år lang forlovelse, før de i 1888 kunne gifte sig og bosætte sig i første omgang i Sønderborg, inden de flyttede til Aabenraa i forbindelse med købet af avisen Hejmdal i 1893.

H.P. Hanssens første politiske svendestykke var etableringen af Vælgerforeningen i 1888 som 26-årig. Den samlede de danske kræfter i

landsdelen som et politisk parti, der organiseredes med tillidsmænd, bestyrelse og forretningsudvalg. Han var Vælgerforeningens partisekretær i de første 8 år, og den fungerede som politisk fundament for hans virke som landdagsmand (1896-1908) og rigsdagsmand (1906-18) i Berlin.

At han formåede at samle sønderjyderne betyder ikke, at der ikke var uenigheder, modsætningsforhold og konflikter inden for det danske. Dem forbigår Schultz Hansen på ingen måde, idet han giver en vurdering heraf i de situationer, hvor de opstod. Et godt udtryk herfor er, hvor han s. 247 skildrer forskellen mellem H.P. Hanssen og den nordalsiske gårdejer Peter Grau: "Ordvekslingen afspejler tydeligt forskellen mellem Peter Graus sindelagsetik, hvor det gjaldt om at fastholde sit standpunkt rent og ubesmittet, og H.P. Hanssens ansvarsetik, hvor hensynet til at styrke danskheden som helhed og lette kårerne for det enkelte menneske vejede tungere og i hvert fald tillod ham at gøre indrømmelser, hvor det ikke forandrede alverden i praksis." Anledningen var i 1907 og drejede sig om forholdet til den ensidige præjssisk-østrigske ophævelse af § 5 i 1879. § 5 havde frem til 1879 sat en folkeafstemning i de indlemmede områder i udsigt, men præjsserne opfattede det som højforræderi, hvis man talte negativt om dens ophævelse. H.P. Hanssen valgte den pragmatiske vej, hvor han kunne arbejde for mange små forbedringer for de danske sønderjyder. I 1907 var det optantbørnskonventionen, som han havde været med til at forhandle igennem, og som gav børn af optanter mulighed for at blive tyske statsborgere og dermed også danske stemmer i de politiske organer. Man skal ikke glemme, at emnerne var meget følelsesbetonede og derfor kunne temperamerterne flyde over og resultere i stridbare konflikter, som H.P. Hanssen for det meste forstod at mestre og hvor han evnede at holde modstanderne fra fadet. Det var f.eks. Jens Jessen, redaktøren på Flensborg Avis og rigsdagsmand fra 1901 til sin død 1906, som gik ind for den uforsonlige protestpolitik og derfor var en af H.P. Hanssens skarpeste kritikere. S. 110 konkretiserer Schultz Hansen deres modsætningsforhold: "Overordnet var Jessens projekt nok logisk sammenhængende, men det hvilede på en urealistisk forudsætning om en hurtig udførelse af Paragraf Fem. I H.P. Hanssens strategi var genforeningshåbet også bundet op på udefra kommende indgriben, men hans syn på, hvad der skulle ske indtil da, var mere realistisk og stringent."

Schultz Hansen skildrer disse konflikter nøgternt og giver sine vurderinger, herunder også kritik af H.P. Hanssen i situationer, hvor han fejlede eller vurderede forkert. Schultz Hansen skriver f.eks. på s. 234,

at "måske var den fysiske og mentale afstand mellem H.P. Hanssen og de unge derhjemme blevet for stor". Ligeledes fremgår det tydeligt, at et af hans svage punkter var avisen Hejmdal, især dens redaktionelle og indholdsmæssige base, hvor der savnedes journalistisk håndværk.

Man kunne måske forvente, at bogen udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og skrevet af dens formand om grundlæggeren af dens tidsskrift (Sønderjyske Årbøger) ville forholde sig ukritisk til hovedpersonen. Det er dog slet ikke tilfældet. Ganske vist kan man kalde skildringen varm og indlevet, men den er også indsigtfuld og åben for hovedpersonens svage sider og omtaler den kritik hans virksomhed og fremfærd affødte.

Ligeså skildrer Schultz Hansen ikke bare de rent politiske sider af H.P. Hanssens virke, men også de mere kulturelle aktiviteter, som var vigtige for at styrke danskheden. Således omtales de organer, der kunne styrke jordkampen som Landeværnet, eller opbygningen af Folkehjem som dansk samlingspunkt og etableringen af arbejdssekretariatet i 1908 – for at give dansksindede arbejdere et alternativ til fagbevægelsen og Socialdemokratiet. Ligeledes skildres også, hvordan H.P. Hanssen fungerede som personlig rådgiver for mange danske sønderjyder, der var kommet i klemme. Med sin baggrund i højskoleverdenens åndelige uddannelse og den parlamentariske skoling, hvor han satte sig grundigt ind i den tyske lovgivning med henblik på at påvirke lovgivningsarbejdet til danskernes fordel, kunne han også hjælpe enkeltpersoner – han var "befolkningens konsulent" (s. 86). Schultz Hansen skildrer ham som en bonde med stor social forståelse og ikke den storbondepolitiker, som hans opvækst på Nørremølle kunne tegne til. Og han fremhæver, at H.P. Hanssens "interesse for politik rettede sig ikke kun mod at drive politik, men også at iagttage og reflektere over politik og dele ud af sin viden."

Bogen giver også en indgående skildring af H.P. Hanssens kontakter med det københavnske intellektuelle og politiske miljø, som søgte at fremme den sønderjyske sag. Det gælder først og fremmest den for tidligt afdøde rigsarkivar A. D. Jørgensen (fra Gråsten), men også personligheder som historikeren og gymnasielæreren H.V. Clausen og historikeren Aage Friis.

Til sidst skal også fremhæves Schultz Hansens fokus på H.P. Hanssens oratoriske evner, som var fremragende og bundede i velforberedte taler, der blev fremført klart. En af de bedste taler var talen ved sønderjydernes todages årsmøde i 1914 i Haderslev, hvor han i over en time tryllebandt

tilhørerne med beundringsværdig kraft og klarhed. Schultz Hansen skildrer ham således som sønderjydernes førstemand med stærke politiske lederegenskaber, som førte ham frem til den position, han besad.

Et par kritikpunkter skal nævnes til sidst, som går på selve udgivelsen, det forlagsmæssige. Det fremgår klart af bogens indledning og opbygning, at det er første bind af en to-bindsbioграфи. Men ved annonceringen af bogen fremgår dette ikke – kun årstallene afslører det, hvis man kender til H.P. Hanssens liv. En anden konsekvens er, at et navneregister er udskudt til bind 2 – et sådant ville også have været nyttigt her til bd. 1, i hvert fald så længe bd. 2 ikke er udgivet. Men også af den grund ser jeg frem til det.

*Per Grau Møller*

### **Hedemann, Markus: Danmark, Slesvig og Holsten 1404-1448 – konflikt og konsekvens.**

*Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 144, 2018, 351 s.<sup>1</sup>*

Dette er en vigtig, men også en meget problematisk, bog. Vigtig fordi det er den hidtil grundigste fremstilling af Erik af Pommerns skæbnesvangre kamp for at inkorporere hertugdømmet Slesvig som en ordinær del af kongeriget Danmark. En kamp som, direkte og indirekte, kom til at koste ham tre kroner samt blev enden på den konstruktion af Kalmarunionen, som Margrete 1. stod bag. Altså noget, som ikke blot skabte epoke i hertugdømmet Slesvigs historie plus grevskabet Holstens, men også i de tre nordiske kongerigers. Til overmål har forfatteren publiceret det meste mere grundigt før i artikler og (provokerende) debatindlæg. Skæbnen har villet, at det her behandlede forløb har kastet, for denne tid, helt usædvanligt meget bevaret kildemateriale af sig. Overleveringen af noget af dette er dog så korrumpet, at det kræver en skrap latinsk filolog at få hoved og hale på det. En sådan filolog er undertegnede ikke, men jeg føler mig ret overbevist om, at det er en opgave, Markus Hedemann forstår at løfte. Og han bør i høj grad krediteres for at have gjort en meget stor del af dette materiale tilgængeligt på den del af dokumentudgaven *Diplomatarium Danicum*, som findes på internettet. Forfatterens interesse for det overleverede og relevante beretningsmateriale er ikke helt så stor. Fx savner man i fremstillingen ofte den såkaldte *Presbyter Bremensis'* (på dansk kaldet Holstenerpræ-

---

1 Forbrugeroplysning: Forfatteren af nærværende anmeldelse har tidligere fagfællebedømt den her omtalte bog som manus. At Markus Hedemann har taget meget lidt hensyn til dette, har gjort det forholdsvis let at skrive denne anmeldelse.

sten) stemme. Så vidt undertegnede kan se, findes der blot én henvisning til den plus en omtale, hvor det stort set blot fremgår, at den er frygtelig tendentiøs. Der er tale om en krønike, der er afsluttet i 1448, men af en eller anden grund er ufuldstændig, idet fremstillingen abrupt slutter i 1428. Ambitionen må have været at fejre den holstenske sejr over tre riger, og den er helt sikkert langt fra at være "neutral", men jo dog skrevet til et publikum, som kendte hovedtrækkene af begivenhedsforløbet. Den kræver kildekritik, men det gør dokumentmaterialet, som rummer et utal af mildt sagt tendentiøse beretninger så sandelig også. Så hvad er forskellen?

Hermed kom vi så ind på noget af det problematiske. Noget andet er, at det, som dokumentmaterialets beretningselementer forvrider og forvrænger, især er det, som allerede dengang var hertugdømmets fortid. At prøve at rede trådene ud, kræver således, at man forsøger at danne sig en nogenlunde ædruelig forestilling om den. Hertugdømmet var grundlæggende skabt af hertug og kong Abel og hans efterkommere fra 1232 i en stadig kamp med slægtningene på den danske trone; en kamp, som næppe var lykkedes uden opbakning fra i hvert fald Holsten. I 1360, i den såkaldte Landefred, som forfatteren kender, optræder daværende hertug Valdemar og hans søn Henrik, de sidste led i Abelslægten. De betegnes dér og optræder som Valdemar Atterdags "mænd" og vasaller, ligesom de indgår blandt hans undersåtter på linje med alle andre i Valdemars daværende rige, der, som det implicit fremgår, endnu manglede Skånelandene. Det fremgår så, at de, i modsætning til andre indbyggere, selv havde undersåtter, idet de som vasaller besad rettigheder, som Valdemar og hans søn garanterede for dem og deres arvinger. Dette må efter min mening opfattes som udtryk for den af alle parter anerkendte og beseglede retstilstand mellem kongedømme og hertugdømme i tiden kort forud for, at Abelslægten uddøde i mandslinjen. I hertugdømmet gjaldt, som i resten af Jylland, Jyske Lov fra 1241, og det var i øvrigt tilfældet til år 1900. Så der er altså ikke nogen grund til, som forfatteren gør, grundlæggende at problematisere, at dansk lov var gældende i hertugdømmet endsige, at hertugdømmet på det tidspunkt grundlæggende opfattedes som en bortforlenet del af Danmark. Når Erik af Pommern ønskede tingene afgjort efter dansk lov, havde han langthen rimeligheden på sin side i den sag. Han vidste så også i tilsyneladende modsætning til forfatteren, at store dele af middelalderlig ret ikke var nedskrevet, men beroede på sædvaner, som i sagens natur var og er en fleksibel størrelse.



Imidlertid uddøde Abelslægten i 1375, kort før Valdemar Atterdags død. Inden den barnløse hertug Henriks død havde kong Valdemar langt hen sikret sig den reelle magt i hertugdømmet, især i de nordlige dele af det. Herefter indtrådte der et 10-årigt magtvakuum i Danmark, som de holstenske grever benyttede til at sætte sig på hertugdømmet. Da det var overstået, i 1386, ønskede Margrete 1., som Holstenerpræsten skriver, ikke at optænde to brande på én gang. Hun prioriterede at vinde magten i Sverige, hvorfor hun indgik, hvad der nok bedst lader sig forstå som en art kompromis med de holstenske magthavere i hertugdømmet: De blev i samlet flok arveligt forlenet med hertugdømmet, men én af dem skulle bære hertugtitlen. Der skulle ydes krigstjeneste og alle var forpligtede til fred. Det var en art hybrid af systemet i Holsten og i det meste af Tyskland og det, som Holstenerpræsten betegner som sædvanen og dermed uskreven lov i Danmark, at yngre kongesønner kunne få et len i riget – som også nævnt i det såkaldte Unionsbrev fra 1397, som noget, der (fortsat) skulle være gældende i alle tre riger. I Holsten osv. havde alle sønner lige andel i det arvede territorium, som derfor ofte blev delt imellem dem; i Danmark herskede primogenitur i de såkaldte fyrstelen, som det reelt gjaldt for kongedømmet fra 1157 og frem, i det omfang kongemagten overhovedet ville acceptere en arvetilfælde til fyrstelen, hvad langt fra altid var tilfældet. Dette var altså dansk contra tysk ret, sidstnævnte også kaldet lensretten. Det ville have været klædeligt, hvis forfatteren havde gjort sig det klart og fortalt os om det, fremfor at betragte de nævnte juridiske kategorier som udelukkende opportunistiske standpunkter.

Ydermere fik den snu Margrete gennemført ved alle tre forleneringer i sin tid, at der ikke blev udstedt skriftlige, retsgyldige dokumenter – et trick som hun også brugte ved andre lejligheder, herunder også varianten med det såkaldte Unionsbrev fra 1397, som forfatteren har fået helt galt i halsen. Nu var det sådan allerede dengang, at mundtlige aftaler var gældende, hvis de kunne belægges med vidner, hvilket forfatteren også burde have gjort sig klart. Hvor grundlæggende dette princip var i det meste af middelalderen fremgår af, at man først hen mod 1450 endeligt og autoritativt fastlægger, at skriftlige vidnesbyrd i ejendomsager skulle nyde forrang for mundtlige udsagn (Danske Domme VII, 1984 s. 368f med henvisninger). Fordelen ved mundtlige aftaler var jo så, at hvis man havde styr på vidnerne, kunne ting og sager bøjes og ændres, når magtpositioner ændrede sig. Et synspunkt, Erik af Pommern i høj grad havde tilegnet sig, men som han åbenbart ikke var i

stand til at administrere med samme indføling i den politiske situation som sin fostermoder.

Forfatteren fremstiller det i sine indledende betragtninger som en art præmis, at retsafgørelser/-sager i datiden var en slags ceremoniel, der ingen reel juridisk betydning havde, blot afspejlede politiske forhold. Det er så egnet til at fremkalde en hel del undren over, at retsafgørelser spillede en så stor rolle i forløbet, som det i øvrigt gjorde generelt – også i 1300-tallet, og at parterne var villige til at bruge enorme mængder af krudt på at involvere sig i sådanne. Det fremgår af fremstillingen, at Hansesæderne som regel gjorde alt, hvad de kunne, for at undgå involvering i retslige afgørelser. Det giver jo ingen mening, hvis de var ligegyldige. Ifølge fremstillingen gjorde de det for at undgå at blive bundet til at deltage i eksekutionen af en sådan dom, altså var retsafgørelser ikke ligegyldige alligevel! Et antal af de mest fremstående holstenske stormænd gik over på dansk side efter den første kejserlige dom i striden – hvorfor? Præmissen synes altså ikke at holde i forhold til kildematerialet. Det er næppe vejen frem at opfatte fortidens aktører som dummere end de var. Selvom det ofte kan synes vanskeligt, må opgaven fortsat være at søge at finde rationaler og motiver bag deres handlinger.

Vi får også at vide i indledningen, at grænser – i modsætning til i skrivende stund – ikke var vigtige på daværende tidspunkt til dels vel sammenhængende med det også fremførte synspunkt, at nationale identiteter ikke spillede nogen nævneværdig rolle. Synspunktet om grænserne modsiges ofte i fremstillingen; ja der findes sågar vidnesbyrd afgivet i forbindelse med striden, som præcis beskriver hertugdømmets grænser! Men der findes også vidnesbyrd, som meget klart beskriver, hvad man forstod ved national identitet. Et dokument fra 4. august 1421 beseglet af jyske bisper, byer og stormænd fra både Nørrejylland og Sønderjylland lægger bl.a. vægt på, at "det almindeligste sprog i ... Sønderjylland ... er dansk" (gengivet af forfatteren som, at det hævdedes, at alle talte dansk!) samt at dansk ret er gældende dér. I et tilsvarende dokument fra Sjællands Landsting 2. juli samme år viser Sønderjyllands/hertugdømmet Slesvigs "sprog, sæder og love", at det er en del af Danmarks rige. Til overmål beskriver den førnævnte Holstenerpræst det store problem ved den danske indtagelse af Holsten under Knud 6. og Valdemar Sejv som værende, at danskerne ikke kendte og respekterede holstensk lov og ret. Hans kendskab til begivenhedsforløbet er mildt sagt begrænset, så det er givetvis hans egen tids opfattelse han lægger ned over dette.

Lov, ret, sæder og skikke var i væsentlig grad konstituerende for national identitet, som det også fremgår af svensk og norsk materiale fra 1400-tallet – og altså sprog. Det lyder i og for sig ikke ret eksotisk set fra i dag, men gør det klart, at der også er nationale motiver på spil, og at kampen mellem dansk ret og tysk ret havde mere vidtgående implikationer end det fremgår af fremstillingen.

Det flere gange nævnte Unionsbrev fra 1397 stipulerer både arverige og valgrige for Kalmarunionen, kan vi læse os til, besynderligt nok. Førstnævnte hviler på en mildt sagt særpræget og selektiv tolkning af paragraffen om, at de kæmpemæssige områder, Margrete på forskellig vis havde skaffet sig egenhændigt herredømme over i Norden, ikke mindst i Sverige, ved hendes død skulle gå tilbage til kongedømmet/Erik af Pommern. Det burde være en selvfølge, men hvis hun overlod dem til andre, ville der være lagt en bombe under projektet. Samtidig får vi loyalt at vide, at dokumentet stipulerer, at konger fremover skal vælges! I modsætning til, hvad kilderne og altså Margrete gjorde, skelnes der heller ikke i fremstillingen mellem de områder i hertugdømmet, som hun via sine betydelige økonomiske ressourcer skaffede sig herredømmet over, så længe hun levede, og dem som kong Erik skaffede sig herredømmet over (jf. fx *Diplomatarium Danicum* nr. 14210422001 for et eksempel på, at der var forskel på Margretes økonomiske ressourcer og kong Eriks).

I det hele taget savnes der i store dele af fremstillingen et blik for, at der fandtes en realitet uden for kilderne – og uden for diverse nyere dekonstruktivistiske inspirationer – som var afgørende for parternes handlinger. Det fine ved dokumenter opfattet som levn og beretninger opfattet ligeså er, at de i bedste fald kan forklare, hvorfor de ser ud som de gør. Altså den virkelighed, som har skabt kilderne. Den vil oftest være skabt af interessevaretagelse på en bund af bl.a. sædvaner og retsforestillinger mere eller mindre belagt med skriftlig ret.

Hvis forfatteren havde præsteret en konsekvent analyse af kildematerialet ud fra sådanne retningslinjer m.v. plus et indgående kendskab til den fortidige virkelighed, som forvrænges mere eller mindre i de talrige kilder fra de talrige retssager, havde fremstillingen været langt mere oplysende end tilfældet er blevet. Det ville også have hjulpet, hvis forfatteren havde været lidt mindre selektiv i sin anvendelse af den foreliggende litteratur og i højere grad havde anerkendt i praksis, at historievitenskaben handler om at stille sig på skuldrene af sine forgængere og se om man kan se bedre eller længere end dem. Tidligere litte-

ratur præsenteres ofte som noget, som ikke længere kan tages alvorligt på grund af oftest national bias. Men sådant behøver jo ikke forhindre, at tolkning af enkeltkilder hviler mere på skarpsindighed end på forudfattede meninger.

I det foregående har jeg fokuseret mest på bogens præmisser eller mangel på samme og altså et stykke ad vejen på forudfattede meninger. Trods alle historikers tidsbundenhed, må den bedst mulige indføling i kildernes kontekst og sensitivitet for deres udsagn være det, historikeren skal måles på.

Undervejs i fremstillingen er der selvfølgelig meget, man kan tilslutte sig, og også nye resultater, som synes at kunne klare en trykprøve. Den væsentligste landvinding ved denne bog er, som nævnt, at der indgår langt mere kildemateriale og udsagn fra dette i denne fremstilling end før set. Dermed bliver den og forfatterens mange artikler og debatindlæg et uomgængeligt udgangspunkt for den, der med respekt for sine forgængere vil prøve at gøre det bedre. Sagt med andre ord, har forfatteren gjort det væsentligt lettere for andre at overskue det store kildemateriale og danne sig sine egne opfattelser af tingene. Og for dette skylder vi ham tak.

*Anders Bøgh*

### **Henningsen, Lars N.: Vojens viser vejen.**

**En sønderjysk stations- og industriby. Tiden 1864-2006.**

*Lokalhistorisk Forening for Vojens-området, 2018, 264 s.*

Endnu engang lægger Lars N. Henningsen navn til en bog, der udmærker sig på sit felt. Den historiske skildring af Vojens er blevet til på initiativ af fonden bag Vojens-bogtrykkeriet P. J. Schmidt, der i 1977 også stod bag forgængerværket *Eggen omkring Vojens* af H. V. Gregeresen, som skildrer den daværende Vojens Kommunes historie frem til grundlæggelsen af Vojens.

I 1864 kunne man i Haderslev med frygt se symbolet på den moderne tid, jernbanen, blive ført et godt stykke vest om den gamle købstad. Frygten var begrundet, for hvor banen blev anlagt, opstod der stationsbyer med driftige erhvervsfolk. Vojens blev en af disse byer, og i de første år blev driftigheden symboliseret ved P. N. Lagoni, der gennem jordopkøb og udstykninger lagde grunden til det hurtigtvoksende bysamfund. Vojens befandt sig i Nordslesvig og var dermed tysk frem til Genforeningen i 1920. En del af tilflytterne var tyske embedsmænd inden for jernbanen, post- og toldvæsenet, som bosatte sig i et overvejende dansksindet land-

distrikt. Lars N. Henningsen lader denne tysk/dansk-dikotomi være et underliggende tema i størstedelen af bogen og betegner Vojens som en dansk by med danske indbyggere, men med en fremmed tysk fernis (s. 36ff). Byens historie fortælles med andre ord gennem danske øjne.

Efter Genforeningen forlod de fleste tyskere Vojens og blev erstattet af danske embedsmænd. I mellemkrigstiden voksede Vojens stadig eksplosivt, fra 1940'erne efter en byplan, og de første ansatser til kloakering og brolægning fandt sted. Foreningslivet trivedes, og den store gruppe af selvstændige næringsdrivende blomstrede og levede gennem Handels- og Industriforeningen i stadig interaktion med sognerådet. Byens største virksomhed har gennem det meste af 1900-tallet været Brødrene Grams fabrikker, til hvilken Lars N. Henningsen meget velvalgt har tilegnet hele fire kapitler.

Under besættelsen kom de nationale stridigheder igen til overfladen. Der blev oprettet tysk skole, børnehave og tyske foreninger, og byen blev hjemsted både for en afdeling af NSDAP-N og en modstandsgruppe, der imidlertid blev optrævlet af Gestapo i 1944. Efter befrielsen forstummede igen modsætningsforholdet mellem dansk og tysk, og de påfølgende årtier kom i højere grad til at handle om byudvidelse, befolknings- og industriel vækst. Med anlæggelsen af flyvestation Skrydstrup udviklede Vojens sig ifølge Lars N. Henningsen til Sønderjyllands næstvigtigste industrielle center (s. 144). Denne status medførte et kontinuerligt behov for byekspansion, og sognerådet var fra 1940'erne til 1970'erne i stadig kamp for flere boliger og udstykninger – alt imens Haderslevs vækst stagnerede.

I midten af 1980'erne vendte udviklingen i Vojens, og fremtidsprognoserne blev gradvist nedjusteret. De gamle virksomheder levede endnu, men udstykningerne i de nyanlagte bydele blev frem til 1990'erne sværere og sværere at sælge. På samme måde stagnerede industrien og detailhandlen, men stagnationen vandt ikke på samme måde indpas på byens sports- og kulturliv. Fra midten af 1970'erne frem til 2001 markerede Vojens sig på den internationale scene med Vojens Speedway Center og Ole Olsen som trækplaster. Ligeledes blev der oprettet ishockeyfaciliteter, fritidscenter, teaterforening, turistforening, lokalradio og den årlige byfest, Vojens Høtte. De seneste årtier har været præget af afviklinger, bl.a. af Brødrene Grams fabrikker, og Lars N. Henningsen afslutter bogens sidste og ret nedslående kapitel med et optimistisk håb om fremgang, nu Vojens og Haderslev i den nye storkommune har bilagt gammel strid og slået de kommunale pjalter sammen til fælles gavn.

Formålet med udgivelsen var fra første færd "en let tilgængelig bog for indbyggerne i Vojens" (s. 7). Som sådan må *Vojens viser vejen* siges at være succesfuld. Bogen er skrevet med en beundringsværdig lokal- og personalhistorisk detaljerighed, som især ses i gennemgangen af brancher og næringsdrivende og i behandlingerne af sogneråds- og senere kommunalpolitikken. Lars N. Henningsen har formået gennem fremtrædende personer, virksomheder og foreninger at skabe en dynamisk skildring af et bysamfunds tilblivelse og udvikling. Lokalhistorikere og læsere med relation til Vojens vil frydes over, at kunne genkende det. Samtidig placerer *Vojens viser vejen* sig som et væsentligt bidrag til stationsbyforskningen. Den er stationsbyens pendant til den klassiske købstadsmonografi med byen som fokuspunkt og kontekstualiseringen afgrænset til, hvad der tjener til at belyse byens historie.

Alt i alt har Lars N. Henningsen lavet et gennemresearchet og veldisponeret værk, og det er herligt at se en så bred kildevifte formidlet på så kompetent og ubesværet vis.

*Nicolai Falberg Jensen*

**Housted, Erik: Skanser.**

**Befæstningsanlæg Sønderborg-Dybbøl fra 1657 til i dag.**

*Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland, 2018, 193 s.*

Erik Husted har med baggrund i fundet af tegningerne til Festung Sønderburg-Düppel, som formentes gået tabt under 2. Verdenskrig, skrevet en bog om skanser og befæstningsanlæg på Dybbøl og omkring Sønderborg. Han har valgt, at lade bogen omhandle alle kendte skanseanlæg siden svenskekrigene i 1650'erne, og at beskrive deres tilblivelse og funktion.

Det er sjældent, at der gøres sensationelle fund i velordnede statsarkiver, men forfatteren har været så heldig at gøre sådan et fund. Ukendt for forskere vest for det tidligere jerntæppe var det lykkedes for de østtyske arkivmyndigheder at finde det preussiske krigsministeriums tegningsarkiv, som havde været en del af Heeresarchiv i Potsdam lige uden for Berlin. Arkivet blev ramt af bomber under 2. Verdenskrig og alle dets arkivalier var angiveligt brændt, men det har nu vist sig, at nogen havde nået at evakuere tegningsarkivet. Efter krigen blev tegningsarkivet fundet, i hvad der dengang var Østtyskland/DDR, og ført til Leipzig, hvor det henlå upåagtet, indtil det efter murens fald blev ført til Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz i Berlin. Atten

år efter var katalogiseringen kommet så langt, at man kunne udgive en registrant over samtlige fæstningstegninger. Den indeholder bl.a. 18 sider med optegnelser om tegninger af Festung Sonderburg-Düppel, hvilket kom til forfatterens kendskab og inspirerede ham til at skrive denne bog. Der var imidlertid det problem, at alle de tilhørende arkivalier med detailbeskrivelser og –beregninger ikke nåede at blive evakueret – de er brændt.

De preussiske og de danske skanseanlæg hænger visuelt sammen, fordi de tyske er bygget på de taktisk bedste steder i stillingsområdet; det var de danske før dem også, og der er bevaret dele af begge befæstningsanlæg, hvor dele af de danske skanser i dag ligger inde i de tyske. Det samme område hen over Dybbølhalvøen havde imidlertid også været befæstet på de samme steder nogle år før under den første slesvigske krig. Desuden har der været bygget enkelte skanser i området under englænderkrigene i begyndelsen af 1800-tallet og under svenskekrigene i midten af 1650'erne ved Alssund. Så det endte med, at forfatteren besluttede at skrive et samlet værk om lidt over to hundrede års befæstningsbyggeri inden for et meget begrænset, men for Danmark meget strategisk vigtigt, område.

Bogen indeholder beskrivelser af de nævnte fem perioders befæstningsanlæg, og herudover er der en beskrivelse af det militære kulturlandskab på den østlige ende af Dybbølhalvøen, som det fremstår i dag, samt en række bilag. Bilagene omfatter en spionrapport fra 1868, en oversigt over alle de preussiske tegninger fra den tyske registrant, fortegnelser over andre benyttede kilder og litteratur, en ordliste over militære fagudtryk, en forkortelsesoversigt og noter.

Hovedvægten i fremstillingerne af de fem perioder er naturligvis lagt på Festung Sonderburg-Düppel – de fire andre perioder er rimelig vel repræsenteret i den militære litteratur. Men forfatteren, der er vant til at grave dybt i arkiver og har en større bog- og artikelproduktion bag sig, bl.a. en bog om Fredericia Fæstning og et par omfattende artikler om dansk og preussisk artilleri i 1864, har fundet en del nye oplysninger om bygningen af de danske skanser i forbindelse med begge de slesvigske krige

De første skansebyggerier blev foretaget for at beskytte indsejlingen til Alssund og Sønderborg havn mod angreb fra fjendtlige skibe. I forbindelse med udbruddet af svenskekrigene 1657-60 var der ingen i den danske regering, som havde forestillet sig, at krigen skulle foregå på dansk jord, så der var ikke truffet nogen forberedelser til landværts for-

svar mod svenske angreb. Efter svenskernes erobring af Als i 1657 anlagde de en skanse på dybbølsiden af Alssund lige over for Sønderborg Slot for at sikre området omkring indsejlingen til sundet mod angreb fra den danske flåde. Tilsvarende byggede danskerne skanser ca. 150 år senere på kysten syd for Sønderborg under englænderkrigene 1801-13 for at holde den engelske flåde på afstand.

Den første slesvigske krig (1848-50) fik et noget rodet forløb med forskellige konstellationer af modstandere, stormagtsforhandlinger og våbenhviler, hvilket også kom til at afspejle sig i befæstningsbyggerierne i området. I 1848 byggede danskerne brohovedskanserne og en række små skanser hen over Dybbølhalvøen, men i 1849 kunne danskerne kun holde brohovedskanserne, mens den tyske forbundshær – primært Preussen – som nu var hovedmodstanderen, rev de danske skanser ned og byggede nye, større og tungere armerede skanser rettet mod Sønderborg. Våbenhvile og delvis fredsslutning medførte imidlertid, at forbundshæren allerede senere samme år desarmerede og forlod skanserne. De slesvig-holstenske oprørere overtog skanserne og satte vagter i dem, men åbenbart ikke nok, for kort tid efter blev skanserne erobret og delvist ødelagt af den hårdt plagede civilbefolkning fra Sundeved og omegn. I dette afsnit introducerer forfatteren nogle af de militære såvel som civile, der deltog i befæstningsbyggeriet, og det er ikke kun fra den militære vinkel deres liv beskrives. Her omtales også civile forhold, som relaterer sig til deres og egnens historie.

Den næste fase af befæstningsbyggeriet tog allerede sin begyndelse 1851, hvor en af Krigsministeriets nedsat kommission foreslog, at Dybbøl skulle befæstes permanent. Forslaget medførte efter en del forhandlinger, at Ingeniørkorpset udarbejdede en samlet plan for landets fæstninger, der omhandlede en ny befæstning omkring København, udbygning af Fredericia Fæstning og befæstning af Als-Sundeved. Planerne kom til forhandling på Christiansborg i 1857, hvor dog kun en lille del blev vedtaget – København fik bevilliget den søbefæstning, som man burde have haft i 1801. Resten af befæstningsanlæggene blev udskudt. Men da Preussen i 1861 begyndte at optræde truende, fik krigsministeren igangsat projektering, ekspropriering og befæstningsbyggeriet på Dybbøl. I beskrivelsen af denne fase af befæstningsbyggeriet har forfatteren et kapitel benævnt "Skansebyggerne", hvor vi igen præsenteres for officerer, entreprenører samt konduktører og får deres liv beskrevet. I fremstillinger af denne art ser man normalt blot de ledende officerer



ganske kort omtalt, men her – som i kapitlet om den første slesvigske krig – bliver beskrivelsen af skansebyggeriet mere levende på denne måde. Efter opbygningen af befæstningen bliver krigshandlingerne i 1864 kort omtalt i relation til de danske og de preussiske befæstninger sluttende med deres sløjfning.

Sidste fase af befæstningsbyggeriet blev den mest omfattende, idet Preussen i 1865 påbegyndte opbygningen af en række store skanser hen over Dybbøhalvøen og en komplet befæstning rundt om Sønderborg. I dette kapitel kombinerer forfatteren med stor dygtighed den mængde af oplysninger, som han har kunnet trække ud af den meget store samling af tyske kort, planer og detailtegninger, med alt hvad han har kunnet finde i den trykte litteratur samt militære og civile arkiver – herunder avisarkiver. Her får den grundige forsker lagt puslespillet så overbevisende, at man ved læsningen ikke fornemmer, at de preussiske militærarkivalier mangler. Fæstningen fik en ca. tyveårig funktionsperiode næsten i fuldstændig fred. Den blev kun i en ganske kort periode i 1870 sat i belejringstilstand under den fransk-tyske krig med alt den tumult en sådan krigstilstand bringer med sig. En fransk flådestyrke opererede i et par måneder i de danske farvande, og der var rygter om en eventuel landsætning af franske styrker, der skulle angribe Als og Sundeved. Der skete intet, og herefter var der atter fred og ro i Alssund og omegn. Fæstningen blev nedlagt i 1884, men store dele af fæstningsområdet på Dybbøl forblev tysk statsejendom lige til Genforeningen i 1920, hvor det overgik til den danske stat.

Skønhedspletter kan næppe undgås, men her er ikke mange. En del af de originale kort og tegninger ville have stået tydeligere både i de sorte og i de farvede streger, hvis de var blevet billedbehandlet, så den gullige grundfarve var blevet lysnet, f.eks. s. 89 hvor de lyserøde markeringer stort set er ulæselige. De fleste læsere vil nok slet ikke lægge mærke til deres eksistens. På s. 66-67 vises de danske skanser 1-7, men af uforklarlige årsager bliver læseren snydt for de tilsvarende tegninger af skanse 8-10, som eksisterer og er nævnt i billedteksten.

Erik Husted har skrevet en overordentlig læseværdig bog med flot billeddækning, som gør læseren vel rustet til at give sig i kast med krigslitteraturen om Dybbøl samt til at gå ud og se og forstå det militære landskab.

*Peter Thorning Christensen*

**Kristensen, Henrik Skov: Gerningsmænd eller ofre? Erindringer i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning.**

*Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 115, 2019, 399 s.* I litteraturens verden taler man om "den svære to'er". Skov Kristensens nye bog kan med nogen ret ses som en faghistorisk version af det fænomen. Ganske vist har Skov Kristensen gennem sit snart lange historikerliv være flittig til at publicere, men det var med den massive *Straffelejren. Fårhus, landsvoigerne og retsopgøret* fra 2011, at han fik sit gennembrud uden for snævrere faglige cirkler med udførlige og stærkt rosende anmeldelser i medierne – og dertil flotte salgstal. Nærværende bog lægger sig i eksplicit forlængelse af *Straffelejren* (s. 6) og kan derfor med god ret ses som efterfølger – eller to'er – til denne.

Når det er skrevet, skal det straks fremhæves, at *Gerningsmænd eller ofre?* på to meget vigtige felter er meget forskellig fra *Straffelejren*.

For det første har Skov Kristensen skiftet genre. Hvor *Straffelejren* var skrevet med den alment interesserede læser for øje, er den nye bog skrevet med akademisk meritering for øje og overholder derfor de gængse krav til en videnskabelig afhandling omkring problemstilling, redegørelse for metodevalg og analysematerialer, argumenterende og transparent fremstillingsform og konklusion. Det kan lyde som opskriften på en kedelig læseoplevelse, men Skov Kristensen skriver godt, og den klart argumenterende stil befinder han sig godt i, så det er ikke tung, men tankevækkende læsning, vi får serveret.

For det andet er fokus flyttet fra historiefagets klassiske "wie es eigentlich gewesen" til analyser af, hvad fortiden har betydet og er blevet brugt til i eftertiden – som det med al tydelighed fortælles i den lange undertitel.

Teoretisk er Skov Kristensen inspireret af de sidste årtiers forskning i erindringshistorie og historiebrug, herunder forskellige forskeres arbejde om generationsperspektiver, franske Pierre Noras analytiske begreb erindringssteder og sidst, men ikke mindst Harald Welzers (videre)udvikling af begreberne kulturel og kommunikativ erindring. Hertil kommer komparation som afgørende metodisk greb: Skov Kristensen analyserer det tyske mindretal i Sønderjylland i sammenligning med dels udviklingen i (Vest)Tyskland og dels i andre tyske mindretal i Europa. Derfor består næsten en tredjedel af bogen af kapitler, der gennemgår "nationalsocialismens 2. historie" i Forbundsrepublikken" og omgængen med den brune fortid i mindretal uden for Tyskland. Det gøres

godt og grundigt – måske især for afdækningen af *Vergangenheitsbewältigung*'en for Forbundsrepublikkens vedkommende lovlig grundigt. Her kommer Skov Kristensen nemlig rundt i hjørnerne; også dem, hvis relevans for forståelsen af bogens egentlige emne: fortidsbearbejdelsen hos mindretallet i Sønderjylland er svær at få øje på.

Når det gælder bogens hoveddel – det næsten 150 sider lange kapitel om "Det tyske mindretal i Nordslesvig" – kan man imidlertid karakterisere det som godt og grundigt i dette udtryks egentlige betydning. På basis af omfattende studier i både trykt og utrykt kildemateriale (en hovedkilde er *Der Nordschleswiger*) afdækker Skov Kristensen, hvordan mindretallet konstruerede en offerfortælling, hvor behandlingen i forbindelse med retsopgøret helt overskyggede mindretallets nazificering før og under besættelsen, og hvor den forbundstyske udvikling i *Vergangenheitsbewältigung* nok blev fulgt i mindretallet, men først begyndte at blive indarbejdet i erindringskulturen med meget stor forsinkelse. Skov Kristensen argumenterer overbevisende for, at erindringskulturen i mindretallet endog meget længe fulgte den fortælling, som Harald Welzers forskerteam afdækkede som dominerende i den private sfære ("Opa war kein Nazi"), selv efter opgøret med nazitiden var blevet hegemonisk diskurs i Vesttyskland. Men Skov Kristensens analyse følger udviklingen videre og viser, hvordan der fra 1980'erne er blevet overensstemmelse (eller samtidighed om man vil) mellem den vesttyske og mindretallets historiebrug og erindringspolitik.

Det erindringspolitiske bliver det centrale fokus i analysen af mindretallets erindringssteder, hvor det overbevisende dokumenteres, hvordan Knivsbjerg og Fårhus har været og er helt centrale erindringssteder for mindretallet, men også hvordan der har været kamp om, hvilke fortællinger, der skulle knyttes til disse steder. Den korte behandling af Ladelund, Neuengamme og Husum-Schwesing er langt fra så overbevisende, først og fremmest fordi Skov Kristensen skylder læseren en solid argumentation for, at disse steder faktisk har status af erindringssteder for mindretallet (at de har potentiale til at blive det, som det påpeges, er en helt anden sag).

Bogens konklusion lever op til sit navn, men skal især roses fordi de komparative tråde her samles overbevisende op. Før man når hertil, er der også spændende læsning i det korte kapitel 6 (Public History). Her får vi en afdækning af virkningshistorien af *Straffelejren*. Og her berøres med klædelig beskedenhed det i virkeligheden vigtigste resultat af Skov Kristensens omfattende arbejder med Fårhuslejrens og det tyske

mindretals historie: At arbejdet ikke blot er blevet læst og diskuteret i en snæver kreds af akademiske fagfæller, men er indgået i en større befolkningsgruppes refleksioner over sammenhænge mellem fortid, nutid og fremtid. Det er ikke en ringe rune at kunne riste over egen indsats.

*Nils Arne Sørensen*

**Kühl, Mikkel: Smugleri, skippere og langfart.**

**Ærøskøbings søfart 1750-1920.**

*Ærø Museum, 2018, 184 s.*

Når man tidligere har talt og skrevet om Ærøs søfart, har man altid ment Marstals søfart. Den driftige flække, der tog kampen op mod øens etablerede købstad og vandt i kraft af en søfart, der gik vidt omkring. Derfor har det været en godt bevaret hemmelighed, at også Ærøskøbing har en særdeles stolt søfartshistorie. Denne opfattelse har Mikkel Kühl nu gjort op med efter alle kunstens regler.

Der indledes med en grundig litteraturoversigt, der sætter den yderst sparsomme litteratur om Ærøskøbings søfart ind i et større perspektiv. Forskningen i søfartshistorien er meget forskelligartet, og Mikkel Kühl betoner opdelingen i "en klassisk historisk tilgangsvinkel med forkærlighed for toldhistorie og økonomiske kilder" og "en mere etnologisk indfaldsvinkel". Ambitionen med denne bog er at favne begge dele. Man kunne også påpege den omfattende lokalhistoriske tradition, primært udført af pensionerede søfolk, over for en moderne tradition, der arbejder nationalt eller regionalt og er metodisk forankret i den historiefaglige eller tilgrænsende discipliner. Denne bog placerer sig også i dette perspektiv et sted midt imellem, idet vinklen er lokal, men undersøgelsen er udført af en faghistoriker, der arbejder systematisk og kildekritisk.

Selve fremstillingen begynder kronologisk fra middelalderens privilegier og op til prospektet i Resens Atlas fra 1677, der giver et tidligt indtryk af købstadens fine naturhavn. Ved midten af 1700-tallet havde Ærøskøbing en betydelig flåde, dog primært bestående af småskibe på under fem commercelæster. En stor del af dem sejlede på Slien, hvor de blev registreret ved godset Røst – Ærø var jo en del af hertugdømmet Slesvig, så gode kontakter syd og vest over var en selvfølge. Ved folketællingen i 1769 boede der i byen 247 personer, som ernærede sig som enten skippere eller fiskere, deres børn var opgjort til 227 personer. De i alt 474 personer var således en temmelig stor gruppe, der udgjorde

ca. 40 % af byens 1.138 indbyggere. Efterhånden kom jagterne fra Ærøskøbing stadig længere væk. Nu møder man dem ofte i byerne langs Østersøens sydlige bred og i Norge. Som i resten af det danske monarki toppede søfarten i tiden omkring 1800. Ærøskøbings fantastisk velbevarede kulturmiljø afspejler i høj grad denne tids velstand, som altovervejende var baseret på handel og søfart.

Englandskrigens udbrud i sensommeren 1807 var en katastrofe for den slesvigske søfart. Frem til freden i 1814 mistede hertugdømmet omkring halvdelen af sin tonnage, først og fremmest store langfartssejlere, som blev opbragt af englænderne. Ærøskøbing blev også ramt, men ikke så hårdt. Fra 870 commercelæster ved krigsudbruddet landede man på 573 commercelæster i 1814. De mange småskibe blev nemlig ikke ramt så hårdt, og i Ærøskøbing ser det ud til, at man decideret satse på et omfattende skifte til helt små skibe – de 53 skibe ved krigsudbruddet blev nemlig til 81 skibe ved fredsslutningen. Nu var den mindre tonnage altså fordelt på et langt større antal mindre skibe.

Der gik et årti, før byen rigtig fik gang i en langsom genopbygning i anden halvdel af 1820'erne, 30'erne og 40'erne. Omkring midten af 1800-tallet nåede Ærøskøbings handelsflåde sit hidtil højeste niveau, både hvad angår tonnage og antal skibe – og skibene var blevet noget større end tidligere. Selvom havne i Østersøen fortsat var deres primære destinationer, anløb skibene nu oftere havne i Storbritannien. Det store rederi i Ærøskøbing i denne periode var Rederiet Brandt, stiftet af Niels Hansen Brandt og videreført af hans enke og tre sønner. Enken hed Anna Catharine Stryn og blev tituleret skibsrederinden – hun var altså en af de forholdsvis mange rederenker i de mindre søfartssamfund, der vidner om, at kvinder også kunne være involveret i søfarten på en række områder.

Efter højdepunktet i begyndelsen af 1850'erne rammes Ærøskøbings søfart af krise i 1850'erne. Men derefter gik det atter fremad, og interessant er det, at krigen i 1864 og dens politiske følger ikke fik nogen videre negativ betydning for Ærøskøbings søfart. I denne periode steg tonnagen jævnt og lå på et stabilt højt niveau frem til 1890'erne, vel nærmest til trods for, at det ikke var nogen let tid for Ærøskøbing. Herefter reduceredes byens sejskibsflåde langsomt frem til et brat dyk under 1. Verdenskrig. Tabte og solgte skibe blev ikke erstattet af nye. Nogen overgang til damp fandt ikke sted, og de få motorskibe, byen fik op til 1. Verdenskrig, ændrede ikke udviklingen. Ærøskøbings stolte søfartstradition var nu historie.

Udover at tegne de store linjer i udviklingen indeholder bogen et stort antal illustrative eksempler på konkrete skibes sejlads, og vi præsenteres for en række enkeltpersoner, der på forskellig vis var involveret i Ærøskøbings søfart og skibsbygning. Bogen er rigt illustreret med bl.a. skibsportrætter og fotografier, hvoraf mange er fra Ærø Museums samling. En kritik vil jeg dog rette mod bogen, eller rettere dens hovedtitel. Her er det kun "skipperne", der giver rigtig god mening. Ærø søfart var nemlig kun i meget begrænset omfang præget af "smugleri" og "langfart" – det var klart handelssøfart og småskibsfart til nære destinationer, der dominerede. Smugleriet i egen ret fylder kun halvanden side i bogen og her læser man: "Midten af 1700-tallet var dog en brydningstid. Det økonomiske opsving som det neutrale Danmark fik glæde af nåede alle rigets dele. For Ærøskøbings handelsflåde gik det ligeså, og efterhånden synes det som, at det ligefrem kunne betale sig at transportere varer ganske lovligt. Borgerskabet i Ærøskøbing kunne efterhånden fremvise en yderst konkurrencedygtig handelsflåde, der begyndte at vokse" (s. 29). Det skal erindres, at bogens fokus ligger på netop tiden efter 1750.

Denne lille anke skal dog ikke stå i vejen for den overvejende vurdering, at Ærøskøbings søfart nu endelig har fået en historisk fremstilling, der spiller op til de talrige bøger, der belyser Marstals søfart – ikke mindst Karsten Hermansens mange fine bidrag om både de lange linjer og centrale enkeltpersoner. Bogen viser, at selvom Ærøskøbing og Marstal var rivaler i spillet om handel og søfart, og selvom denne modsætning stadig præger nogle miljøer på øen, skal Ærø søfartshistorie ses under et. Vi har stadig til gode at se en systematisk sammenligning af de to udprægede søfartssamfund, og hvordan de udviklede sig i forhold til hinanden. Nu ved vi dog, at Ærøskøbing skal have en større rolle i denne fortælling end hidtil antaget.

*Mikkel Leth Jespersen*

**Nissen, Mogens Rostgaard: Karl Otto Meyer  
– Politiker, publicist, polemiker.**

*Syddansk Universitetsforlag, 2018, 359 s.*

Karl Otto Meyer (1928-2016) var fra 1960 og flere årtier frem en hovedskikkelse i det danske mindretal i Sydslesvig. Han blev valgt til formand for Sydslesvigsk Vælgerforening i april 1960 og tre år senere blev han chefredaktør på Flensborg Avis, der ved samme lejlighed blev slået sammen med Südsleswigsche Heimatzeitung. Efter valget i 1996 trådte

han ud af Landdagen efter at have været mindretallets repræsentant i Kiel i 25 år. I Meyers tid udviklede SSW sig til en regional politisk magt, som man måtte regne med. Det blev tydeligt efter landdagsvalget i 1987, da Meyer reelt var – eller kunne have været – kongemager i Kiel. Han var antagelig på dette tidspunkt sin tids mest betydningsfulde danske parlamentariker – de 179 på Slotsholmen iberegnet. Situationen blev dog hurtigt overskygget af den såkaldte Barschel-affære, så Meyer blev aldrig tungen på vægtskålen, men han kom til gengæld ud af krisen med et image som "der unbestechliche", hvilket gav SSW en styrket position over for både CDU og SPD.

Meyer var slet ikke af gammeldansk familie. Hans far var fra Heidelberg og kom til Flensborg i 1911, hvor han blev ansat i trykkeriet på Flensborg Avis, hvor han virkede til han i 1956 gik på pension. Meyers mor var fra en nationalt indifferent familie i Oversø. Det var antagelig faderens beundring for redaktør Ernst Christiansen, der førte til at familien blev danskorieret og børnene kom i dansk skole. Karl Otto blev indkaldt til den tyske hær i 1944. Han deserterede imidlertid og dermed vægrede han sig også mod den strategi, som mindretallet i almindelighed anlagde, nemlig at opfylde værnepligten og dermed ikke give den tyske stat anledning til at forstøde dem fra Sydslesvig. Meyer fortolkede siden sin handling som et oprør mod den nazistiske stat, fordi det ikke kan være en pligt at adlyde en tyran, som han formulerede det i sine erindringer. I Danmark kom han i kontakt med en modstandsgruppe, og det gav ham sidenhen en særlig troværdighed både i Danmark og i Tyskland, som Nissen formulerer det, at han havde været aktiv modstandsmand. Efter krigen tog Meyer en læreruddannelse fra Skaarup Seminarium på Fyn, og han blev lærer og leder af skolen i Skovlund endnu før han fyldte 22 år. Han gjorde sig også bemærket i offentligheden især som modstander af fornyet (vest)tysk oprustning, og han mente ikke, at dansksindede sydslesvigere skulle aftjene værnepligt for en stat, hvis militær han betragtede som en fortsættelse af det nazistiske. Hans holdning skyldtes også, at forbundsrepublikken ifølge ham savnede demokratisk legitimitet, fordi den ikke anerkendte mindretallets selvbestemmelsesret.

Meyer bevarede forestillingen om, at Sydslesvig en dag ville kunne stemme sig hjem til Danmark. Hans udtalte kritik af den unge forbundsrepublik førte til, at han i 1952 blev frataget sin ret til at udføre lærergerningen. Det var en meget omstridt beslutning af kultusminister Pagel i Kiel, der imidlertid uafvidende gav Meyer en platform, som

han i kraft af sin åbenlyse begavelse og politiske tæft udnyttede til i en meget ung alder at nå sin sags højeste embeder. Han havde f.eks. så godt som ingen journalistisk eller redaktionel erfaring, da han overtog Flensborg Avis.

Meyer var ikke af natur en samlende skikkelse. I tysk politik – regionalt såvel som nationalt – graviterede hans sympatier klart mod venstre. I europæisk politik var han ikke særlig begejstret for EF/EU. Det forblev et problem eller en udfordring for Meyer, at han i lige så høj grad udnyttede sit parlamentariske mandat til at fremføre et politisk synspunkt som til at repræsentere et nationalt mindretal. Han kom f.eks. aldrig godt ud af det med den jævnaldrende Gerhard Stoltenberg, Slesvig-Holstens ministerpræsident for CDU 1971-1982. Selv om den konflikt næppe har været produktiv for det danske mindretal, må hovedkonklusionen blive, at Meyers integritet vejede tungere end hans stridbarhed.

Mogens Rostgaard Nissen har skrevet en biografi, der grundigt forholder sig til det kildemateriale, der findes. Det fungerer fint, at han næsten helt har udeladt at portrættere privatpersonen Karl Otto Meyer. Der er for megen utidig nyfikenhed i den biografiske litteratur i forvejen. Man kunne til gengæld godt have ønsket sig, at Nissen i større grad havde gjort sig til herre over stoffet og havde forfulgt nogle af de mest åbenlyse spørgsmål lidt mere ihærdigt. Hvordan lykkedes det f.eks. Meyer rent praktisk at undslippe militærtjeneste og flygte til Danmark? Værnemagten forfulgte og straffede på dette tidspunkt desertører ihærdigt og nådesløst. Eller hvordan forholdt Meyer sig til København-Bonn erklæringerne 1955?

Kilderne tier muligvis, men det er da ulejligheden værd at reflektere over. Det samlede indtryk er, at den der ønsker at informere sig om politikeren, publicisten og polemikeren Karl Otto Meyers gerning og betydning, næppe bliver bedre og mere sagligt hjulpet end med denne bog.

*Jes Fabricius Møller*

**Petersen, Marco L. (red.): Sønderjylland – Schleswig Kolonial. Kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem Kongeåen og Ejderen. Das kulturelle Erbe des Kolonialismus in der Region zwischen Eider und Königsau.**

*Syddansk Universitetsforlag, 2018, 483 s.*

Det er noget af en moppedreng, man har for sig med *Sønderjylland – Schleswig Kolonial*. Som antydet i titlen er bogen tosproget, men den er



faktisk tresproget, idet artiklerne ved siden af sit hovedsprog dansk/tysk har et resume på det andet hovedsprog samt engelsk. Indledningen, skrevet af redaktøren Marco L. Petersen, er endda sat i fuld tekst på alle tre sprog. Det giver tilsammen 483 sider i stort format på halvglittet papir og med mange, flot gengivne illustrationer. Det er godt og fornemt, men det gør tillige bogen stor og tung. Det betyder også, at læseren skal helt frem til side 87, før den første indholdsartikel begynder. Det er måske vel langt, men kunne have været endnu længere. Den tresproglige indledning har nemlig affødt det valg, at fremfor at gengive illustrationerne tre gange (eller traditionelt lade de to spalter stå i hvert sit hovedsprog), lader man billedmaterialet bringe samlet til sidst i bidraget. I teksterne optræder så nogle henvisninger til illustrationerne i form af små nærmest *smart-phone*-agtige ikoner, som ærligt talt ikke forekommer denne anmelder vellykket, og som i hvert tilfælde medfører en idelig bladren frem og tilbage i den ganske digre bog. Alt dette være nævnt for at nå frem til, at læseren altså ikke skal forestille sig en lille, nemt håndterlig sag at sidde med i lænestolen. Der skal arbejdes for sagen.

Når det er sagt, så er illustrationerne hele vejen igennem velvalgte, og de er fint gengivne, hvad det store format jo også rummer mulighed for. Undervejs er der ofte forbilledligt gode tabeller, hvilket ellers ikke sjældent kan være en ørkenvandring at komme igennem, og der er fine kort, indledt på forreste og bageste forsats med verdenskort, der angiver de for Slesvig relevante koloniale forbindelsesområder gennem århundrederne. Bogen har fuldt akademisk apparat i form af fodnoter, litteraturlister til de enkelte bidrag, et endog meget godt steds- og personregister og femogtyve forfatterbiografier til de i alt toogtyve bidrag. Man fornemmer virkelig en grundig redaktør bag alt dette.

Den akademiske omhu spiller også ind på sproget. Der er et relativt højt abstraktionsniveau i bidragene – særligt, men ikke kun, i indledningen. Det er, medgivet, et stort og svært stof, der både i det tyske og danske er grundigt behandlet i den historiske og anden forskning de seneste tiår, og som både indledningen og bidragene kommer godt rundt i og om, og det er jo en udgivelse fra et universitetsforlag og ikke en pixibog, så måske er det forventeligt, men bør dog nævnes i en anmeldelse.

Antologien rummer enogtyve kapitler, ved siden af indledningens oversigt både over feltet, tilgangen i antologien og en præsentation af de enkelte bidrag. De er en blanding af oversigter – f.eks. skrevet af

Detlev Kraak eller Erik Gøbel – eller behandling af enkelttemaer, som f.eks. flensborgsten, der sin beskedne herkomst i den sønderjyske ler til trods er et af de elementer, der bandt det beskedne danske kolonirige sammen. Forter på Guldkysten, hele byer i Dansk Vestindien og flere bygninger i Indien er opført af de lange, tynde, gullige teglsten, som Torben Vestergaard og Jørgen G. Berthelsen skriver indsigtfuldt om med vægten lagt på Jomfruøerne. Påvirkningen af møbelkulturen, særligt den amerikanske mahogni, behandles ligeledes pænt af Susanne Grigull, for nu blot at nævne enkelte af bidragene. Det for et dansk publikum mere ukendte om det Tyske Kejserriges kolonier, som behandles i antologien af både danske og tyske forfattere og i de forskellige emner, vækker måske særlig opmærksomhed, og her træder Mikkel Leth Jespersen frem med fornemme, indsigtfulde kapitler. Museumssamlinger, racelære og en runde på kolonierne og synet på kolonialismen i vor egen tid, herunder den politisk-akademiske tilgang postkolonialisme eller mere afdæmpet og neutralt blot og bar kolonihistorie, mangler ikke, og er jo også antydnet med antologiens undertitels ord: arv. Som nævnt et omfattende og grundigt værk, men, som det jo ofte er tilfældet i sådanne samleværker, med svingende niveau i kapitlerne. Det kan næsten ikke være andet; redaktøren har fået en pæn helhed ud af det.

I Indledningen angiver antologien selv sit formål, som er flersidet. "Ikke blot mangfoldigheden af de valgte emner og deres forskellige perspektiveringer, men især forfatterne mange forskellige, metodiske tilgange viser, i hvor høj grad (post-)kolonialistisk historieskrivning er under forandring. Det, som bidragene har til fælles, er på den ene side, at de vil synliggøre, hvad der for længst er blevet glemt, og på den anden side, at de stræber efter at fremstille velkendte fænomener i et nyt lys. For Sønderjylland-Schleswig udgør denne antologi dermed den første, om end fragmenterede, mosaik, der omhandler den regionale kolonihistorie". Bedre kan bogens ambition næppe beskrives, men man må som anmelder jo spørge: lykkes det? Ja! – det gør det. Så kan læseren leve med et til tider akademisk tungt sprog og gymnastiske øvelser undervejs i læsningen for at holde bogen oppe i de tiltagende svage arme, så får samme læser en stor belønning. I forordet takker Petersen familien for kærlighed og tålmodighed under tilblivelsen af værket, hvilket man godt kan fornemme har været tiltrængt, men også lønnende i den grundige og givende udgivelse. Man bliver klog på en region i verden og verden i regionen. Emnerne er: Erfaringshorisonter, den flensborgske kobbermølle, baron von Geltingen, søfarten fra Slesvig, flensborgsten,

kolonialvarer, møbler, salget af Dansk Vestindien og Genforeningen, de tyske afrikakolonier, Den kejserlige Marine, missionsvirksomhed, race-lære i kunst og reklamer, kvindeskolen i Rendsborg, exotica i museer, erindringskultur og dens elementer ude og hjemme.

*Mikkel Venborg Pedersen*

**Rasmussen, Carsten Porskrog: Hertugdømmet 1232.**

*Aarhus Universitetsforlag, 2019, 100 sider.*

I et samarbejde med Folkeuniversitetet har Aarhus Universitetsforlag taget initiativ til serien »100 Danmarkshistorier.« Det er hensigten, at 100 forskere fra universiteter, museer og arkiver i 100 bøger på hver 100 sider med en månedlig udgivelse i de næste otte år tager et centralt tema under behandling i fortid og nutid. Initiativet er prisværdigt og må hilses velkomment som et fornemt stykke formidlingshistorie, hvor forfatterne holder foredrag om deres respektive temaer, og de trykte publikationer tillige foreligger som e-bøger og lydbøger. Eftersom Sønderjylland har sin egen komplicerede historie, men samtidigt i århundreder var forbundet med det danske kongerige, er det en selvfølgelighed, at landsdelen er inddraget i den nye serie.

Enhedsleder og overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen er i kraft af et omfattende forfatterskab og sin aktive virksomhed ved Museum Sønderjylland med sæde på Sønderborg Slot en erfaren kender af Sønderjyllands historie. I den foreliggende bog behandler han områdets historie fra begyndelsen af 1200-tallet frem til Mageskifte-traktaten af 1773. At han besidder overblik og stor fortrolighed med landsdelens historie har han med denne publikation, som i syv kapitler sætter fokus på centrale aspekter gennem 600 år, endnu en gang bevist.

I indledningsafsnittet understreges det med rette, at det danske rige i højmiddelalderen havde karakter af et konglomerat bestående af landskaber, hvoraf flere blev overgivet som feudallen til kongemagtens yngre og uægte sønner. Disse landskaber såsom Lolland, Blekinge og Halland blev dog atter dele af riget, hvorimod landet mellem Kongeåen og Ejderen udviklede sig til en selvstændig politisk størrelse med en særstilling i forhold til kongeriget. Carsten Porskrog sammenligner velgørende situationen med Norge, som i det lange løb tilnærmede sig Danmark, hvorimod Sønderjylland voksede bort fra riget under den fælles konges styre. Der er en god pointe i at understrege, at Sønderjylland voksede mod Holsten, som det blev forbundet med i det 14. århundrede. Tysk kultur og sprog vandt frem i landsdelen, hvilket også

fortsatte efter 1460. Opbruddet af konglomeratstaten og fremvæksten af nationalstaten i tiden efter Den Franske Revolution, satte i Norge gang i en udvikling, som 1814 og 1905 endte med statslig selvstændighed, hvorimod Sønderjyllands stilling mellem Danmark og Holsten førte til to slesvigske krige og 56 års tysk styre, førend landsdelen blev delt efter folkeafstemningen 1920.

Foruden det komparative aspekt understreges det med rette, at kampen om Sønderjyllands fremtid i det 19. århundrede var tæt forbundet med striden om landsdelens fortid. Både fra dansk og tysk side søgte man efter argumenter til at underbygge den historiske – og moralske ret til området. Det slesvigske spørgsmål blev, som det præcist er formuleret, »en central politisk mobiliseringsfaktor – både for det unge danske demokrati og den tyske samlingsbevægelse.« Forskellene mellem de danske og tyske fremstillinger af landsdelens historie, hvor sidstnævntes helte var den danske histories skurke, er i dag vejet for frugtbart samarbejde om udforskning af områdets komplicerede historie dog med den forskel, at danske historikere skriver om Sønderjylland eller Slesvigs historie, mens de tyske kolleger skriver om Slesvig-Holsten.

Det har i bogen ikke været intentionen at gå i detaljer med det komplicerede spørgsmål om Sønderjyllands oprindelige danskhed. Det centrale gennemgående tema er den politiske historie med udgangspunkt i året 1232, hvor kong Valdemar Sejf forlenede landsdelen til sin yngre søn Abel. Området havde mange ligheder med andre danske landsdele, men der var flere tegn på, at Sønderjylland som grænseland var noget for sig selv. Kampen mellem Abel- og Christoffer-linien, de holstenske grevers indflydelse samt droning Margretes og Erik af Pommerns kamp for Slesvig danner hovedlinierne i områdets historie frem til 1460. Det lykkedes ikke Erik af Pommern at sikre, at Slesvig var en del af Danmark. Hertugslægternes lange kamp førte til, at Sønderjylland i praksis var uafhængigt af kongeriget.

Christian I's valg til landsherre i Slesvig og Holsten i 1460 og dermed etableringen af en personalunion med Danmark indtager en vigtig milepæl i den fælles historie. At Ribebrevet har karakter af håndfæstning er en vigtig understregning i bogen, hvilket blev udbygget med det efterfølgende privilegiebrev, »den tapre forbedring.« Kongens stridigheder med sin broder Gerhard og de økonomiske problemer kunne have fortjent et par linier, men er velsagtens udeladt på grund af pladsmangel. Udførligt skildres delingerne efter Christian I's død, hvor enkedronning Dorothea indtog en overordentlig stærk position

over for rigsrådet. Delingerne og de fælles forvaltede områder giver Carsten Porskrog Rasmussen mulighed for velgørende blandt andet at understrege, at territorier og politisk suverænitet ikke er enkle og entydige størrelser.

Trods hovedvægten på det politiske har Reformationen fået sit eget kapitel (s. 54-62) med betoning af to kirkesprog-, tale- og administrationsprog. Det er der god grund til, eftersom kirkesprogsgrensen og den nuværende grænse er omtrent sammenfaldende.

Samarbejdet mellem kongemagt og hertugmagt afløstes i det 17. århundrede af en voksende konflikt mellem de danske konger og Gottorperne affødt af – og forstærket af – tidens storpolitiske konflikter. Den Store Nordiske Krig gav ikke Danmark de tabte landsdele til Sverige tilbage, men Frederik IV fik derimod den gottorpske del af Slesvig 1721 overladt, og Ejderen blev en vigtig politisk skillelinie. I administrativ henseende forblev Sønderjylland/Slesvig dog et »kludetæppe« med indre kontraster. Kontrollen med Holsten, og her især de gottorpske dele, kom i stand med Mageskifte-traktaten af 1773. Bogen afsluttes med et kort udblik over den fungerende helstatspatriotisme med tiltagende indre social uro, hvor modsætningerne ikke var nationalt betonet.

Sammenfattende har Carsten Porskrog Rasmussen med den foreliggende bog leveret en både velskrevet og fint formuleret oversigt over centrale temaer til Sønderjyllands politiske historie fra 1232 til 1773. For den, som vil vide mere, er der nogle velvalgte forslag til videregående læsning. De komparative aspekter med udblik til bl.a. Norge og andre territorier er vigtige og vil give inspiration til fremtidige studier. Af pladshensyn findes på 100danmarkshistorier.dk den omfattende litteratur, som er anvendt, ligesom der er oplysende noter til fremstillingen. For interesserede i de ældre dele af Sønderjyllands historie og som optakt til – og forståelse for det 19. århundredes stridigheder om landsdelen – kan bogen anbefales på det varmeste.

*Jens E. Olesen*

### **Schovsbo, Per Ole: Landtransport i Danmark.**

**Vogne og veje fra 1100 til 1800.**

*Slesvigske Vognsamling, Museum Sønderjylland, 2018, 328 s.*

Næppe nogen nulevende dansker ved mere om de heste-, okse- eller studetrukne vogne, danskerne kørte med fra sen stenalder frem til 1800-tallet, end arkæologen Per Ole Schovsbo. Og ingen ved mere om det træ og de teknikker, fortidens vognmagere brugte. Schovsbo har le-

vet et fagligt liv med vogne og veje fra disputatsen om oldtidens vogne i Norden i 1987, over virket først som tilknyttet Slesvigske Vognsamling i Haderslev, Bangsbo Museum i Frederikshavn og senere i en årrække som leder af det nu sørgeligt hedengangne Dansk Vejmuseum. Efter lederposten har han bevaret tilknytningen til Slesvigske Vognsamling og kastet sig over sit speciale og skrevet om Dejbjergvognene, om hestevogne på landet og altså senest om landtransport fra 1100 op til 1800. I øvrigt er han også en flittig anmelder til [historie-online.dk](http://historie-online.dk)

Når man læser titlen på den mørkt anonyme forside, kunne man tro, at man her får en udredning af transportmønstre og varetrafik i det danske monarki fra 1100-1800. Men det, man får, er en gennemgang af tidens vogne koblet til udviklingen af infrastrukturen i perioden. Bogen er et ambitiøst forsøg på at samle både materielle og litterære udsagn om vogntyper og deres funktion gennem de 700 år. Det sker i et tydeligt og klart sprog og med et fint illustrationsmateriale. Hvis der er en større mangel er det, at bogen ikke i lidt større omfang relaterer veje og vogne til skibstrafikken.

Kapitel 1 starter med "Middelalderens Samfund", omend med et kig frem til højmiddelalder og renaissance (1330-1600) og enevælde og nyere tid (1600-1800). Kernen i bogen er således danske vogne fra 1100 til slutningen af 1500-tallet. Schovsbo vælger dog ifølge forordet at gå frem til 1800, "... , hvor det virkelige brud med transportens middelalder finder sted." Schovsbo mener, at vejreformerne sidst i 1700-tallet førte til veje, der fordoblede kørehastigheden og tillod nye vognkonstruktioner. Da Schovsbo dertil henter en del skriftlige udsagn fra 1600-tallet undgår han ikke en vis ubalance i bogens kronologiske disposition.

Vi introduceres i kapitel 1 til landskabslovenes og Danske Lovs vejbestemmelser. Schovsbo ser en udvikling fra et samfund, der mest havde behov for lokale transportopgaver, frem til en reguleret trafik, hvormed han synes at mene det differentierede tre-ledede vejnetværk med hovedlande-, (amts)lande- og sogneveje, der blev cementeret i vejforordningen af 1793.

I kap. 2 beskrives "Vejenes netværk". I begyndelsen var det ifølge Schovsbo sognevejene, der forbandt de mange landsbyer, der voksede frem i 11-1200-tallet. Da sognevejene ikke kunne tilfredsstille behovet for regional trafik, voksede et fjernvejssystem ud af sognevejene, alfarvejene. I øvrigt undlader Schovsbo at begive sig ud i længere overvejelser om andre tidlige vejbetegnelser: Hærveje, kongeveje (via

regis), hærstræder, adelveje etc. Det er næppe muligt med sikkerhed at indkredse, hvad disse betegnelser indebar. Han glider også forholdsvis let hen over den omdebatterede jyske hærvej.

Schovsbo er ganske optaget af de forsøg, renæssancekongerne gjorde på at få øget vognenes sporvidde, så der kunne køres med større og tungere vogne på de veje, der var sporkørte af smalle bøndervogne. Frederik II og Christian IV prøvede at overkomme kapacitetsproblemet ved at lade udføre et privat kongeligt vejnet. Schovsbo lægger vægt på, at der var tale om kunstveje – tildannede veje, hvor to vogne kunne mødes. De skulle ikke kun dække private kongelige transportbehov, men også fæstebøndernes transport af krongodsets produkter. En anden løsning på sporkøringen var at indføre styrthjul, de tillod vogne med større kapacitet at køre i de gamle smalle vejes spor.

Der bruges en del plads på forsøg sidst i 1600-tallet på at få anlagt et hovedvejsnet. Ikke mindst på den af astronomen Ole Rømer foranstaltede opmåling af de alfare veje og de milesten, der længe efter opmålingen blev opstillet.

I kapitel 3 er det vogneksperten Schovsbo, der beskriver de mest udbredte typer vogne i det europæiske rum. Det er næsten alle typer, der finder vej til det danske rige: landbrugsvogne, rejsevogne, karosser, den ungarske 'kocsi' (eng. Coach). Vi skal også vejen rundt om vognmagerfaget og dets teknikker, ligesom Schovsbo definerer, hvad han kalder vognprovinser. Der var tre i det europæiske område. Lidt omstændeligt skal vi høre om polske vogntyper. På kejserborgen Veste Coburg i Coburg i Sydsachsen findes tre imponerende vogne: to brudevogne fra 1560 og 1586 samt en karosse fra 1650. Den ældste er bygget på et vognmagerværksted ved Koldinghus. De to brudevogne har fulgt danske prinsesser i deres giftermål i Sachsen og er udstyret med kongelige danske våbenskjolde.

Lige så fascinerende er en række håndværkerportrætter, især i to såkaldte Nürnberger Hausbücher, tegninger af håndværkere, der i deres alderdom blev optaget på en stiftelse og fik deres portræt tegnet. Alle er under udførelse af deres profession og billederne ganske oplysende og præcise. Kapitlet fører frem til kapitel 5, "Vogne i Danmark", hvor de mest udbredte vogntyper i kongeriget skitseres sammen med en redegørelse for udgravne vogndele fra Boringholm, en borgruin nær Horsens. Her fandt Nationalmuseet fire hjul til en fruervogn fra middelalderen med styrthjul samt et hjul til en lille transportvogn. Nuti-

dige ville kalde fruervognen for en prærievogn med dens buede lærredsoverdækning. Disse vogne var beregnet til fornemme kvinder og ældre mænd i høje positioner.

Schovsbo finder tre hovedtyper af vogne i Danmark 1100-1800: 1: Landbrugsvognene, der ændrede sig relativt lidt, men dog fik styrt-hjul. 2: Transportvogne, der især var købstadsvognmændenes vogne samt militære rustvogne. De voksede i størrelse og lasteevne. 3: Endelig rejsevognene, de teknisk mest avancerede vogne. De var især adelens og hoffets vogne, hvor bl.a. en vis affjedring dukkede op i form af op-hængte karme og siden med fadinger ophængt i stålfjedre. Schovsbos pointe fra gennemgangen af de typer vogne, der er evidens for i den 700-årige periode, er at typerne havde vidt varierende tidshorisonter. Bøndernes og borgernes vogne var teknisk langt efter de fine adelsvogne. Kongelige og adelige vogne kom i løbet af 1500-tallet på højde med de bedste europæiske eksempler. Borgernes vogne, både transportvognen og private vogne indhentede i det 17. og især 18. århundrede den europæiske standard og efterlignede naturligvis elitens vogne. Schovsbo anfører, at der senest lige før jernbanen meldte sig, kom en trafik mellem landsdelene i stand. Her må han tænke på dagvogne, postvogne og ekstraposter, der etablerede et fast rutenetværk. Og hvor bliver det sene 1700-tals raffinerede kareter af?

Tilbage i kapitel 4 finder man "Vognene i teksterne". Det er et ambitiøst forsøg med at uddrage oplysninger om vogne i middelalderlige litterære tekster: Det rækker fra Bjovulf-kvadet, over tekster som Nestorkrøniken, Adam af Bremen, Svend Aggesen, Saxo og nogle krøniker. Det giver en kolorit i teksten, men ihærdigheden bærer ikke nogen stor løn. Schovsbo taler sammenfattende om teksternes "sagnagtige karakter". Det samme gælder fire folkeviser, mens missiver og breve fra 15-1600-tallet, toldregnskaber og andre regnskaber har betydeligt mere at sige om godsernes og hoffets vognpark og vognmagere. Slotte og avlsgårde havde vognparker, nogle steder vedligeholdte af værksteder, eller ligefrem vognfabrikker.

Kapitel 6, 7 og 8 er henholdsvis et langt tysk resume, litteratur og bilag.

Bogen er fyldt med detaljerede iagttagelser og forfatterens viden om vogne og veje fører ham ud i en hel del ræsonnementer. Når han ser bestræbelserne sidst i 1600-tallet på at starte anlæg af hovedveje, ser han oplagt årsagen i den beskrevne sporkøringsproblematik. Den gjorde vejnettet alt for ufremkommeligt.



Effektivt blev der først handlet med styrets indkaldelse af franske vejingeniører i 1763 og starten på anlæg af et dansk, planlagt hovedlandevejsnet, som det tog næsten 100 år at fuldføre. Interessant er det, at Schovsbo vil tolke den lange tøven med de erfaringer, som svenskehærens overgang over Storebælts is i 1658 havde givet. Det kunne nok tåle en efterprøvning.

Bogen vil uden tvivl blive standardværket om vejnettet og vognene i Danmark frem til reformperioden – lige så meget håndbog som monografi. Den kan ses som slutstenen på en forskerkarriere, hvor Schovsbo har været ret alene og haft en del odds imod sig, men ufortrødent har arbejdet videre med sine vogne og troet på sit projekt.

*Steffen Elmer Jørgensen*



# Forfatterliste

Anders Bøgh, lektor emeritus, dr.phil., Afdeling for Historie og Klassiske Studier, Aarhus Universitet, tlf. 26178592, e-mail: hisab@cas.au.dk.

Peter Thorning Christensen, pens. orlogskaptajn,  
e-mail: peter.thorning.christensen@gmail.com.

Annemarie Erichsen, fhv. bygningskonstruktør, formand for Den slesvigske Kvindeforening, tlf. 0049 4631 1478, e-mail: K-K.Erichsen@t-online.de.

Thomas Wegener Friis, lektor, ph.d., Institut for Historie, Syddansk Universitet, tlf. 65 50 22 68, e-mail: twfriis@sdu.dk.

Nicolai Falberg Jensen, arkivar, cand.mag., Rigsarkivet Viborg,  
tlf. 41 71 72 89, e-mail: nfj@sa.dk.

Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, tlf. 40 31 16 17, e-mail: mije@msj.dk.

Steffen Elmer Jørgensen, fhv. arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet,  
ph.d., e-mail: elmerjorg47@gmail.com.

Erik Kulavig, lektor lic.phil., Institut for historie, Syddansk Universitet,  
tlf. 65 50 34 16, e-mail: kulavig@sdu.dk.

Anton Marckmann, fhv. overlæge, dr.med., Vesterbakken 45, Høruphav,  
6470 Sydals, tlf. 74 41 53 32. e-mail: anmarck@privat.dk.

Jes Fabricius Møller, lektor, ph.d. og dr.phil., Afdeling for historie,  
Københavns Universitet, tlf. 35 33 53 36, e-mail: jesfab@ku.hum.dk.

Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Kartografisk Samling, Institut for Historie,  
Syddansk Universitet, tlf. 65 50 21 04, e-mail: pgm@sdu.dk.

Leif Hansen Nielsen, arkivar, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet Aabenraa,  
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 41 71 74 42, e-mail: lhn@sa.dk.

Kasper Nissen, cand. mag. i historie og engelsk, underviser ved Rysensteen  
Gymnasium i København, e-mail: kasper04a@gmail.com.

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d.,  
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,  
tlf. 23 61 65 67, e-mail: mnrn@dcbib.dk.

Erik Nørr, seniorforsker, dr.phil., fhv. arkivar på Landsarkivet for Sjælland, tilknyttet studiecentrum for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet, Aabenraa. e-mail: erik.norr@mail.dk.

Martin Bo Nørregård, historiker, cand.mag., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mbn@dcbib.dk.

Jens E. Olesen, professor emeritus, Greifswald Universitet, Lehrstuhl für Nordische Geschichte, tlf.: +49 38 34 420 3330, e-mail: olesen@uni-greifswald.de.

Mikkel Venborg Pedersen, seniorforsker, ph.d. og dr.phil., Nationalmuseet, tlf. 41 20 62 52, e-mail: mikkelsenborg.pedersen@natmus.dk.

René Rasmussen, museumsinspektør, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, tlf. 73 12 14 05, e-mail: rera@msj.dk.

Nils Arne Sørensen, professor, lic. phil., Institut for historie, Syddansk Universitet, tlf. 65 50 31 08, e-mail: nils@sdu.dk.

# Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2018

## **Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig**

Mine arbejdsopgaver for 2018 kunne ikke gennemføres i det planlagte omfang, da sygdom og indlæggelse påvirkede min arbejdsindsats. Som arkiv- og forskningsleder uden yderligere fagligt personale blev det desværre meget mærkbart.

Glædeligt var det, at et online-kursus i temaet "1920", der siden sommeren 2017 var blevet forberedt i samarbejde med Carsten Porskrog Rasmussen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, i februar 2018 kunne lægges på internettet af det dansk-tyske museumsnetværk Nordmus.

I forbindelse med hundredårsjubilæet for folkeafstemningen 1920/2020 foregik der i 2018 en række indledende samtaler og planlægning af møder, seminarer og foredrag. Allerede i 2018 lancerede Archiv/Historische Forschungsstelle sammen med Sozialdienst Nordschleswig en foredrags- og debatserie, der i løs rækkefølge skal gennemgå årene 1918 til 2020 og især er møntet på, at de ældre deltagere kan bidrage med deres egne livshistorier.

Den lange foredragsrække, *Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen*, har nu været udbudt i mere end 25 år og er stadig populær hos publikum.

Med hensyn til arkivindleveringerne er der denne gang kun lidt at sige, idet tilgangen af nye arkivdele var mindre i 2018.

Samarbejdet med bestyrelsen i HAG, Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, fungerede som altid godt. Derudover foregår der selvfølgelig et tæt, kollegialt samarbejde med alle grænseregionens tyske og danske historiske institutioner. For det takker jeg alle samarbejdspartnere!

*Frank Lubowitz*

## **Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet**

Antologien *Europas Grænser*, der har været længe undervejs, udkom endelig i 2018. Redigeret af Dorte Jagetic Andersen og Steen Bo Frandsen samler den bidrag fra nuværende og et par forhenværende forskere ved Center for Grænseregionsforskning. Antologien giver en række eksempler på forskel-

lige grænser og grænserelaterede emner, nutidige og historiske, der tilsammen afstikker centerets profil i de senere år. For alle centerets medarbejdere var bogen en lejlighed til at være sammen om et projekt, der gerne skulle være et fundament for flere – og forhåbentlig også udgivelser med et bredt informativt sigte.

Antologien er blevet fint modtaget med gode anmeldelser, optræden i TV, bogmesse – og med mange afledte interviews og forespørgsler om foredrag. Det er – som en anmelder så fortrinligt skrev det – et eksempel på, at «man skal unde sig selv den luksus at fordybe sig i en bog, der på forbillig vis, både i fugle- og frøperspektiv, giver nye perspektiver på, hvordan brug af fortid kan aktualiseres og genaktualiseres i nye sammenhænge.»

Antologien var måske den mest spektakulære publikation, men ikke den eneste udgivelse af centerets medarbejdere i dette år. Internt på vores institut placerede centeret sig højt i produktivitet og output i danske og internationale tidsskrifter.

Årets store internationale begivenhed var Association of Borderland Studies' 2. verdenskongres, der blev afholdt i juli i Wien og Budapest med deltagelse af næsten alle ansatte på centeret. Et særligt fokus var naturligvis grænsedragninger og grænseforhold i det habsburgske imperium, og ikke mindst det tidsmæssige sammenfald med forandringerne i den dansk-tyske grænseregion gjorde vores deltagelse både relevant og åbnede øjnene for nye perspektiver og diskussioner – en slags forberedelse til hundredåret for grænseflytningen, der allerede nu sætter sig spor i centerets arbejde og prioriteter.

Overordnet set var 2018 et langt fredeligere år med færre forstyrrende og omvæltende begivenheder end i de foregående år. Centerets stab er uforandret og det er efterhånden lykkedes at rykke de ansatte fysisk endnu tættere sammen på Alsion. Året var dog præget af nybyggeri – en ny blok er under opførelse – med støjgener og et stadig mindre udsyn mod Sønderborg.

*Steen Bo Frandsen*

## **Danevirke Museum**

### *UNESCO's Verdensarv*

Under titlen "The Archaeological Border Landscape of Hedeby and the Danevirke" er Danevirke og Hedeby blevet optaget på listen over UNESCO's verdenskulturarv. Den 30. juni 2018 kl. 16.30 faldt hammer-slaget på UNESCO's kongres i Bahrain, og herefter rungede nyhederne gennem de danske og de tyske medier.

Blandt de mange gæster på det efterfølgende pressemøde den 1. juli på Danevirke Museum var Slesvig-Holstens kulturminister, Karin Prien, tidligere kulturminister Anke Spoorendonk og Danmarks forhenværende ge-

neralkonsul Henrik Becker-Christensen med flere, som i årenes løb var med til at støtte ansøgningen. En stor tak til alle samarbejdspartnere i projektet; men især til medarbejderne fra Verdenskulturarvs-kontoret på Archäologisches Landesamt i Slesvig, der har trukket det tungeste læs.

### *Nye tiltag*

Nu presser nye forventninger og opgaver sig på, og mange nye projekter vil blive søsat i forbindelse med udnævnelsen. Kreis Schleswig – Flensburg har derfor afsat midler til at kunne ansætte en projektmanager, der skal varetage kommende opgaver, såsom at koordinere forslag og ideer – og ikke mindst at rejse midler, der skal komme den gamle vold og de besøgende til gode.

Danevirke Museum har indgået et samarbejde med Archäologisches Landesamt, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen og turistforeningen Ostseefjord Schlei omkring markedsføringen af Danevirke og Hedeby. Det drejer sig om et tostrengt turismefremstød i Nordtyskland og Danmark, som AktivRegion Schlei-Ostsee bidrager økonomisk til.

### *Besøgstjeneste*

Interessen for besøg på Danevirke er voksende, og det seneste års tid har vi i stigende grad modtaget elever og studerende ikke bare fra kernegruppen i Danmark, men også fra mindretallets skoler og fra tyske skoler. Vores skoleprogram kombinerer rundgang på volden med arbejde i mindretalsudstillingen og forbinder det historiske med det nutidige under temaet »grænse«. Flere skoleklasser, firmaudflugter, vennegrupper og andre går også den guidede tur langs volden fra Hedeby til Danevirke. Det er som regel en positiv øjenåbner at få volden under fødderne og helt konkret fornemme dens længde og forskelligartethed, og hvordan den er integreret i kulturlandskabet. Også i år har vi haft besøg af Bundeswehr, der i forbindelse med deres fag, Politische Bildung, kommer til Danevirke for information om de dansk-tyske krige og for at se fæstningsværket.

Vores samarbejde med Historiecenter Dybbøl Banke i regi af Kulturakademi under Regionskontoret Sønderjylland-Schleswig er nu udmøntet i publikationen *Hvor går grænsen?/ Wo verläuft die Grenze?* Hæftet introducerer på dansk og tysk de to besøgssteder Danevirke og Dybbøl Banke og indeholder opgaver, som skolerne kan benytte sig af både før og efter besøget. Projektet blev støttet af Interreg.

Vi har desuden været involveret i både tyske, danske og grænseoverskridende samarbejdsprojekter, herunder «Klasse Aktion – Lernorte rund um den Schlei» – <https://www.klasse-aktion.de> – som henvender sig dels til slesvig-holstenske skoler og elever, dels til lejrskoleelever fra hele Tyskland. Samtidig er der tale om et netværk bestående af formidlere fra større

og mindre institutioner i Slien-området og Angel, der jævnligt mødes og udveksler erfaringer, både internt og med eksterne partnere. Som led i Klasse Aktion har vi åbnet op for, at tyske 10. klasser kommer til os og giver deres bud på museumsformidling, som de kunne tænke sig det. I forbindelse med programmet har vi deltaget i "Openion, Demokratiebildung unter Jugendliche" med Deutsche Kinder- und Jugendstiftung som arrangør. Også her er der tale om netværksdannelse i forhold til tyske skoler og elever og museumsformidlere.

*"Det er så yndigt at følges ad"*

Efter veloverstået kursus som giftefoged har Dannevirkes borgmester Anke Gosch erhvervet ret til at gennemføre vielser. Tidligere kunne bryllupper kun finde sted i en forholdsvis nøgtern administrationsbygning, men nu er det også muligt på en mere speciel lokalitet i kommunen. I godt 800 år har kong Valdemar den Stores teglstensmur oplevet medgang og modgang, så hvad kan være mere nærliggende end at sige ja til hinanden ved den gamle mur?

*Nis Hardt*

### **Deutsches Museum Nordschleswig**

År 2018 var absolut præget af den forestående renovering, udvidelse og nyindretning af Deutsches Museum Nordschleswig. Dette arbejde begynder i sommeren 2019 og vil formentlig være afsluttet i løbet af jubilæumsåret 2020.

På baggrund af de nævnte planer blev aktiviteterne noget nedtrappet allerede i 2018. Museet kunne ikke desto mindre melde om sit næstbedste resultat, hvad besøgstallet angik. Der kom lidt over 1.200 besøgende på museet. Det sås, at de besøgende fortsat består af mindretal, flertal og tyske turister i omtrent lige store antal. Desuden er det positivt at konstatere, at andelen af elevgrupper er stigende.

Skoleelever spillede også en hovedrolle i projektet »Schüler führen Schüler«, der blev gennemført i sensommeren 2018. I projektet blev frivillige elever fra Deutsche Schule Sonderburg uddannet til museumsguidere. Med henblik på dette udsøgte eleverne sig otte til ti museumsgenstande, hvis historie de indprentede sig. Til skolens sommerfest tog de så bedsteforældre, forældre og skolekammerater på en opdagelsesrejse gennem museet. Denne ide skal genoptages efter færdiggørelsen af museet i 2020 og tilbydes som valgfag i skolen.

En begivenhed, der allerede har fundet sin gentagelse, er den årlige historiske cykeltur. Denne gang gik den fra Alnor til Sønderborg. Der blev gjort holdt på cirka ti stationer og fortalt korte historiske beretninger om de respektive stationer.



For første gang blev der også tilbudt en rundvisning gennem byen Sønderborg. Det tilbydes selvfølgelig også af andre personer og institutioner, og derfor var det vigtigt for os undervejs at fokusere på steder og bygninger, som især er knyttet til det tyske mindretals historie. Både cykelturen og byrundturen vil også i fremtiden blive tilbudt af museet for at skabe en sammenhæng mellem museet og det historiske miljø i og omkring Sønderborg.

Selvom der i det forgangne år ikke fandt nogen aktiv indsamling af materialer sted, så fandt nogle genstande vej til museet. Der kom især mange ting fra klubhuset for Tønders tyske sportsforening, SG West (Spielgemeinschaft West). Baggrunden for indleveringen af en del genstande var salget af klubhuset på Kongevej i Tønder. Bygningen blev indviet i 1938, efter at Tønders to tyske idrætsforeninger, Männerturnverein og Kaufmännische Turnverein i 1936 havde sluttet sig sammen til Turnerbund Tondern. I 1970'erne blev så endnu flere sportsforeninger fra det tyske mindretal lagt sammen, og SG West opstod. Klubhuset huskes af mange tøndringer som skolebygning, idet der i efteråret 1946 manglede passende bygninger til det genstartede tyske skolevæsen i Tønder. Her blev der derfor undervist indtil 1953, hvor en del af den nuværende Ludwig Andresen Schule blev indviet. Foruden mange pokaler er museets samling blevet tilføjet enkelte egetræsmøbler og tre blyglasruder, hvoraf møblerne stammer fra husets byggeår og har indgraveret forkortelsen »TT« for Turnerbund Tondern. Blyglasruderne viser et bybillede af Tønder, byvåbenet og de slesvigske løver.

En anden spændende indlevering var et par ringriderbukser fra Tønderområdet, hvorom det blev os fortalt, at de især var blevet brugt til ringridning i Tønder og Ubjerg/Sæd. Ved et nærmere eftersyn undrede vi os dog over, at en af lommerne havde facon som en pistol, men det kunne givern hurtigt opklare. Manden havde fået bukserne af en politimand og derpå benyttet dem til ringridning.

Udstillingen i Deutsches Schulmuseum Nordschleswig i Aabenraa havde vi allerede ved udgangen af 2017 demonteret og bragt til Sønderborg. I løbet af det forgangne år forestod så arbejdet med ligeledes at bringe genstandene fra depotet i Aabenraa til Sønderborg. Disse bliver nu indarbejdet i Deutsches Museum Nordschleswig's samling og kan således også indgå i planlægningen af den ønskede nye indretning.

*Hauke Grella*

### **Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig**

Det seneste år har været præget af en række formidlingsprojekter og udgivelser. Vi har desuden modtaget en lang række bogdonationer til Den Slesvigske Samling samt arkivalier til arkivet, hvilket vi er yderst taknemmelige for.

### Forskning

I november 2018 udkom Mogens Rostgaard Nissens biografi om Karl Otto Meyers virke og betydning som dansk mindretalspolitiker og redaktør ved Flensborg Avis i perioden efter 2. Verdenskrig. Titlen er *Karl Otto Meyer politiker, polemiker, publicist*. Biografien tegner et anerkendende, men samtidigt kritisk portræt af politikerens Karl Otto Meyer og er blevet vel modtaget af anmelderne.

Ligeledes i november udgav DSS antologien *Sønderjylland-Schleswig Kolonial – kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem Kongeåen og Ejderen*, redigeret af Marco Petersen. Antologien omhandler grænseregionens forbindelser til de danske og tyske kolonier og afslutter projektet "Sønderjylland-Schleswig Kolonial", som blev gennemført i samarbejde med Søfartsmuseet i Flensborg og Museum Sønderjylland / Kulturhistorie Aabenraa. Bogen er på cirka 500 sider og rigt illustreret i atlasformat. 25 forfattere fra Danmark, Tyskland og Jamaica har bidraget til antologiens 22 artikler.

Merete Bo Thomsen afsluttede i maj 2018 sit ph.d.-projekt med titlen *Dansksindede i udvalgte sydslesvigske landdistrikter – nationale praksisser 1919-1933* og er nu godt i gang med at skrive SSF's hundrede års jubilæumsbog. Det forventes, at bogen udkommer i sommeren 2020.

Rejhan Bosnjak er godt undervejs med sit ph.d.-projekt om det danske mindretals selvopfattelse. Han er i gang med at analysere dataene fra en stor spørgeskemaundersøgelse samt fra interviews med mange sydslesviger.

I samarbejde med ECMI er vi ved at forberede en videnskabelig konference i juni 2020 med overskriften *Minorities and Self-determination – 100 Year Anniversary of the Post-World War I Plebiscites*. Vi forventer, at 15-20 forskere indsender papers, samt at 50-100 vil deltage i konferencen. Som en del af det samme projekt er Klaus Tolstrup Petersen i gang med at skrive artikler til danmarkshistorien.dk relateret til afstemningstiden i Mellem-slesvig i 1920, ligesom der i samarbejde med Aarhus Universitet er blevet lavet et par korte film med tilknytning til disse artikler.

### Formidling

I løbet af året har medarbejderne i de to afdelinger afholdt mere end 25-30 foredrag i Sydslesvig og i Danmark, ligesom der er afholdt 20-25 oplæg på Dansk Centralbibliotek for forskellige danske og tyske besøgsgrupper. Derudover har FA og DSS afholdt eller deltaget i en række større formidlingsarrangementer og -projekter.

I foråret 2018 præsenteredes en ny dokumentarfilm om Karl Otto Meyer på biblioteket med titlen *Karl Otto Meyer – i kamp for frihed, sandhed og ret*. Dokumentaren er produceret i samarbejde med filmproducent Lars Feldballe Petersen og dokumentarist Jesper Clemmensen.

I august 2018 var der Dansk Historikermøde i Helsingør. Her deltog DSS med en session om kolonialismens betydning i Sønderjylland.

I slutningen af august 2018 afholdtes som de foregående år en sommerskole for universitetsstuderende, hvor emnet denne gang var *War and revolution: The German-Danish border region after the First World War*. Sommerskolen havde deltagelse af cirka 50 studerende og blev afholdt i samarbejde med Christian-Albrechts-Universitet, Syddansk Universitet, Konrad Adenauer Stiftung, Johannes Gutenberg-Universitetet samt Bund Deutscher Nordschleswiger.

*Hvor er du fra?* var titlen på den store dansk-tyske slægtsforskerdag, som blev afholdt af DSS for tredje gang den 27. oktober 2018. Her præsenterede slægtsforskningsforeninger, arbejdsgrupper og private slægtsforskere deres arbejde på cirka 20 stande, og derudover var der foredrag og workshops for både garvede og grønne slægtsforskere.

Vanen tro deltog FA og DSS på en fælles sønderjysk stand ved de Historiske Dage i København i marts måned 2019. I årets udgave af Historiske Dage havde vi valgt at fokusere på "æ sproch" og vise grænselandets sproglige særpræg på sønderjysk, frisisk og plattysk. På vores stand var der rig lejlighed til at deltage i konkurrencer, få smagsprøver, se filmklip og andet godt, som illustrerede de forskellige sprog og dialekter. Derudover var der gode tilbud på bøger om sønderjysk og slesvigsk historie samt mu-



Fra Historiske Dage 2019. Fotograf: Marco Petersen.

lighed for at lære at lave stenøkser og få en god snak med nogle af områdets historikere og arkæologer. Cirka 8.500 personer deltog i arrangementet.

Sidst men ikke mindst markerede vi i maj-juni 2019 Dannebrogsg 800-års jubilæum med en udstilling med plakater og genstande, der fortalte om Dannebrogsg historie og betydning.

*Klaus Tolstrup Petersen*

## **Frøslevlejrens Museum**

### *Besøgstal*

Museet havde i 2018 23.588 gæster, hvilket er et hundrede færre end i 2017. Både påsken med usædvanlig kulde og juli med ekstrem varme var ugunstige for museet, som ikke havde den fremgang i besøgstallet i 2018, som vi havde både håbet på og forventet.

Antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger for større grupper steg derimod til 186 mod 152 i 2017. Fremgangen kan formentlig forklares med, at vi i 2018 indførte en grupperabat. Museet vil de kommende år have fokus på at øge entréindtægten, idet øget egenindtægt fremover er forudsætningen for øget faglig aktivitet, herunder ikke mindst nye formidlingsaktiviteter, som kan tiltrække publikum.

### *Formidling, forskning, publiceringer og andet*

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i 2018 ti eksterne foredrag med afsæt i sin forskning om danskere i Waffen-SS. Museumschef Henrik Skov Kristensen holdt 26 foredrag, hovedsageligt med udgangspunkt i egen forskning og egne publikationer over årene. De 186 interne foredrag og omvisninger blev primært varetaget af Marianne Kröger og Tonni Fischer, sekundært af Dennis Larsen.

Marianne Kröger har været museets tovholder og formidler i et grænseoverskridende projekt, "Kulturakademie", som er gennemført i regi af Region Sønderjylland-Schleswig og finansieret af Interreg-midler. Museets bidrag har været – sammen med Gedenkstätte Husum-Schwesing – at gennemføre tosprogede undervisningsforløb for skoleelever på de to lejrområder, som under Anden Verdenskrig husede henholdsvis Frøslevlejren og KZ-udekommandoen Husum-Schwesing. De to lejres historier er knyttet sammen derved, at omkring 100 deporterede Frøslevfanger endte i Husum-Schwesing-lejren cirka 30 km syd for grænsen.

Forbindelsen mellem Frøslevlejren og KZ-lejrene sydpå og hvordan en Frøslevfange oplevede forholdene i en KZ-lejr, er også temaet for et Virtual Reality projekt, som museet i 2018 etablerede i sin permanente udstilling. Projektet, som blev finansieret gennem en donation på 114.000 kr. fra Frihedsmuseets Venner's Fond, gør det muligt for publikum på en meget levende måde at følge Frøslevfanger Henning Jensen på dennes deporta-

tion til Neuengamme og udekommandoen Versen i Emsland – og senere hjemturen til Danmark med De Hvide Busser.

Dennis Larsen har i 2018 arbejdet videre på et manuskript med arbejdstitlen: *Danske SS-straffefanger, desertører og henrettede i tyske SS-straffelejre, fængsler og interneringslejre 1941-1945*.

Henrik Skov Kristensen har i 2018 fået publiceret tre skriftlige arbejder: "Sådan var ordene på Sankelmark" i *Der Nordschleswiger*, 15.2.2018.

"Täter oder Opfer? Der Nationalsozialismus, der Zweiten Weltkrieg und die Rechtsabrechnung in der Erinnerungskultur – in der Bundesrepublik und in der deutschen Minderheit in Nordschleswig" i *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 2018, s. 8-52.

"De henrettede mytterister på Østre Kirkegård i Sønderborg" i *Dansk Kirkegårdskultur* 2018.

I december 2018 blev et skriftligt arbejde af Henrik Skov Kristensen med titlen: *Gerningsmænd eller ofre? Erindringer om nazismen, Anden Verdenskrig og efterkrigsårenes retsopgør med særligt henblik på det tyske mindretal i Sønderjylland* sammen med bogen *Straffelejren* fra 2011 af Syddansk Universitet antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Museet har ved flere lejligheder i 2018 betjent både de skrevne og de elektroniske medier i forbindelse med formidlingen af Anden Verdenskrig



*Internerede i Fårhuslejren graver i lejrens kartoffelkule. De interneredes arbejde bestod primært i at opretholde lejrens drift, ligesom det havde været tilfældet med Frøslevejren. Billedkilde: Udstilling i Frøslevejrens Museum.*

og besættelsestiden. Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i faget historie ved landets universiteter samt som fagfællebedømmer af videnskabelige arbejder.

### *Personale*

Pr. 1. juni gik timelønnet museumsvært Bodil Svane på pension efter næsten 30 års tro tjeneste. Lisa Andersen, der hidtil havde været tidsbegrænset ansat som 30 timers museumsvært, blev fra 1. juni fastansat som sådan.

### *Kommandørgården på Rømø*

Fra den 1. januar 2018 fik Frøslevlejrens Museum af Nationalmuseets direktion overdraget ansvaret for driften af Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø. Denne opgave medførte nye opgaver for personalet i Frøslev, som i løbet af 2018 har arbejdet på at få nogle helt elementære driftsfunktioner på Kommandørgården på plads, herunder ikke mindst ansættelsen af en ny forvalter, Alexander Köhler. Målet er – i samarbejde med lokale ildsjæle på Rømø – at revitalisere formidlingen af Kommandørgården, så besøgstallet øges. Og dermed også øge den indtjening, som er en forudsætning for nye og spændende formidlingsaktiviteter. Målet er, at aktiviteterne ved Kommandørgården i al væsentlighed skal udtænkes og styres decentralt.

*Henrik Skov Kristensen*

### **Museum Oldemorstof**

2018 blev året, hvor Museum Oldemorstof rent organisatorisk kom ind under Aabenraa Kommune. Overgangen er gået godt, og museets personale føler sig godt taget imod af forvaltningen for kultur og fritid. Overgangen har betydet, at museets medarbejdere overtager det administrative og budgetmæssige arbejde, som i Museum Sønderjylland blev varetaget af en fuldmægtig. Ud over den øgede administrative opgave ligner museets daglige opgaver og arbejde sig selv.

Da museet i 2017 holdt lukket hele året for at hellige sig oprydningen og ombygningen af genstandsmagasinet, er det næppe nogen overraskelse, at besøgstallet i 2018 blev en kende lavere. I alt kom knap 2600 gæster forbi museet i perioden fra 1. april til 31. oktober. Men sommervejret, der netop satte ind, som museet slog dørene op for sæsonen, kan også være en årsag.

På eventsiden bød året på et podiekursus, Oldemors Kaffe bord, Aktiv Ferie for børn og andre kreative sjæle, julestuen for daginstitutioner og indskoling, samt som noget nyt: Et kursus i beskæring af frugttræer.

Formidlingsmæssigt var museet flere gange i medierne i forbindelse med eftersøgningen af de gamle, sønderjyske frugtsorter. Det er et projekt, som nu spreder mange ringe i vandet, blandt andet er der indgået et samarbejde



*Som en del af museets indsamling, bevaring og formidling af de gamle – og i nogle tilfælde hidtil forsvundne – sønderjyske frugtsorter arrangerede Museum Oldemorstoft i 2018 et kursus i beskæring af frugttræer. Mange af de godt 20 deltagere havde tidligere været på podkursus og selv podet af de gamle sorter, så museet gør her en bred indsats for at få folk til selv at bevare deres gamle æbletræer. Spørgsmålene var så mange og interessen så stor, at kurset måtte vare en god times tid længere end planlagt. Underviser var museets frivillige gartner, Kim Hellesø. Fotograf: Mads Mikkel Tørsleff.*

med byrådsmedlem Rikke Lock Harvig og Sønderborg Kommune, der har taget handsken op, og især har deres undersøgelse af Ingvard Madsens have i Sønderborg ført til, at flere gamle, endda særligt sønderjyske, sorter kan reddes fra at uddø.

Da kaffebordet var overstået kunne vi byde velkommen til en gammel kending på museet, nemlig dukkekunstner Inge Harck, Flensborg, der udstillede sin fine samling af hjemmelavede og antikke dukker samt dukkehusmiljøer. I centrum stod især Inges egen historie som sydslesvigsk feriebarndom efter krigen – her gengivet i miniature.

I vinteren 2018-2019 har museet fortsat sin kraftige udskilleelsesproces inden for området "landbrugsgenstande", ligesom den ene udstillingspavillon er blevet delvist tømt. Gæsterne kan i 2019 derfor glæde sig over en ny, permanent opsætning af museets landbrugsudstilling, ligesom vi på denne måde har skabt rum til nye udstillinger i fremtiden.

I 2019 åbner museet en ny miniudstilling om Dr. Hans Lorenzen fra Bov. Han var en af de særlige, sønderjyske skæbner, der både nåede at bære tysk pikkelhue under 1. Verdenskrig, være dansk modstandsmand under

2. Verdenskrig, og sidenhen bar han dansk officerskasket som overlæg af forstærkningen i Padborglejren. Det giver et stærkt indtryk, når både pikkelhuen, frihedskæmperarmbindet og officerskasketten, som Hans Lorenzen bar, sættes sammen med et rigt billedmateriale, hvoraf en stor del ikke tidligere har været anvendt.

Derudover byder 2019 på en kunstudstilling. Det er billedkunstner Joan Riis, Kollund, der i en serie meget smukke malerier har fortolket sine egne og andres følelser og stemninger omkring temaet "Migration". Denne udstilling åbner 5. juni 2019.

*Mads Mikkel Tørsleff*

## **Museum Sønderjylland**

### *Forord*

Museum Sønderjyllands årsberetning for 2018 afspejler museets nye struktur bestående af tre afdelinger, der arbejder på tværs af hele museet. Som det fremgår af årsberetningen for 2018 er det en krævende opgave at omorganisere et stort museum, hvis enkeltmuseer er spredt over hele Sønderjylland. Det medfører nye arbejdsgange, og i en sådan proces er det nødvendigt også at have fokus på de forandringer, som en del af medarbejderne oplever, og at sikre, at overgangen til en ny virkelighed foregår på en ordentlig måde, som forstås af alle. Omorganiseringen er sket for at sikre et mere publikumsrettet Museum Sønderjylland, som også økonomisk bliver bedre rustet til fremtiden.

Forandringer tager tid, når det drejer sig om ti museer på tværs af Sønderjylland. En række tekniske udfordringer og nye løsninger har udgjort store opgaver, men ændring af formidlingsprofil og udstillinger sker heller ikke fra dag til dag. Aftaler om udstillinger kan være indgået flere år ud i fremtiden, og derfor vil publikum forhåbentlig både opleve nogle synlige tiltag inden for kort tid og på nogle områder se en langsommere, gradvis forandring.

Museum Sønderjyllands nye bestyrelse konstituerede sig i foråret 2018 og afspejler den nye sammensætning, der følger af museets ændrede vedtægter fra oktober 2017. De fire kommuner er fortsat repræsenteret med hver ét politisk udpeget bestyrelsesmedlem, og derudover er bestyrelsen suppleret med eksterne kompetencer inden for forskning og ledelse, turisme og markedsføring, museumsdrift og indsigt i den sønderjyske udvikling og det sønderjyske erhvervsliv. Museets medarbejdere har desuden valgt en repræsentant til bestyrelsen, som i alt tæller ni medlemmer. Bestyrelsens sammensætning kan ses på museets hjemmeside.

Museum Sønderjyllands nye strategi 2018-2025 udstikker den overordnede retning for museet og har som overordnede sigtelinjer peget på udvikling af de følgende hovedområder:



- Orden på samlingerne – styr på indsamling, opbevaring og registrering. Det nye magasin er omdrejningspunktet.
- Sammenhæng og tværfaglighed – fremme af tværfaglige forskningsprojekter og skabelsen af et godt forskningsklima.
- Interessant, vedkommende og synligt – styrkelse af markedsføring og synlighed, profilering af museets besøgssteder, modernisering af stående udstillinger og færre, men flottere og mere attraktive særudstillinger for at tiltrække et øget alment publikum.
- Stabilitet og råderum – styrkelse af driftsgrundlaget og hele museets teknisk-administrative fundament.
- En lærende organisation og en attraktiv arbejdsplads – fastholdelse af arbejdskraft i museet og skabelsen af en attraktiv arbejdsplads, der søges af kompetente medarbejdere.

Strategien er tilgængelig på museets hjemmeside.

*Bestyrelsesformand Simon Møberg Torp  
Direktør Henrik Harnow*

### **Årsberetning 2018**

#### *Overordnede projekter*

*Din Kulturarv – Dit Museum – nyt magasin, konserveringscenter og læringsfacilitet til Sønderjylland.*

Ved årsskiftet 2017-18 lykkedes det at opnå tilsagn om finansiering af Museum Sønderjyllands nye magasin, konserveringscenter og læringsfacilitet. Museets magasiner har siden dannelsen af Museum Sønderjylland i 2006 været utilfredsstillende, både opbevaringsmæssigt og logistisk. Da der forelå tilsagn om finansiering af byggeriet til knap 80 millioner kroner fra henholdsvis de fire sønderjyske kommuner, A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney-Møllers Fond til almene Formaal og Augustinusfonden, kunne en arbejdsgruppe bestående af en række af museets medarbejdere med relevante kompetencer i samarbejde med eksterne rådgivere udarbejde det udbudsmateriale, som i december 2018 kom i EU-udbud. Museets rådgiver KUBEN har styret processen, og desuden har museet inddraget arkitekt Per Anker Hansen i processen som særlig ekstern rådgiver. Såfremt der indkommer tilfredsstillende bud på opgaven, som er i omvendt licitation, forventes kontrakt indgået medio 2019 med forventet påbegyndelse af byggeriet primo 2020 med henblik på levering af et færdigt byggeri medio 2021. Det nye byggeri er omgærdet af store forventninger i museet og vil skabe en radikalt forbedret situation for opbevaring og konservering af den sønderjyske kulturarv – og for formidlingen af denne vigtige del af museets virke til skoler og uddannelsesinstitutioner.

*Højer Mølles omdannelse til den kulturhistoriske port til Vadehavet*

Højer Mølle lukkede for publikum medio 2018, da omdannelsen til den kulturhistoriske port til Vadehavet blev påbegyndt. Projektet er en del af Tøndermarsk-initiativet, der støttes af en række store fonde som Realdania, A.P. Møller-fonden og Nordea-Fonden. Gennem 2018 og frem til efteråret 2019 gennemgår Højer Mølles to magasinbygninger, Store Spiker og Lille Spiker, en gennemgribende restaurering og indrettes med nye, indbydende og engagerende udstillinger, der fokuserer på det særlige kulturlandskab, som marsken og dens byer er udtryk for. I sammenhæng med dette projekt gennemfører Museum Sønderjylland en omfattende ombygning og om-



*Højer Mølle ser en ny, lovende fremtid i møde med nye udstillinger om Tøndermarskens særlige kulturlandskab samt en ny cafe, der skaber langt bedre forhold for publikum.*

dannelse af møllerboligen til billet salg og café, som skal stå færdig samtidig med det øvrige anlæg. Endeligt arbejder Museum Sønderjylland tæt sammen med Møllefonden på at sikre midler til at genopsætte vinger på Højer Mølle, der er et vartegn, som er synligt på lang afstand i det flade landskab.

Omdannelsen og restaureringen vil skabe en helt ny situation for Højer Mølle, som vil fremstå med nye, moderne udstillinger og tilhørende faciliteter til publikum i form af café, butik og den smukke møllerhave.

### *Sønderjylland 1920-2019*

Museets store satsning med nye permanente udstillinger om Sønderjylland 1920-2019 på Sønderborg Slot blev bragt et afgørende skridt fremad, og selve opbygningen af de fem rum, som udstillingen udspiller sig i, blev påbegyndt. Den rå opbygning af scenografi og montere stod færdig i to af rummene, og arbejdet med tekstning og montering af indhold var i gang. Samtidig begyndte arbejdet med opbygningen af det tredje rum. Udstillingen opererer med omfattende brug af elektronisk formidling, og i løbet af 2018 blev det meste af indholdet til installationerne gjort færdigt, herunder en panoramafilm, der fortæller historien om den vanskelige tid mellem 1920 og 1940. Udstillingerne designes af Torben Nielsen og Rasmus Grøn-bæk Hansen, begge Arkitekt skolen i Aarhus. Til udstillingen produceres der en omfattende 'companion book', som gør det muligt for gæsterne i ro og mag at dykke yderligere ned i historien og genstandene, når de har set selve udstillingen. Udstillingerne åbnes planmæssigt i januar 2020 som optakt til genforeningsjubilæet.

### *Viden & Samlinger*

#### *Samlingsgennemgang*

I den danske museumsverden er der i disse år stærkt fokus på, at museerne gennemgår samlingerne, tæller op, undersøger genstandenes tilstand, samt kvaliteten af indførsler og overensstemmelse i databaser og ældre protokoller. Formålet er at sikre kulturarven for fremtiden, men der lægges også op til, at museerne udskiller genstande, som der er for mange af, eller som ligger uden for museernes ansvarsområde. Slots- og Kulturstyrelsen understøtter dette arbejde, blandt andet ved hjælp af puljer, hvorfra museerne har mulighed for at søge om bistand til det arbejde, der også har styrelsens stærke fokus. Det nød Museum Sønderjylland godt af i 2018. Ved årets udgang var genstandsgrupperne håndværk (13.000 genstande), møbler (1.400 genstande), våben og uniformer (400 genstande) gennemgået på alle museets lokaliteter. Hver enkelt genstand blev vurderet ud fra en række parametre, og Slots- og Kulturstyrelsen blev ansøgt om og gav til-ladelse til udskillelse af en del heraf, enten ved overdragelse til andre stats-

anerkendte museer eller ved kassation. Samtidig blev der givet tilsagn om støtte til gennemgang af nye genstandsgrupper. Den vigtige proces fortsætter således i de kommende år.

#### *Nye retningslinjer for magasiner og håndtering af genstande*

Et statsanerkendt museum skal til enhver tid have orden i samlingerne, men samlingsgennemgangen viste desværre, at det ikke var tilfældet på alle områder. Det er ikke enestående i den danske museumsverden og dækker ofte over årtiers forskellige tilgange, men det er heller ikke lænere en undskyldning, og derfor gøres der en særlig indsats for at rette op på disse forhold i Museum Sønderjylland. Nogle steder var der ikke fuld overensstemmelse mellem databasen og det, der rent faktisk var i museets magasiner, og ved efterforskning i ældre protokoller kunne museets samlingsmedarbejdere konstatere registreringsfejl, og at uregelmæssighederne er opstået årtier tilbage. Derfor gennemførte museet nye retningslinjer for adgangen til alle magasiner. Disse er lukkede for offentligheden, men ved nærmere eftersyn kunne det konstateres, at der var behov for en mere klar og restriktiv procedure for adgang også for museets eget personale. Alle lokaliteter blev derfor opdelt i sikkerhedszoner, og der blev indført nye regler for tildeling og udlån af nøgler. En enkelt genstandsgruppe blev samlet flyttet til et andet dansk museum med høj fysisk sikkerhed. Når det nye magasin i Brunde ved Rødekro tages i brug, finder disse problemer deres endelige og fuldt forsvarlige løsning.

#### *Indsamlingsstrategi og forskningsstrategi*

Et statsanerkendt museum af Museum Sønderjyllands størrelse får nærmest dagligt tilbudt genstande til mulig indlemmelse i museets samlinger. Det er vi glade for og betragter det som en stor tillidsklæring, men alligevel er det ofte nødvendigt at takke nej. Det er vigtigt for en god betjening af borgerne, at beslutningen om at modtage eller afvise et tilbud ikke kun begrundes subjektivt af den pågældende medarbejder, men så vidt muligt også i en indsamlingsstrategi, som tages op til revision med jævne mellemrum. Museum Sønderjylland har haft behov for en ny indsamlingsstrategi, og der blev derfor i 2018 gennemført en proces med deltagelse af alle faginspektører og samlingsansvarlige i afdelingen Viden & Samlinger i arbejdet med at formulere nye indsamlingsstrategier for kunst, historie og arkæologi. Arbejdet blev afsluttet og er nu en del af afdelingernes daglige arbejde med kulturarven.

Samtidig med at dette arbejde foregik, nedsatte museet et forskningsudvalg med deltagelse af de tre ovennævnte enheder samt museets palæontologiske enhed. Forskningsudvalget skal udarbejde en samlet forskningsstrategi for hele Museum Sønderjylland, en strategi der redegør for god

forskningsskik på museet og for museets forventninger til de forskende medarbejdere samt de vilkår, forskerne har for deres arbejde. En vigtig del af dette arbejde er også at indkredse vigtige fokusområder for forskningen, gerne med tværfagligt sigte. Arbejdet sigter mod at identificere og udbygge museets styrkepositioner på de respektive fagområder og at tilskynde til samarbejde om forskningsprojekter internt i organisationen såvel som med relevante eksterne partnere. Formuleringen af forskningsstrategien har været i gang gennem 2018 og afsluttes i foråret 2019. Udvalget består af Lene Heidemann Lutz (arkæologi) Anders Hartvig (arkæologi), Anne Blond (kunst) og Axel Johnsen (afdelingschef Viden & Samlinger). Museet har udpeget historiker dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen (Historie) til formand for forskningsudvalget.

#### *Erhvervelser/fund/indsamling*

Museet har i løbet af 2018 fundet, modtaget eller erhvervet en række spændende og vigtige enkeltgenstande. Historieenheden erhvervede fra Jørgen Bendorff i Tønder en enestående samling af genstande fra "tysk tid", herunder 1. Verdenskrig. Det er et område, hvor museet i forvejen står stærkt, men Bendorffs samling på cirka 5.200 genstandsnumre og 7.000 dokumenter supplerede Museum Sønderjyllands samlinger på afgørende punkter. En række genstande vil finde plads i de permanente udstillinger på Sønderborg Slot. Erhvervelsen af Bendorffs samling blev muliggjort af velvillige bidrag fra Johanne og Aage Louis-Hansens Fond, oberst Parkovs Mindefond, P.J. Schmidts Fond og Sydbank.

Kunstenheden modtog en stor samling af gipsmodeller af billedhuggeren Jørgen Gudmundsen-Holmgreen (1895-1966). Gudmundsen-Holmgreens væsentligste inspirationskilde var den græske skulptur, og mange sønderjyder og grænsepassanter kender Gudmundsen-Holmgreens skulptur af Folke Bernadotte kort før grænseovergangen ved Kruså. Samlingen af modeller vil i de kommende år blive registeret, konserveret og bearbejdet.

Museets arkæologiske arbejde er vidtrækkende og bringer mange fund for dagen. Det er ikke altid de umiddelbart spektakulære fund, der er de vigtigste, selv om de ofte får størst opmærksomhed. Den arkæologiske enhed afsluttede i løbet af året de meget omfattende udgravninger ved Kassø, hvor Google og Apple planlagde at etablere datacentre. Det drejer sig om det største enkeltprojekt, enheden nogensinde har gennemført, og det har givet et helt enestående indblik i menneskets udnyttelse af et landskab igennem 8.000 år. Et af de bemærkelsesværdige fund i 2018 fandt sted i januar af detektorarkæologerne Kenny Thygesen, Karin Krag og Søren Torbensen. På en mark i nærheden af Bjerndrup ved Klipleve fandt de en sølvskat fra vikingetiden og kontaktede med det samme museet, der foretog en udgravning. Skatten består af mønter, klippet sølv og sølvbarrer,



*Gram Lergrav, hvor der fortsat gøres vigtige fund med bistand fra publikum, rummer med kombinationen af museum og aktiviteter i lergraven et stort potentiale for formidling af naturhistorie til børn og unge.*

som tilsyneladende har været nedgravet i et stort vikingehus. Det tyder på, at skatten har tilhørt en stormand, som har gemt sin opsparring af vejen. Mønterne er præget så langt væk som i Mellemøsten og Frankerriget, der dækkede det nuværende Italien, Frankrig og Tyskland.

Det er ikke en konkurrence om, hvilke fund der er vigtigst, men et af de mest spektakulære fund i 2018 var unægtelig et naturhistorisk fund i Gram Lergrav, hvor der i 1980'erne blev fundet fossile skeletter efter hvaler, der svømmede rundt i havet på dette sted for 10 millioner år siden. Det er meget få steder i verden, den slags fund ligger så tæt på jordoverfladen, så i den henseende er Gram Lergrav på verdensplan noget enestående.

Hver sommer graver hundredevis af museumsgæster i leret efter forstenede muslinger og hjattænder, men i september fandt en praktikant ved museet noget væsentligt større, nemlig en del af en knogle, som viste sig at være en 85 cm lang kæbe fra en 10 millioner år gammel tandhval. Fundet blev møjsommeligt gravet ud af museets naturhistoriske konservator Trine Sørensen og udgravningsassistent Danny Olson. Først når konservatorerne har afrenset fossilet yderligere, vil museets palæontolog kunne foretage en egentlig artsbestemmelse og videnskabelig vurdering. Udgravningen og bjærgningen blev dokumenteret på film, som senere vil blive vist i museet i Gram.

## Publikum & Formidling

### Afdelingens fokusområder

Afdelingens arbejde har på mange områder været rettet mod at skabe nye arbejds gange og faste procedurer. Publikum & Formidling dækker vigtige områder som årsplanlægning, herunder planlægning af udstillinger, deltagelse i og projektstyring af udstillinger og aktiviteter, arbejdet med frivillige medarbejdere samt området billetsalg, butikker og varesalg med kontakt til museets publikum. Arbejdet har desuden været koncentreret om at skabe en ny model for ensartet tælling af gæster på museets forskellige besøgssteder og at sikre hurtig indtastning lokalt, sådan at museet hurtigt får valide data for besøgstal. I sammenhæng hermed sker der desuden en præcisering af principperne for tælling af gæster.

I forlængelse af Museum Sønderjyllands overordnede strategi for perioden 2018-2025 har afdelingen udarbejdet specifikke strategier og handlingsplaner for to vigtige områder, henholdsvis for museets PR og markedsføring og for tilbud til skoler og uddannelsesinstitutioner.

Endelig har afdelingen arbejdet med modeller for projektstyring og budgetlægning, som skal implementeres på tværs af museet ved udstillinger og større aktiviteter. Årsplanlægningen søges i 2019 rykket frem, således at der tidligere på året foreligger en plan for udstillinger og aktiviteter i det følgende år.



*Cathrinesmindes enestående velbevarede kulturmiljø danner rammen om styrkede formidlingsaktiviteter hen over sommeren med både levendegørelse af arbejdet og livet knyttet til teglværket og med den fire dage lange festival Levende Teglværk, hvor hele teglværket er bemanded og summer af liv.*

I december 2018 blev der oprettet en stilling med fokus på forretningsudvikling; det vil sige udvikling af museets butikker og billetsalg, sikring af et vareudbud, der er tilpasset de enkelte museer og er salgbart, samt forskellige andre tilknyttede aspekter som for eksempel udlejning. Udviklingen af Museumsklubben, som der er store forventninger til, er placeret i Publikum & Formidling i tæt relation til disse områder.

I 2018 har museet på forskellige lokaliteter gennemført en lang række arrangementer og aktiviteter, hvoraf nogle enkelte skal fremhæves. Historiefestivalen på Sønderborg Slot løb over en weekend og var en succes, der formentlig rummer et potentiale for en videreudvikling af dette format. I museet arbejdes der således i en projektgruppe med at udvikle arrangementet, som vil blive afholdt med forskellige temaer i både 2019 og 2020 – gerne med et gradvist udbygget program.

Et andet projekt, som ligeledes fortsættes og videreudvikles er levendegørelsen af Cathrinesminde Teglværk over fire dage i højsæsonen, hvor museet med bistand fra frivillige igen skaber liv i det gamle teglværk. I 2018 var aktiviteten en stor publikumssucces, og både den fire dages festival og yderligere levendegørelse vil have museets fokus i de kommende år.

#### *Strategier for PR og markedsføring og for museets tilbud til børn og unge*

PR og markedsføringsstrategien skal sikre, at museets midler anvendes målrettet og efter en gennemtænkt plan, som også muliggør vurdering af effekten. Museets PR- og markedsføringsansvarlige, Nina Nørgaard Jørgensen, har forestået udarbejdelsen i samarbejde med blandt andre museets direktør og i en dialog med bestyrelsen. Der foreligger nu en kort og klar strategi for dette arbejde, som i korte træk opererer med et 'corporate fællesspor' for Museum Sønderjylland og lokale spor for hvert af enkeltmuseerne. Strategien føres blandt andet ud i livet ved etablering af en gruppe på tværs af museet bestående af lokalt ansvarlige, som efter overordnet vejledning og rammesætning lokalt varetager sociale medier med videre i henhold til strategien.

Tidssvarende og attraktive tilbud til uddannelsessøgende børn og unge har høj prioritet i museets strategi, selv om det ikke i kommerciel forstand giver afkast til museet. Museum Sønderjylland ser det som en af museets fornemste opgaver at gøre de sønderjyske museer og landsdelens historie til en uomgængelig del af børn og unges uddannelse og dannelse og at skabe en god museumsoplevelse, som følger disse børn og unge hele livet. Museets enhed Uddannelse & Læring har gennem 2018 udarbejdet en ny samlet strategi for Museum Sønderjyllands tilbud til de sønderjyske børn og unge – og til alle børn og børnefamilier, der besøger Sønderjylland. Et af de vigtigste mål er at udfordre de fire kommunegrænser i strategiperioden 2019-2025 for derved at sikre, at flere børn krydser kommunegrænserne



og stifter bekendtskab med dele af den sønderjyske kulturarv, som også er deres – uanset hvilken kommune de bor i. Uddannelse & Læring er i årets løb blevet opnormeret med yderligere et årsværk, således at enheden nu tæller 5 fuldtidsansatte museumspædagoger og har medarbejdere placeret i hver af de fire sønderjyske kommuner.

#### *Videre tiltag efter 2018*

Museets oprindelige udspring i syv selvstændige statsanerkendte museer har på en række felter fortsat været mærkbart, ikke mindst når det gælder tekniske løsninger, hvor der har været valgt meget forskellige løsninger i Museum Sønderjyllands respektive enkeltmuseer. På økonomi- og driftsområdet har der været stærkt fokus på at skabe ensartede forhold på tværs af museet, og inden for Publikum & Formidlings ansvarsområde er der tilsvarende behov for at anskaffe og implementere ensartede systemer og arbejdsgange.

Et af de væsentligste moderniseringstiltag vil være anskaffelse af ensartede kassesystemer i museernes butikker, billetsalg og caféer samt at få optalt museets samlede varelager på tværs af de ni lokaliteter og få enten stregkodet eller nedskrevet og udskilt usælgelige lagervarer. Dette er et stærkt ønske for 2019 og vil både med hensyn til lagerstyring, let betjening for museumsværterne, analyser af salg og generering af ensartet besøgsstatistik på øjeblikkelig basis være et væsentligt og tiltrængt nybrud på dette område – og skabe en ensartet, tidssvarende situation fri af gamle systemer.

#### *Økonomi & Drift*

I forbindelse med omorganiseringen pr. 1. januar 2018 blev museets administrative medarbejdere samlet på en fælles arbejdsplads i administrationsbygningen i Haderslev, der nu rummer alle arbejdsfunktioner vedrørende it, personale og økonomi. Ved samme lejlighed blev økonomifunktionen samlet i enheden Økonomi. Dette har skabt bedre samarbejde og vidensdeling mellem de administrative medarbejdere og sikret en mere robust administration og ikke mindst økonomifunktion, hvilket har medvirket til at forbedre opgaveløsningen.

Ved museets omorganisering pr. 1. januar 2018 blev der etableret tre afdelinger med eget budget og herunder en række enheder, heraf flere med eget budget. Dette nødvendiggjorde en helt ny opbygning af museets budgetplan samtidig med en implementering af en række nye procedurer og rutiner for at skabe hensigtsmæssige arbejdsgange og en større ensartethed i museets handlemåde og økonomistyring, hvilket har været en ikke ubetydelig arbejdsopgave for Økonomi-enheden.

Museum Sønderjyllands driftsgrundlag udgøres – ud over egenindtjeningen fra entré, butikssalg og eksterne bevillinger til for eksempel forsk-

ningsprojekter – især af tilskuddet fra den største bidragsyder, Slots- og Kulturstyrelsen, og dernæst fra de fire sønderjyske kommuner, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa. 1. januar 2018 trådte den nye fireårige økonomiaftale med de sønderjyske kommuner i kraft og sikrer et stabilt kommunalt driftstilskud for den kommende fireårsperiode efter princippet om, at kommunernes andel af den samlede årlige bevilling udregnes efter 'per capita'-princippet og med løn- og prisfremskrivning af tilskuddet. Den nye aftale fastholder det hidtidige tilskudsniveau. Som en del af den indgåede aftale er der yderligere indgået en samarbejdsaftale med kommunerne, der sikrer god kommunikation mellem de relevante forvaltninger og museet. På museets initiativ kan der indkaldes til temamøder med relevante parter fra de respektive forvaltninger. Det er museets intention at skabe en tæt relation til gensidigt udbytte inden for de nye rammer, som er sikret via økonomiaftalen.

Som en del af omorganiseringen og for at sikre mobilitet på tværs af de mange enkeltmuseer blev museets bilpark i 2018 suppleret med yderligere tre biler. Målet er dog ikke at køre mere end nødvendigt, og med etablering af tre virtuelle møderum i Tønder, Sønderborg og Haderslev er forventningen, at medarbejdernes kørsel mellem de forskellige besøgssteder kan mindskes, og at den nødvendige kørsel i højere grad kan foregå i museets biler. Derudover er der implementeret ny telefoni, sket en ensartning af indkøb, samt indført central styring af museets it, både med hensyn til hardware og software samt kontakt til museets hosting-leverandør.

På HR-området er der i 2018 implementeret elektroniske medarbejderudviklingssamtaler (MUS) og arbejdspladsvurderinger (APV) for alle medarbejdere én gang om året med udarbejdelse af handleplaner i forlængelse af APV'en. Ultimo 2018 blev arbejdet med implementering af elektronisk tidsstyring for alle medarbejdere påbegyndt, hvilket forventes afsluttet primo 2019. Derudover har en arbejdsgruppe, nedsat af MED-udvalget (MED: medbestemmelsessystem), revideret museets personalepolitik. Det er planen, at samme arbejdsgruppe fortsætter med revision af museets Lokalaftale om Medindflydelse og Medbestemmelse. Selvom der i 2018 er udført et betydeligt stykke arbejde på HR-området, er der fortsat behov for at arbejde med at beskrive og formalisere en række arbejdsgange, herunder blandt andet et struktureret forløb for modtagelse af nye medarbejdere og en opdatering af museets håndtering af sygefravær.

### *Større forestående opgaver*

I 2019 afsøges muligheden for køb og implementering af en ny kasseløsning på samtlige af museets besøgssteder. Ud over de åbenlyse fordele ved en fælles kasseløsning vil en sådan også muliggøre en mere ensartet statistik i forhold til museets besøgende samt give et løft til museets mar-

kedsføring. Arbejdet udføres af en projektgruppe med deltagelse fra både Økonomi & Drift og Publikum & Formidling.

På it-området forventes gennemført køb og installation af tidssvarende antivirus på lokale pc'ere og mobiltelefoner samt afsøgning af muligheden for en ny hosting-løsning. Sidstnævnte er en for museet krævende opgave, der desuden skal løses inden for begrænsede økonomiske rammer.

### *Udstillinger*

#### *Kunstmuseet i Tønder*

##### *Finland 100 – til 3. april*

Som museum for nordisk kunst fejrede Kunstmuseet i Tønder sammen med en lang række andre danske kulturinstitutioner Finlands 100 års selvstændighed. I forbindelse med jubilæumsåret viste museet en udstilling af finsk keramik og glas, fremstillet i guldalderen for finsk kunstdesign, som er perioden 1940-1970.

##### *Island Life i mol – 30. juni til 4. november*

Annesofie Sandal, Charlotte Bergmann Johansen, Christina Hamre og Nanna Starch har siden 2005 optrådt som kunstnergruppen Island Life. På udstillingen undersøgte de fire kunstnere, om man kan frembringe en særlig nordisk fornemmelse hos de besøgende.

##### *Per Kirkebys opera-bronzer – fra 13. januar*

I 2018 fejrede Kunstmuseet i Tønder 80-årsdagen for et af de største danske kunstnernavne, Per Kirkeby, der desværre døde kort efter i maj 2018. Det skete med en præsentation af fire store bronzerelieffer fra Operaen i København. Bronzereliefferne er imponerende store, 285 x 154 cm, og hører til de af Per Kirkebys værker, der har et tydeligt religiøst indhold. De er dramatiske i deres komposition og indeholder symbolerne tværbjælken, strålekransen og fødderne, som kunstneren bruger som henvisning til Jesu død på korset.

##### *First Movers – fra 24. november 2018*

First Movers viser miniatureudgaver af møbler, designet af Hans J. Wegner og Finn Juhl, sammen med egyptiske miniaturemøbler. De egyptiske møbler ligner ikke umiddelbart typiske møbler, som vi kender det hjemme fra stuen. Eller gør de? Arkitekt Dan Svarth har siden begyndelsen af 1990'erne forsket i egyptisk møbelkunst fra faraotiden og rejst til museer i hele verden for at nærstudere, opmåle og optegne de møbelfund, man har gjort i egyptiske grave. Derefter har Dan Svarth omsat registreringen til møbler i modelstørrelse. Udstillingen First Movers går på opdagelse i mere end 5.000 års møbelhistorie. Midt imellem guldbelagte senge, mæje-

stætske tronstole, helt almindelige taburetter og trebenede borde kan publikum følge trådene mellem de mere end 100 egyptiske møbelmodeller og de moderne klassikere og lede efter ligheder i både stil, teknik, samlinger, funktionalitet og materialer.

### *Kulturhistorie Tønder*

#### *Mangfoldighed – Verden i Tønder – til 29. april*

Den lokale udstilling afspejlede den lokale historie her og nu ved at vise den nationale mangfoldighed blandt borgerne i Tønder Kommune. 50 nationaliteter var repræsenteret, og nye og gamle tilflyttere fortalte om deres baggrund.

#### *BOLIG: Derfra hvor vi stod – sønderjyderne i 1960'erne og 1970'erne*

– fra 20. oktober

Udstillingens titel er inspireret af det klassiske rocknummer fra hippietiden. Med *Derfra hvor vi stod* giver Museum Sønderjylland et kærligt og kritisk blik på en tid, der både er mytologisk og karikeret i nutiden, men som helt tydeligt stadigvæk har en stærk fascinationskraft.

Udstillingen vises på samme tid på tre lokaliteter under Museum Sønderjylland, i henholdsvis Haderslev, Aabenraa og Tønder og udgør dermed reelt tre fysiske udstillinger. Emnet er overordnet det samme, men der sættes fokus på forskellige sider af sønderjydernes liv i 1960'erne og 1970'erne på de forskellige lokaliteter. I Haderslev er temaet: HVERDAG, i Tønder: BOLIG og i Aabenraa: MUSIK. Udstillingen giver et indblik i en tid, der prægede hele Danmark og hele den vestlige verden og viser, hvordan den tid udspillede sig for sønderjyderne. Udstillingen er tilrettelagt sammen med sønderjyder, der selv har oplevet tiden og lånt museet genstande, der både har været en del af sønderjydernes almindelige hverdagsliv og af deres drømme. Udstillingerne kan opleves enkeltvis, selvom de er tilrettelagt samlet.

#### *Kniplingsstriik – Nu! – fra 22. juni*

Udstillingen var skabt af en lille gruppe strikkere fra Trekantområdet. Kulturarven er levende og kan være en rig kilde til inspiration og fornyelse. Gruppen går gerne i gemmerne på kulturhistoriske museer for at finde inspiration til, hvordan man kan omsætte den tekstile kulturarv til nyt og dermed sætte fokus på de gamle tings og teknikkers kvaliteter. Her var inspirationen de supertynde kniplinger fra begyndelsen af 1800-tallet, og ét håndværk – kniplingen – inspirerede til et andet, strikningen, som blev anvendt til fremstilling af både dragttekstiler og boligtekstiler i smukke mønstre.



# DERFRA HVOR VI STOD

forandringer  
for alle!

Sønderjyderne  
i 1960'erne og 1970'erne.

## HVERDAG

1960-1970'erne var mange ting, men det er især forandringer og nybrud, vi husker. Måske er det derfor, det er så let at karikere perioden – Peace, mand! Skal vi ryge en chillum? Selv de skeptiske blev påvirket. I 1970'erne havde de fleste mænd lidt længere hår end tidligere, og mange kvinder var topløse på strandene – tiden satte sit præg på alle.

Her sætter vi fokus på forandringer i sønderjydernes dagligdag – på vaner og tænke-måder, produkter, arbejdsliv, kvinderne og ungdommen, fritid og ferier – og nogle af tidens eksperimenter. Kom med på opdagelse i en verden af optimisme og fremskridtsstro.

Med særudstillingen "Derfra hvor vi stod" har museet sat fokus på en vigtig del af nyere tids danmarkshistorie, som mange stadig kan huske og var en del af. Udstillingen blev opbygget med inddragelse af sønderjyder, der selv havde oplevet den tid, og som blandt andet har udlånt vigtige genstande til museet og bidraget med levende, personlige erindringer om, hvordan de oplevede 1960'erne og 1970'erne.

*Kunstmuseet Brundlund Slot**Sig det med blomster! O.D. Ottesen og den tvetydige idyl – til 21. maj*

Den sønderjyske maler Otto Diderich Ottesen (Broager 1816-1892) høstede stor anerkendelse i sin samtid for sine smukke malerier af blomster. Efter kunstnerens død visnede hans eftermæle dog langsomt hen sammen med blomstermaleriet, der blev en udskældt og nedgjort genre. Denne udstilling var det første forsøg på at revurdere synet på kunstneren og hans virke. O.D. Ottesens malerier er nemlig meget andet og mere end smukke roser og poetiske, idylliske buketter. I flere værker udfordrer han det traditionelle blomstermaleri med overraskende og usædvanlige kunstneriske greb, hvad enten det drejer sig om symboler, beskæring, komposition eller motiv, og man inviteres ind i en smuk og foruroligende tvetydig idyl.

*The White House – Søren Behncke på Brundlund Slot – 2. juni til 4. november*

Søren Behncke alias Papfar indtog Kunstmuseet Brundlund Slots tre etager. Udstillingen indeholdt værker af Behnckes kunst fra de seneste år og nye værker med inspiration fra kunstneren Franciska Clausen (1899-1986). Udstillingen viste blandt andet, hvorfor kunstneren har fået kælenavnet Papfar.

*Gitte Kath's plakatkunst fra 1980'erne til 2015 – fra 17. november*

Udstillingen var en præsentation af den internationalt anerkendte plakatkunstner Gitte Kath fra Christiansfeld, som har arbejdet med plakater siden 1980. Udstillingen rummede et udvalg af hendes enestående og særprægede plakater.

*Kulturhistorie Aabenraa**Drømmen om Afrika – Sønderjyderne og de tyske kolonier – til 1. maj*

For første gang blev historien om de mange sønderjyder, der tog del i den tyske kolonialisme fortalt – fra de tidligste ekspeditioner til tabet af kolonierne under 1. Verdenskrig. Udstillingen byggede på Museum Sønderjyllands fantastiske samling af genstande fra kolonierne og på indlån fra private og fra andre museer.

*MUSIK – Derfra hvor vi stod – sønderjyderne i 1960'erne og 1970'erne – fra 20. oktober*

Se beskrivelsen ovenfor under Kulturhistorie Tønder.

*Arkæologi Haderslev**HVERDAG – Derfra hvor vi stod – sønderjyderne i 1960'erne og 1970'erne – fra 20. oktober*

Se beskrivelsen ovenfor under Kulturhistorie Tønder.

*Forskning og publikationer*

Som det fremgår af beretningen om aktiviteter i afdelingen Viden & Samlinger, har forskning høj prioritet i Museum Sønderjylland, og museet har en flot tradition for arbejde af høj kvalitet. Med den forskningsstrategi, som omtales ovenfor, vil museet systematisere og målrette forskningen i de kommende år og gøre det attraktivt at forske og meritere sig for de medarbejdere, som forskning er relevant for.

*Historie**Forskning, peer reviewed*

Carsten Porskrog Rasmussen "Manors and states: the distribution and structure of private manors in early modern Scandinavia and their relation to state policies", *Scandinavian Economic History Review*, Volume 66, 2018 – Issue 2.

Carsten Porskrog Rasmussen, "Dronningeblood. Danske dronningers dynastiske betydning for kongeslægten fra 1100-tallet til 1600-tallet", i Jeppe Büchert Netterstrøm og Kasper H. Andersen (red.): *Dronningemagt i middelalderen. Festskrift til Anders Bøgh*, Århus, 2018, s. 431-457.

Carsten Porskrog Rasmussen, "Yeoman capitalism and smallholder liberalism. Property rights and social realities of early modern Schleswig marshland societies", i Linde Egberts & Meindert Schroor (eds.): *Waddenland Outstanding. History, Landscape and Cultural Heritage of the Wadden Sea Region*, Amsterdam, 2018, s. 227-238.

Mikkel Leth Jespersen, "Dronning Christines politiske rolle", i *Dronningemagt i middelalderen. Festskrift til Anders Bøgh*, Århus, 2018, s. 367-400.

Mikkel Leth Jespersen, "Sønderjyder i de tyske kolonier i Afrika", i *Sønderjylland-Schleswig Kolonial. Kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem kongedømmet og Ejderen*, Syddansk Universitetsforlag, 2018, s. 215-232.

Mikkel Leth Jespersen, "H.P. Hanssen og kolonikrigen i Tysk Sydvestafrika 1904-1908", i *Sønderjylland-Schleswig Kolonial. Kolonialismens kulturelle arv i regionen mellem kongedømmet og Ejderen*. Syddansk Universitetsforlag, 2018, s. 249-255.

Anne Marie Overgaard, "Living with water in the Tøndermarsk and Gøtteskoog", i Linde Egberts & Meindert Schroor (eds.), *Waddenland Outstanding. History, Landscape and Cultural Heritage of the Wadden Sea Region*, Amsterdam 2018, s. 137-150.

Axel Johnsen "Martin A. Hansen og Sydslesvig-debatten 1945-1946", i Jørgen Jørgensen (red.), *Martin A. Hansen og Besættelsen*, 2018, s. 297-307.

*Forskning, ikke peer reviewed*

Carsten Porskrog Rasmussen, *Hurtig Præcis Transport. H.P. Therkelsen 1918-2018*, udg. af H.P. Therkelsen A/S, Padborg 2018, 176 sider.

*Øvrige publikationer*

Lisette Juhl Hansen, Henrik Harnow, Katrine Kampe, Mariann Kristensen og Axel Johnsen, *Derfra hvor vi stod, Sønderjyderne i 1960'erne og 1970'erne*, udstillingskatalog til udstillingen af samme navn, Museum Sønderjylland, 2018.

Elsemarie Dam-Jensen, Markvejenes kulturhistorie i Sønderjylland, i *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 3, 2018, 90-95.

*Arkæologi**Forskning, peer reviewed*

Silke Eissenschmidt, „Ausgrabungsbefunde und „Metallreichtum“ am Beispiel ausgewählter Regionen in Nordschleswig“, i Thorsten Lemm & Volker Hilberg (eds.): *Viele Funde – große Bedeutung? Potenzial und Aussagewert von Metalldetektorfunden für die siedlungsarchäologische Forschung der Wikingerzeit*, Bericht des 33. Tværfaglige Vikingsymposiums 9. Mai 2014, Wikinger Museum Haithabu, Schriften des Museums für Archäologie Schloss Gottorf, Ergänzungsreihe Bd. 12. Schleswig 2018, s. 93-107.

Anders Hartvig, „What do the finds from Petersborg reveal? Small finds from a deserted rural settlement, 12th – 14th centuries AD, the value of objects in medieval rural settlement“, i 24<sup>th</sup> *EAA annual meeting 2018, Reflecting futures*. Barcelona 2018. Abstract book vol. 2, 777.

Astrid Tummuscheit og Frauke Witte, „The Danevirke in the light of recent excavations“, i J. Hansen og M. Bruuns (eds.): *The fortified Viking age*, Odense 2018, 69-74.

Frauke Witte, „Beschriftung auf Keramikgefäßen. Der skandinavische Raum einschließlich des Herzogtums Schleswig-Holstein im 16. bis 19. Jahrhundert“, i H. Stadler (ed.): *Keramik zwischen Werbung, Propaganda und praktischem Gebrauch*, Nearchos 23, Brixen 2018, 613-626.

Frauke Witte, „The writing on the plate – written statements on ceramics in Northern Europe“, i A. Haak og E. Russow (eds.): *2<sup>nd</sup> meeting of Baltic and north Atlantic pottery research group*. Abstract book. Tallin 2018, 10.

Frauke Witte, „Kugeltöpfe auf den Kopf gestellt. Mittelalterliche Kugeltöpfe – Opfer und Ritus in Dänemark“, i C. Anghel og K. Rosca (eds.): *51. Internationales Keramiksymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung: Gebrauchskeramik/Ritualkeramik*. Abstractbuch. Sibiu 2018, 39.



- Frauke Witte, "Small finds express religious beliefs. Interpreting and understanding the past through medieval small finds", i *24<sup>th</sup> EAA annual meeting 2018, Reflecting futures*. Barcelona 2018. Abstract book vol. 1, 41.
- Frauke Witte, "Art for everyone? Production, form and symbolism of earthenware, 1500-1800", i *24<sup>th</sup> EAA annual meeting 2018, Reflecting futures*. Barcelona 2018. Abstract book vol. 2, 938.

*Forskning, ikke peer reviewed*

- Per Ole Schovsbo, *Landtransport i Danmark, Vogne og veje fra 1100 til 1800*, Slesvigske Vognsamling og Museum Sønderjylland, 2018.

*Øvrige publikationer*

- Lennart S. Madsen, Jens Chr. Gjesing, Christa Hansen og Anker Thygesen, *Reformationen – set fra Haderslev*, Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2018.
- Lennart S. Madsen, Hærvejen, i *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 3, 2018, 83-89.

*Kunst*

*Forskning, peer reviewed*

- Morten la Cour, "[...] men jeg er også surrealist. Franciska Clausen og surrealismen", i *Kvindernes Surrealisme*, Kunstforeningen Gl. Strand og Museum Sønderjylland/Kunstmuseet i Tønder, 2018, s. 34-53.
- Søs Bech Ladefoged, "Kvindernes surrealisme, Franciska Clausen, Rita Kernn-Larsen og Elsa Thoresen", i *Kvindernes Surrealisme*, Kunstforeningen Gl. Strand og Museum Sønderjylland/Kunstmuseet i Tønder, 2018, s. 14-33.
- Søs Bech Ladefoged, "Rita Kernn-Larsen og den surrealistiske krop", i *Kvindernes Surrealisme*, Kunstforeningen Gl. Strand og Museum Sønderjylland/Kunstmuseet i Tønder, 2018, s. 60-77.
- Søs Bech Ladefoged, Elsa Thoresen: "Bjerke-Petersen maler. Om kunstnerrollen på og bagved lærredet", i *Kvindernes Surrealisme*, Kunstforeningen Gl. Strand og Museum Sønderjylland/Kunstmuseet i Tønder, 2018, s. 100-103.

*Øvrige publikationer*

- Anne Blond og Søs Bech Ladefoged, *MOL af Island Life*, katalog til udstillingen MOL, Museum Sønderjylland – Kunstmuseet i Tønder, 2018.

## Besøgstal 2018

## Museums Sønderjyllands besøgs- og aktivitetstal

Lokalitet	2018	2017	2016
Sønderborg Slot	53.148	56.322	50.689
Cathrinesminde Teglværk	15.417	16.604	15.924
Kulturhistorie Tønder / Kunstmuseet i Tønder	25.607	32.875	27.088
Højer Mølle	3.184	4.241	6.413
	(delvis lukket)		
Drøhdes Hus	2.863	1.736	3.467
Arkæologi	4.681	11.203	8.811
	(delvis lukket)		
Kulturhistorie Aabenraa	2.712	5.092	6.116
Kunstmuseet Brundlund Slot	15.575	17.234	20.239
Gram Lergrav	6.786	7.259	7.019
<b>I alt</b>	<b>129.973</b>	<b>152.566</b>	<b>145.766</b>

Besøgstillene ovenfor er for 2016 og 2017 kun optalt for de lokaliteter, Museum Sønderjylland drev i 2018. Det vil sige, at de tidligere opgivne samlede besøgstal er større, fordi de også rummede nu udskilte enheder.

Efter udskillelse og lukning af museumsenheder i 2016 og 2017 er der foretaget en gennemgang af måden at tælle museumsgæster på. Det har ført til nedskrevne principper for tælling af gæster, der både tager hensyn til ensartede, overordnede principper og på samme tid tager besøgssteders og enkeltmuseers store forskelligheder i betragtning med henblik på at nå så dækkende tal som muligt. Dele af dette arbejde er endnu ikke afsluttet og kan føre til justeringer af museets besøgstal med henblik på at nå et så dækkende billede som muligt på det antal, der årligt besøger Museum Sønderjylland.

Museets samlede besøgstal for 2018 var på i alt 129.973 gæster, hvilket samlet set udgør et fald på hele 15 % i forhold til det gode år 2017 og på 12 % i forhold til normalåret 2016. De lavere tal skyldes dog især nogle særlige, forklarede forhold.

Flere museer var lukkede gennem en stor del af året, og trods det forhold, at der var tale om mindre steder, påvirker en egentlig lukning også mærkbart de samlede tal. På grund af et meget omfattende vejarbejde, der

lukkede gader på begge sider af museet med meget dårlig adgang til følge, var det arkæologiske museum i Haderslev de facto lukket helt frem til efterårsferien 2018, ligesom der pågik omfattende renovering af særudstillingslokalet, som derfor var ude af brug i en længere periode.

Yderligere er Museum Sønderjylland i tæt samarbejde med Tønder Kommune og Tøndermarsk Initiativet i færd med at omdanne Højer Mølle til kulturhistorisk port til Tøndermarsken – en meget omfattende transformation, der har medført fuldstændig lukning for publikum gennem hele andet halvår af 2018.

Museets to fyrtårne, Sønderborg Slot og Museerne i Tønder, udviste trods den varmeste sommer til dato målt i Danmark udmærkede besøgstal omkring det normale niveau. I 2018 var der ikke som i 2017 en landsdækkende spejderlejr med flere tusinde gæster, hvorfor et besøgstal på 53.148 mod 56.322 er ganske udmærket, ikke mindst sommeren taget i betragtning; det vil sige et fald på 6 %, hvilket må betragtes som normaludsving.



*Museerne i Tønder består af kunstmuseet og det kulturhistoriske museum, der begge har hjemme i et museumskompleks, som kan måle sig med de bedste i landet og i sig selv er et besøg værd. Henry Moore-udstillingen viste, at større og ambitiøse særudstillinger kan påvirke besøgstallet positivt.*

Museerne i Tønder oplevede et lidt større fald fra 2017, men 2018 er udtryk for et normalår for Tønder. I 2017 viste museet den velbesøgte udstilling af Henry Moores værker og præsterede et af de tre bedste år nogensinde med 32.875 gæster.

Cathrinesminde Teglværk, Kunstmuseet Brundlund Slot, Drøhøes Hus og Gram Lergrav udviste også kun små udsving i forhold til normalen. Kun Kulturhistorie Aabenraa oplevede et markant fald i 2018 med kun 2.712 gæster. Museet i Aabenraa har været meget afhængig af få periodiske arrangementer, og da den såkaldte Piratuge i efterårsferien ikke havde succes i konkurrencen mod en række gratis aktiviteter i Aabenraa, gav det et negativt udslag på årets besøgstal.

Museum Sønderjyllands foredrag og omvisninger gennemført ved museets medarbejdere, men uden for museets fysiske rammer, havde i 2018 15.322 gæster mod 18.272 i 2017. Tallene er sammensat af meget blandede aktiviteter og har over de seneste 8 år svinget mellem godt 12.000 og godt 23.000 i rekordåret 2014 (jubilæet for 1864).

*Henrik Harnow*

### **Rigsarkivet Aabenraa**

Den største begivenhed i 2018 var etableringen af to frivillige fotogrupper, som hver tirsdag og onsdag fotograferer originale arkivalier med henblik på netpublicering på arkivalieronline.dk. Fotogrupperne lagde ud med straffelister og formyndersager fra de preussiske amtsretsarkiver og er siden gået i gang med de ældre kommunale melderegistre. I samarbejde med Ancestry gennemførtes en nyfotografering af de sønderjyske kirkebøger, så kvaliteten af siderne på arkivalieronline.dk hermed kan få et tiltrængt løft.

#### *Modtagelse og registrering af arkivalier*

Rigsarkivet i Aabenraa modtog supplerende afleveringer fra de sønderjyske dommerarkiver, der også krævede en del opfølgende ordningsarbejde. Endvidere modtoges mindre afleveringer fra Sønderborg købstad og Gråsten sognekommune samt private afleveringer fra Tinglev Danske Forening, Aabenraa Skyttelaug, Aabenraa Sejlclub og seks private personer. Biblioteket blev forøget med udskilte bøger fra Rigsarkivet Københavns bibliotek.

#### *Læsesal*

Besøget på læsesalen var i 2018 på 1.293 personer mod 1.413 året forud, altså et mindre fald. Antallet af ekspeditioner var derimod stigende med 1.925 mod 1.669 i 2017. Tallene tyder på, at brugerne har fundet sig tilrette i den reducerede åbningstid tirsdag-onsdag kl. 10-15. Brugere oplevede en forandring, da den mangeårige læsesalsvagt Bitten Lund Thonesen den 1. marts skiftede arbejdsplads til Historie Haderslev. I stedet ansattes Lars

Holmgard Bak som studentermedhjælper fra den 1. august. Som medhjælper ved ekspeditionen af arkivalier og andre opgaver i forbindelse med læsesalen fungerede i længere tidsrum Nils Chr. Rullmann og Lea Rosenlund Meilandt.

### *Crowdsourcing*

Leo Vinther Pedersen stod for 11 tastedage i forårs- og efterårsmånederne, heraf tre i aftentimerne, så erhvervsaktive kan være med. Her samledes tastegruppens 25–30 frivillige til indtastning/transskribering af originale dokumenter i Rigsarkivets indtastningsportal, så som dødsattester, alfabetiske lister, pas- og vandreprotokoller og straffelister. Lørdag den 17. november afholdtes en tastefest. Det frivillige arbejde omfattede også den frivillige vejledning på læsesalen, hvor seks garvede slægtsforskere og arkivbrugere otte torsdage tilbød nye slægtsforskere og andre deres hjælp.

### *Arrangementer*

Der afholdtes som tidligere år workshops om slægts- og ejendoms historie og alfabetiske lister samt kurser i brugen af Daisy. De historiske foredrag spændte vidt. Kristian Bruhn berettede om dansk efterretningsvæsens virke i Sønderjylland mellem 1864 og 1920. Lars N. Henningsen fortalte om vognmaler Iver Henningsen fra Haderslev som sanitetsoldat på østfronten i 1915. Besættelsestiden blev behandlet i tre foredrag: Peter Fransen om Horserødlejren, Henrik Skov Kristensen om stikkeren Grethe Bartram og Hans Schultz Hansen om den 29. august 1943 i Sønderjylland. Tre andre foredrag fokuserede på familie og familiehistorie: Mette Andersson om Fødselsstiftelsen i København, Mette Seidelin om vold i familien 1930-70 og Adam Jon Kronegh om forsvundne arvinger. Den 28. november dannede foredragssalen rammen om præsentationen af Rigsarkivets afsluttede projekt med indtastning af næsten 100.000 ansøgninger om erindringsmedaljer fra krigene 1848-50 og 1864. Der var indlæg ved Hans Schultz Hansen, Allan Vestergaard og Preben Clausen, og Tom Buk-Swienty holdt foredrag om "kunsten at interviewe de døde". Disse arrangementer samlede i alt 668 deltagere. Der blev derudover givet rundvisninger med tilhørende foredrag, blandt andet til hold fra Aabenraa Statsskole og Deutsches Gymnasium Nordschleswig.

### *Genforeningen 1920 – fra Rigsarkivets hylde*

Rigsarkivet var blandt de heldige, da der i december blev uddelt penge fra Kulturministeriet og Folketinget til markering af 100-året for Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920. Bevillingen er på 263.000 kr. Genforeningen har afsat et stort autentisk kildemateriale i Rigsarkivet, som i 100-året skal bringes i spil for nye og større brugergrupper. Rigsarkivet

vil således følge op på sin succes med digitale undervisningstilbud, som rummer originale og transskriberede kilder. Der skal fremstilles en tidslinje med cirka 30 nedslag i form af dokumenter og beretninger fra årene 1918 til 1920. Dertil kommer en mere omfattende digital kildepakke med centrale kilder til Genforeningens historie. I tilknytning til disse digitale tilbud vil der være en række tilknyttede aktiviteter så som en børnekonference, en skolekonkurrence og workshops med eleverne fra Aabenraa Statsskole og Deutsches Gymnasium Nordschleswig. Bevillingen skal endvidere gå til en udstilling om afstemning, afstemningskamp og genforening, som skal vises i København og Aabenraa. Medarbejdere fra Aabenraa spiller en central rolle i projektet.

### *Forskning*

Leif Hansen Nielsen arbejdede i 2018 videre med en udgivelse i uddrag af Historisk Samfund for Sønderjyllands spørgeskemaundersøgelse vedrørende besættelsestiden og med sit studium af landsdelens yderligtgående politiske bevægelser. Han fik trykt artiklen "Hjælp, selvhjælp, filantropi – Den sønderjyske Fond" i *Sønderjysk Månedsskrift*. Hans Schultz Hansen fortsatte arbejdet med sin H.P. Hanssen-biografi. Nedennævnte første bind omhandlende årene 1862-1914 forelå til 100-årsdagen for mødet på Folkehjem den 17. november 1918. Desuden publicerede han artiklen "Das Deutsche unter Druck – Die Stadt Tondern und ihre Umgebung in den Jahren 1850-1853" i *Klaar kiming. Festschrift für Thomas Steensen*. Mindre bidrag fra hans hånd var en artikel om den 29. august 1943 i Sønderjylland til *Sønderjysk Månedsskrift* og en artikel om sønderjyderne og krigen 1914-18 i *Noter/ Historielærereforeningen for Gymnasiet og HF*. Desuden offentliggjorde han en artikel om og kilder til historien om prins Frederik af Nørs kup mod Rendsborg Fæstning den 24. marts 1848 på hjemmesiden *danmarkshistorien.dk*.

### **Studiecenter for Sønderjyllands Historie i Aabenraa**

Christian Egander Skov blev optaget som nyt medlem af Studiecentret. Han er ansat i en stilling som postdoc ved Norges teknisk-naturvidenskabelige universitet i Trondheim, hvor han er tilknyttet det transnationale forskningsprojekt *Conservatism at the Crossroads – A Comparative and Transnational History of Conservatism in Britain and Scandinavia in the Mid-Twentieth Century*. Forskningsprojektet har til formål at undersøge de konservative partiers ideologiske udvikling 1930-1963 i Storbritannien, Danmark, Norge og Sverige. Han står for den danske del af dette projekt. I denne forbindelse vil han behandle Ole Bjørn Krafts stillingstagen til det sydslesvigske spørgsmål efter krigen.

Gæsteforsker Merete Bo Thomsen forsvarede sin ph.d. afhandling om danskheden i Sydslesvigs landdistrikter i mellemkrigstiden på Syddansk Universitet.

Der blev i årets løb afholdt seks netværksmøder med diskussion af forskningsprojekter og manuskripter.

*I 2018 publicerede medlemmerne af Studiecentret følgende bøger:*

Hans Schultz Hansen: *De danske sønderjyders førstemand: H.P. Hanssen 1862-1914*. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa. 359 s.

Lars N. Henningsen: *Vojens viser vejen. En sønderjysk stations- og industriby. Tiden 1864-2006*. Lokalthistorisk Forening for Vojens-området. 263 s.

Martin Bo Nørregård (sammen med Niels Bo Poulsen og Claus Bundgård Christensen): *Fra verdenskrig til borgerkrig – Østfronten 1914-1924 set med danske øjne*. Gyldendal. 343 s.

Carsten Porskrog Rasmussen: *Hurtig Præcis Transport. H.P. Therkelsen 1918-2018*. H.P. Therkelsen A/S. 176 s.

Dertil kom en snes større eller mindre videnskabelige afhandlinger i tidsskrifter og antologier og adskillige kronikker. Centrets formidlingsvirksomhed bestod derudover af mere end 100 foredrag.

*Hans Schultz Hansen*



Mogens Rostgaard Nissen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig, talte om "Det slesvigske spørgsmål i København og Mellemslesvig", da Historisk Samfund i samarbejde med Sprogforeningen fejrede hundredåret for mødet på Folkehjem den 17. november 1918. Foto: Rita Jespersen.



# Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2018

## **Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2019**

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 27. april 2019 årsmøde på Jaruplund Højskole. Cirka 80 medlemmer deltog. Forsamlingen lyttede med stor interesse til det indledende foredrag ved forhenværende generalkonsul, dr. phil. Henrik Becker-Christensen om *Det slesvigske spørgsmål på Fredskonferencen og i Versaillesfreden januar – juni 1919*. Efter flere spørgsmål og gode svar fra foredragsholderen var der kaffebord, hvor højskoleforstander Karsten B. Dressø fortalte om Jaruplund Højskole før og nu. Derpå afholdtes generalforsamlingen. Formanden for Sydslesvig kreds Kirsten la Cour valgtes til dirigent. Hun konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter. Da formanden, Hans Schultz Hansen, havde måttet melde forfald, aflagde næstformanden, Lars N. Henningsen, styrelsens beretning:

### *November 1918 – da verdenshistorien kom til Sønderjylland*

I november 1918 blev sønderjyderne inddraget i begivenheder af verdenshistorisk rækkevidde. Krigstrætte matroser og arbejdere rejste revolutionens røde fane også over vores landsdel. De allierede og Tyskland indgik våbenhvile, og de sønderjyske soldater kunne vende hjem. Undertrykte nationaliteter, herunder de danske sønderjyder, krævede deres selvbestemmelsesret realiseret. 100-året for alt dette markerede Historisk Samfund i samarbejde med andre gode kræfter.

Den 6. november 1918 nåede den tyske revolution til Sønderborg. 100-året herfor blev markeret om eftermiddagen med et flytbart teaterstykke. Med udgangspunkt på kasernen, hvor Bruno Topff udråbte revolutionen på Als, gik de 2-300 deltagere i samlet flok til Sønderborg Slot, hvor Bruno Topff overtalte garnisonen til at undlade at skyde på folk. Herfra gik det videre til landrådets hus, hvor Topff overtog magten og landrådets bil. I den kørte Topff videre til rådhuset, hvor han afsatte borgmesteren. Revolutionen havde sejret på Als! Om aftenen var der foredrag på Sønderborg Slot ved Carsten Porskrog Rasmussen om Bruno Topff og revolutionen i Sønderborg og ved Frode Sørensen om Arbejder- og Soldaterrådets videre arbejde. 100-årsdagen blev markeret i et samarbejde

mellem Historisk Samfund Sønderborg kreds, Arbejderarkivet LAASK, Det lille Teater i Gråsten, Historisk Samfund for Als og Sundeved, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Sønderborg Kommune. Til dette arrangement knyttede sig en rundgang i Sønderborg, hvor Axel Johnsen førte deltagerne i Bruno Topffs fodspor. Her stod kredsen som arrangør.

Våbenstilstanden den 11. november 1918 kl. 11 blev mindet overalt i landsdelen. Historisk Samfund engagerede sig i den centrale markering i Haderslev. Den begyndte med en særgudstjeneste i Haderslev Domkirke, og klokken 11 blev der nedlagt krans ved monumenterne for de faldne på Damager Kirkegård og Klosterkirkegården. Efter et let trakte-ment på Haderslev Kaserne stod vi for et foredragsarrangement i gymnastiksalen. Her søgte Niels Bo Poulsen, chef for Institut for Militærhistorie, Kulturforståelse og Krigsteori på Forsvarsakademiet, at besvare spørgsmålet: "Kan det ske igen – læren af Første Verdenskrig i lyset af den sikkerhedspolitiske situation i Europa". René Rasmussen fortalte om våbenstilstanden den 11. november 1918 og soldaternes hjemvenden fra fronten, mens Louise Klinge fra Christiansfeld Centret berettede om den Første Verdenskrigs lange skygger, særligt krigsinvalidere og de faldnes efterladte. Hans Schultz Hansen sluttede af med at tale om Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914-18 og mindekulturen omkring våbenstilstandsdagen. Der var 225 deltagere på kasernen. Markeringen af våbenstilstandsdagen i Haderslev foregik i forbilledligt samarbejde med Haderslev Stift og Domsogn, Haderslev Garnison og Haderslev Kommune. Til dette arrangement knyttede sig Lars N. Henningsens foredrag på Rigsarkivet, *Vore faldnes minde*, om monumenterne for Første Verdenskrigs faldne på de sønderjyske kirkegårde i samarbejde med Aabenraa Provsti. Der var cirka 90 tilhørere.

Den 16. og 17. november 1918 mødtes Vælgerforeningen for Nordslesvigs bestyrelse og tilsynsråd med stedfortrædere på Folkehjem i Aabenraa. Her vedtoges "Aabenraa-resolutionen", der krævede det slesvigske grænsespørgsmål løst gennem en folkeafstemning. Rigsdagsmand H.P. Hansen holdt derefter sin store tale, hvor han kunne fortælle, at vejen til genforening med Danmark lå åben. Dagen blev markeret i et tæt og godt samarbejde med Sprogforeningen. Medindbydere var Sønderjyds Skoleforening, H.P. Hanssens Mindefond og Aabenraa Byhistoriske Forening. De 395 deltagere fyldte Kongesalen på Folkehjem til sidste plads. Efter velkomst ved Frode Sørensen og hilsner ved kulturminister Mette Bock og borgmester Thomas Andresen holdt Hans Schultz Hansen foredrag om H.P. Hanssen og genrejsningen af det slesvigske grænsespørgsmål oktober-november 1918, fulgt af et foredrag ved Mogens Rostgaard



*Historisk Samfunds og Sprogforeningens store arrangement på Folkehjem den 17. november 2018 blev noget af et tilløbsstykke. På billedet ses et udsnit af de 395 deltagere. Fotograf: Rita Jespersen.*

Nissen om det slesvigske spørgsmål i København og Mellemslesvig. Efter fællesspisningen så deltagerne Kaj Nissens skuespil om H.P. Hanssen og hans store tale, fremført af Bjarne Christensen. Arrangørerne har fået mange roser for arrangementet.

### *Skrifter*

Til den 17. november forelå første bind af Hans Schultz Hansens bog *De dansksindede sønderjyders førstemand: H.P. Hanssen 1862-1914*. H.P. Hanssen fik afgørende indflydelse på den dansk-tyske grænse fra 1920. Han krævede og fik grænsespørgsmålet løst ved en folkeafstemning, så flest mulige blev tilfredse. Dermed lagde han fundamentet til nutidens fredelige forhold mellem danskere og tyskere. Forud var gået årtiers arbejde for at fremtidssikre danskheden i Sønderjylland trods det tyske styre. Fra 1880'erne virkede H.P. Hanssen således som organisator, borgerrettighedsforkæmper og kulturel fornyer. Han blev de danske sønderjyders tillidsmand, som mange kom på fornavn med. Fra 1896 til 1918 repræsenterede han de danske sønderjyder i Berlin, først i landdagen og siden

i rigsdagen. Her opnåede han vigtige resultater, men hans pragmatiske politik gav ham også modstandere i den danske lejr. Andet bind om H.P. Hanssen om årene 1914-1936 vil udkomme i 2020. Det første bind er blevet godt modtaget af anmelderne, og salget har været pænt. Bogen modtog tilskud fra H.P. Hanssens Mindefond, Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, P.J. Schmidt Fonden, Rislum Fonden, Sydbank Fonden og Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond. Tilskuddene omfattede også arrangementet på Folkehjem den 17. november og bogens andet bind.

Historisk Samfund udgav i 2018 to andre bøger. Gunnar Solvangs bog *En sønderjysk rømningsmand i Grønland* er historien om den 19-årige Jens Jepsen fra Bylderup ved Tinglev, der i 1915 rømmede over Kongeågrænsen for at undgå at blive tysk soldat i 1. verdenskrig. Fra Danmark sejlede han til Grønland, hvor han arbejdede tre år i kryolitminen. Først et halvt år efter verdenskrigens afslutning kunne han vende hjem. Igennem mange år drev han Straagaard ved Aabenraa. Gennem breve mellem Jens, hjemmet og broderen Hans i Amerika får vi et levende indblik i de følelser, tanker og beretninger, som fløj tværs over verdenshavet, mens krigen rasede i Europa. Desuden skildres det hverdags- og fritidsliv, som Jens oplevede sammen med kammeraterne i det fjerntliggende Ivigtut, og teksten understøttes af et righoldigt billedmateriale. Bogen forelå lige akkurat til Historiske Dage i foråret 2018. Salget har været behersket. Bogen udkom med tilskud fra Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond.

Den tredje bog udkom i efteråret og handlede om Erik af Pommern og hans kamp for at vinde Sønderjylland tilbage fra de holstenske grever. Den har titlen *Danmark, Slesvig og Holsten 1404-1448 – konflikt og konsekvens* og er skrevet af Markus Hedemann. Bogen er den største analyse af hele denne strid i over hundrede år. Den følger kampen, fra den blev åbnet under Dronning Margrete i 1404 og indtil 1448, hvor den holstenske greve og slesvigske hertug Adolf stod som situationens herre. Central er en analyse af de store retssager og kongens diplomati. Salget har været tilfredsstillende. Der var tilskud til bogen fra Carlsbergfondet og Landsdommer V. Gieses Legat.

Arbejdet med vores store satsning, *Sønderjysk Søfarts Historie*, skred godt frem, og de fleste bidrag foreligger nu i mere eller mindre færdig tekst, og jagten på illustrationer er gået ind.

*Sønderjyske Årbøger*

Sønderjyske Årbøger 2018 spændte vidt kronologisk og tematisk. Thomas Bonnemann Egebæk skrev om præsten Johannes Oldendorph fra Haderslev. Han har efterladt sig én af de ældste selvbiografier i Danmark, som giver et indblik i en præsts mentalitet, kærlighedsliv og følelser. Artiklen behandler de sociale og politiske forhold i Haderslev set med et par lutherske præsteøjne. Martin Sejer Danielsen analyserede to sagn, der blev fortalt af den sønderjyske sagnfortæller Christian C. Haugaard til den kendte folkemindesamler Evald Tang Kristensen i 1894 og 1902. Klaus Tolstrup Petersen kastede nyt lys over den såkaldte Krabbeaffære i 1901, hvor folketingspolitikeren fra Venstre, Christopher Krabbe, kom i problemer under valgkampen, fordi han støttede sin datter, der var redaktør af den sønderjyske avis *Det gamle Dannevirke*, som fulgte en tyskvenlig linje. Katrine Crone og Max Odsbjerg Pedersen belyste, hvordan dansksindede soldater under Første Verdenskrig håndterede voldsomme oplevelser af drab, vold og ødelæggelse.

Martin Göllnitz satte fokus på tysknationale studerende fra Nord-slesvig, som i København oprettede studentersammenslutningen "Verbindung Schleswigscher Studenten", der distancerede sig fra nazismen. Hans Flintholm Hansen skrev om egne oplevelser i modstandsbevægelsen i Sønderjylland 1943-44 og om sit ophold i Frøslevlejren, og hvordan han oplevede turen med De hvide Busser gennem Danmark til Sverige. Jens-Christian Hansen berettede om danske fanger i koncentrationslejren Husum-Schwesing i Sydslesvig. I den sidste artikel kortlagde Adrian Schaefer-Rolffs gennem en række interviews, hvordan mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde fungerer, og hvordan mindretalsledere vurderer betydningen af København-Bonn-erklæringerne fra 1955.

Sønderjyske Årbøger rummede som sædvanlig anmeldelser og beretninger fra det historiske arbejde i landsdelens institutioner og foreninger. Derimod udgik oversigten over de lokalhistoriske årbøgers indhold, da Institut for Sønderjysk Lokalhistorie ikke længere varetager funktionen som lokalhistorisk konsulent, og der var ingen andre til at udarbejde fortegnelsen. Årgang 2018 blev redigeret af Kristian B. Arentsen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkel Tørsleff.

*Sønderjysk Månedsskrift*

Sønderjysk Månedsskrift indledte 2018 med en fornyelse af omslagslayoutet, der ellers ikke har været ændret siden 2007. Dennis Paulsen fra Headquarters, der har lavet layoutet til årbogen, har også udarbejdet

omslagslayoutet til månedsskriftet, der i 2018 som sædvanligt udkom i otte numre. Årets tredje nummer var et temanummer om historiske veje, hvor der blandt andet kunne læses om Gendarmstien, Hærvejen, Klostersruten og Kongevejen. De øvrige numre bragte blandt andet artikler om arkitektur, sønderjyske forfattere, sønderjyske koncentrationslejrfanger og desuden historien om, hvorvidt H.P. Hanssen havde været spion. Året bød også på en artikelserie om Sønderborg Havn og ulovlige havne på Als og Sydfyn og selvfølgelig på Grænselandskronikken af Jørn Buch. Derimod blev der ikke bragt en undersøgelse af de lokalhistoriske årbøgers indhold af den samme grund, som er nævnt ovenfor.

Sønderjysk Månedsskrift 2018 blev redigeret af Lisette Juhl Hansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen. Lisette Juhl Hansen er som hovedredaktør indtrådt i forretningsudvalget og deltager tillige i styrelsesmøderne. Månedsskriftet modtog i 2018 distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møllers Fond, Alving Fonden og Dansk Kultursamfund af 1910. De sønderjyske kommuners kulturfællesskab gav et tilskud til redigeringen. Omdelingen af månedsskriftet ligger nu fast og foretages af Bladkompagniet. Sidste halvdel af 2018 brugte redaktionen og månedsskriftets faste grafiker Ove Kirketerp desuden på at udforme et nyt indvendigt layout, der blev sat i produktion med månedsskriftets første nummer i 2019.

#### *Foredragsrækker, årsmøde og historiekursus*

Foredragsrækken i februar-marts 2018 handlede om *Sønderjylland 1913 – med udblik til samtidens Danmark*. Den så på det preussiske samfund, som sønderjyderne levede i umiddelbart før udbruddet af den Første Verdenskrig. Foredragene blev holdt om aftenen på Rigsarkivet i Aabenraa og samlede gennemgående omkring 40 tilhørere. Under temaet demokrati og medbestemmelse fortalte Hans Schultz Hansen om det politiske system og forvaltningen, mens Jørgen Witte tog sig af presse, offentlighed og ytringsfrihed. De to næste foredrag havde det sociale system, sundhed og velfærd som overordnet emne. Her fortalte Johannes Brix om sygehuse og læger og Lars N. Henningsen om socialforsikringsordninger og fattigforsorg. Temaet skoler og undervisning blev belyst af Kim Furdal, der berettede om undervisningen, mens Helge C. Jacobsen så på skolernes bygninger og udstyr. Sidste emnekreds var kunst og arkitektur, hvor Peter Dragsbo fortalte om byggeri og Grethe Bay om billedkunst.

Historisk Samfund organiserede tillige i september en foredragsturné, hvor museumsinspektør Kristian Bruhn fra Mosede Fort Danmark 1914-

18 fortalte om dansk spionage i Sønderjylland mellem 1864 og 1920. Det gjorde han i alle fem købstæder. Foredragene foregik i samarbejde med Museum Sønderjylland, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og Rigsarkivet. Der var i alt omkring 250 tilhørere.

Årsmødet blev afholdt lørdag den 21. april 2018 i Multikulturhuset på havnen i Sønderborg. Cirka 85 medlemmer deltog. Forsamlingen lyttede med stor interesse til det indledende foredrag ved forfatter og forlagschef Ole Sønnichsen om temaet *Rejsen til Amerika – på sporet af Jens Jensen fra Dybbøl*. Kristian Pallesen fortalte om Multikulturhuset og planerne for havnen i Sønderborg. Som nyt styrelsesmedlem blev Mette Pilgaard, Aarhus, valgt. Formanden præsenterede de to nye kredsformænd i Tønder og Aabenraa kredse, Jens Møller og Helge Søgaard, og hædrede Lars N. Henningsen for foreløbig 40 års arbejde i styrelsen.

Som i de tidligere år samarbejdede foreningen på bedste vis med Idrætshøjskolen i Sønderborg om et ugekursus i historie i uge 6. Denne gang handlede det om de slesvigske hertuger, og der deltog over 50, som traditionen tro var flittige bogkøbere.

### *Udflugter*

I 2018 blev det til to udflugter, som vanligt ledet af Carsten Porskrog Rasmussen, Lars N. Henningsen og Mogens Asmund. Endagsturen gik søndag den 27. maj til det sydlige Holsten. Hovedmålet var Ahrensburg, hvor slægten Rantzau sidst i 1500-tallet byggede både slot og kirke. I dag står slottet sådan som det elegant blev ombygget af den stenrige Schimmelmänn-familie to hundrede år senere og rigt udstyret med møbler, malerier og Meissen-porcelæn. Vi fortsatte til Wandsbek og så Schimmelmänn-familiens pragtfulde klassicistiske mausoleum og resterne af deres byslot og industrielle anlæg. På hjemvejen var der kaffe i Bad Bramstedt og et kig på Kavalerhuset, hvor Christian IV hyggede sig med Vibeke Kruse.

Temaet for tredagedsturen 23.-25. august var det tidligere hertugdømme Braunschweig-Wolfenbüttel, hjemsted for to danske dronninger, Knud den 6.s Gertrud og Frederik 5.s anden dronning Juliane Marie. I Braunschweig besøgte vi byens markante domkirke i romansk stil og paladset Dankwarderode bygget af Gertruds far, hertugen af Sachsen, Henrik Løve. Vi var på byvandring og oplevede det magtfulde bygningsanlæg fra en af nazitidens store Napola-eliteskoler. Overnatningen foregik i hertugernes residensby Wolfenbüttel, hvor vi fik et godt indtryk af fyrstebyens velholdte bindingsværkshuse, det store slot og den storslåede bykirke. Der var også besøg i Helmstedt med det engang betyde-

lige universitet grundlagt af en af Braunschweig-hertugerne, og vi var på rundvisning på den store Helmstedt-Marienborn grænseovergang mellem Øst- og Vesttyskland fra DDR-tiden.

### *PR og kontor*

Historisk Samfund var på ny repræsenteret på de Historiske Dage i Øksnehallen den 10.-11. marts i København, hvor vi deltog i den fælles sønderjyske stand. Der blev solgt bøger for over 17.000 kr. og tegnet 7 nye medlemmer. René Rasmussen holdt foredrag om sin og Martin Bo Nørregårds vellykkede bog *Den sorte Dag*, som vi trykte et nyt oplag af. Givende var også vores tilstedeværelse ved det store arrangement på den tidligere Zeppelinerbase nord for Tønder den 22. juli, hvor vi solgte bøger for over 6.000 kr. og tegnede 11 nye medlemmer. Generelt var vort bogsalg kronet med held i 2018, ikke mindst takket være Finn Bachs indsats. Vi opnåede således at få udsolgt vores leksikon *Sønderjylland A-Å*.

Hjemmesiden blev i 2018 redigeret af Kristian Pallesen, der i efteråret overgav opgaven til Mette Pilgaard. Han beholdt arbejdet med vore indstik og kontakten til pressen. Vores Facebook-profil blev som tidligere varetaget af Poul Müller Olsen. På kontoret arbejder Mogens Asmund flittig som sekretariatsleder, mens Henrik Posselt sørger godt for vores bogholderi og Maria Erbs står for forsendelse og fakturering og oprydning. Vores kasserer Arne Fredsted Jørgensen assisterer også kontoret – foruden at stå for regnskab og budget. Finn Bach varetager foruden salg ved arrangementer også den løbende forsyning af de sønderjyske boghandlere. Foreningen skylder alle her nævnte frivillige en stor tak for en helt uundværlig indsats. Takken skal udstrækkes til personalet på Museum Sønderjylland – ISL, som yder en uvurderlig assistance til vores kontor.

### *Blik ind i fremtiden*

2019 er allerede stærkt præget af tilløbet til markeringen af 100-året for Genforeningen. Vi har her i foråret lagt ud med en lille foredragsrække med tre foredrag. Lars N. Henningsen fortalte om dagligdagen 1918-20 i skyggen af efterkrigstidens økonomiske og sociale nød, Jørn Buch berettede om Versaillesfreden i almindelighed, og vi har netop hørt Henrik Becker-Christensen fortælle om det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen. Han har også fortalt bredt om Genforeningen i et arrangement i regi af Aabenraa kreds. Senere på året vil der følge foredrag om grænsestriden, og Aabenraa kreds vil fokusere på det delte Bov sogn. I samarbejde med Idrætshøjskolen bliver der et ugekursus om Genforeningen



i uge 45 – måske også i uge 6 i 2020, hvor endnu flere foredrag vil følge sammen med bogen *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*. Genforeningsjubilæet vil dermed sætte sit stærke præg på dette og næste år.

I tilslutning til beretningen motiverede næstformanden på styrelsens vegne, at der fra årsmødet blev afgivet nedenstående udtalelse til byrådet i Aabenraa vedr. H.P. Hanssen-monumentets placering i forbindelse med den planlagte genforeningspark foran Folkehjem i Aabenraa:

Historisk Samfund for Sønderjylland har med glæde noteret, at der nu er økonomisk sikkerhed for etableringen af en Genforeningspark foran Folkehjem i Aabenraa. Dermed foreligger der en ny situation for fortællingen om Genforeningens historie i Aabenraa. Tidspunktet er således kommet, hvor monumentet for H.P. Hanssen bør flyttes fra sin nuværende placering og op til den nye park. H.P. Hanssen var Genforeningens arkitekt, og det er derfor oplagt, at monumentet for ham bør stå her. Historisk Samfund finder, at det vil give anledning til forvirring i fortællingen, såfremt der fremover både er en Genforeningspark og en Genforeningshave i Aabenraa. Vi foreslår derfor, at der i forbindelse med monumentets flytning findes et andet navn til den hidtidige Genforeningshave. Monumentet for H.P. Hanssen blev i sin tid rejst for at mindes en af de store skikkelser i den sønderjyske historie, som med sin moderate grænsepolitik skabte grundlaget for nutidens fredelige dansk-tyske forhold i grænselandet. Derfor bør hensynet til historiefortælling og identitet veje tungere end hensynet til æstetik og harmoni i anlægget ved skøjtebanen.

Forsamlingen gav sin enstemmige tilslutning til både årsberetningen og udtalelsen, og sidstnævnte var dermed vedtaget til afsendelse. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, regnskabet, som viste et underskud på 48.210 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2020 fastsattes til uændret 325 kr. for medlemskab med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, 225 kr. for medlemskab med årbogen alene og 275 kr. for abonnement på månedsskriftet alene. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Henrik Skov Kristensen, Carsten Porskrog Rasmussen, Henrik Posselt og Mette Pilgaard, som alle blev genvalgt. På valg som revisorer var Jørn Andersen og Olaf Krag, der begge genvalgte. Eftermiddagen sluttede med en interessant rundvisning på højskolen ved Karsten B. Dressø.

### **Aabenraa Kreds**

Der afholdtes generalforsamling 25. april 2019, hvor bestyrelsen aflagde beretning for det forgangne år. Her blev det oplyst, at bestyrelsen siden sidste generalforsamling havde haft følgende sammensætning: Lone Janfelt, Iver Ottosen, Tove Nørgaard, Peter Rastrup, H.C. Jørgensen og Helge Søgaard. På mødet genvalgte Lone Janfeldt, mens Bernd Larsen afløste H.C. Jørgensen, der i tilslutning til generalforsamlingen fortalte om flygtningelejren ved Holbøl.

Bestyrelsen har i årets løb afholdt 4 bestyrelsesmøder og 1 planlægnings-tur og haft følgende arrangementer:

Den 10. juni: En tur til Kalvø med Heinrich Callesen. Cirka 40 deltagere.

20. juni: Byvandring i Jørgensgård-kvarteret i Aabenraa med Lars N. Henningsen. Cirka 50 deltagere.

23. oktober: Det årlige møde med lokalarkiverne på Straagaards Smedie i Kliplev med 21 deltagere. Kaj Lassen fortalte om stedet med deres mange aktiviteter. De øvrige lokale foreninger og arkiver berettede om deres aktiviteter i årets løb. Der blev udvekslet nogle årsskrifter.

1. november på Oldemorstof: "H. P. Therkelsen gennem hundrede år". Firmaet har udgivet en jubilæumsbog skrevet af Carsten Porskrog Rasmussen, der sammen med Mogens Therkelsen fortalte levende og interessant for 48 deltagere.

I det nye år har vi den 12. marts været på virksomhedsbesøg hos H. P. Therkelsen. De 16 deltagere var imponerede, især over logistikken og forholdene for chaufførerne, også de mange udlændinge.

27. marts var der møde på Landsarkivet, hvor Henrik Becker-Christensen fortalte om grænsedragningen generelt. Det var meget velbesøgt og interessant, også som oplæg til de to ture i maj og september.

Søndag, den 12. maj kl. 14: Tur i bil for at se de specielle forhold ved grænsedragningen ved den vestlige del af Aabenraa kommune med start i Frøslev.

Søndag, den 15. september kl. 14: Tur i bil for at se de specielle forhold ved grænsedragningen ved den østlige del af Aabenraa kommune med start i Kruså.

I 2020 forventer vi at tage blandt andet arkæologien på programmet.

*Helge Søgaard*

### **Haderslev Kreds**

Kredsbestyrelsen i Haderslev Kredsen har efterlyst nye kredsbestyrelsesmedlemmer i de sidste par år. Det gjaldt både på årsmødet i 2018 og i 2019. I beretningen vil vi derfor også benytte lejligheden til at efterlyse eventuelle nye medlemmer til kredsbestyrelsen.

Vi har i det forløbne år været med til at forberede flere lokale arrangementer i forbindelse med hundredåret for afslutningen af 1. verdenskrig og oplægget til afstemningerne i 1920. Derudover er vi startet på en foredragsrække, hvor vi fortæller mere nutidshistorie – eller en slags ikke afsluttede erindringer - fortalt af mennesker, der har været optaget af noget særligt inden for kulturområdet og fritidsområdet. De første foredrag handler om film i Sønderjylland og sønderjyske idrætsfolk i olympiadesammenhæng.

På generalforsamlingen blev der i år endvidere fortalt om Historisk Samfunds opbygning og ideen med at have kredsene både nord og syd for grænsen, desuden hvilken rolle kredsene kan have og koblingen mellem medlemskab og Sønderjysk Månedsskrift.

Der er planlagt et arrangement om grænseafstemningen og oplægget hertil set i et Skodborg perspektiv.

*Karl Erik Olesen*

### **Sønderborg Kreds**

Bestyrelsen har på sine møder diskuteret mange emner og strategier. Skulle der være større sammenhængende projekter? Det har vi tidligere haft med succes, men vi kan se, at det ikke længere går, for fremmødet bliver ikke det samme som tidligere. Tiderne og deltagerne har åbenbart ændret sig. Vi har taget en principbeslutning om ét arrangement i hver måned undtagen i januar, juni, juli og august. Vi har altid besøg i en kirke, og vi lagde ud med Ulkebøl kirke, hvor pastor Christina Holm Egelund den 15. februar viste rundt på glimrende vis. Efter rundvisningen så vi degnegården og drak kaffe. Vores generalforsamling i Sønderborg kreds foregik i Ulkebøl forsamlingshus den 13. marts, hvor Helmer Sander-Larsen holdt foredrag om Kær Halvø.

1918 var året for 1. verdenskrigs afslutning, og vi indgik i et fællesprojekt med Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved om planlægning af en markering, hvor Carsten Porskrog Rasmussen var initiativtager. Sønderborg kreds var desuden vært for Historisk Samfund for Sønderjyllands årsmøde, som fandt sted i Kulturhuset i Sønderborg lørdag den 21. april.

Historie er også at komme rundt i området. Vi besøgte Danfoss den 8. maj. Tilmeldingen var begrænset til 30, så den foregik via min mail. Rundturen tog 3 timer, og vi kom igennem administrationsbygningen og Mads Clausens kontor. Danfoss-museet er nyindrettet og kolossalt spændende, så vi kunne godt have brugt meget mere tid. Men så kan den enkelte besøge det – også med børn. Som optakt til eventen om Rådsrepublikken Als guidede Axel Johnsen os i september igennem Sønderborg, hvor vi stille og roligt gik i Bruno Topffs fodspor, selvfølgelig også til artilleriskolen (kasernen) i Sønderborg.

I oktober holdt Henning Mathiesen foredrag om hertug Hans og her-tughoffets betydning for Sønderborg. Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger er altid spændende og meget givende. Vi er paraply for de lokalhistoriske foreninger, selv om der også er SKLA. Det er en vigtig opgave for Historisk Samfund for Sønderjylland at have kontakten til lokalarkiverne. Mødet blev afholdt 14. november i Ulkebøl forsamlingshus, og mellem Sønderborg kreds og arkiverne er der en god kontakt.

Der var endvidere gang i Sønderjylland i anledning af 100-året for 1. verdenskrigs ophør. Den 6. november var der på moderne dansk en kæmpe event i Sønderborg. Revolution! Og cirka 250 vrede sønderborgere marcherede igennem byen. Det lille Teater fra Gråsten stod for løjerne. Om aftenen var der foredrag på Sønderborg Slot med Carsten Porskrog og Frode Sørensen. Forarbejdet til alt dette blev lavet i fællesskab af Museum Sønderjylland, Historisk Samfund for Als og Sundeved og Historisk Samfund for Sønderjylland/Sønderborg kreds. Vores repræsentant var Hans. Tak til ham for det store arbejde. Afslutningen på året foregik i Sønderborg lufthavn d. 21. november med foredrag og rundvisning.

*Christian Bo Bojesen*

### **Tønder Kreds**

Generalforsamlingen blev holdt den 10. marts 2019, hvor Marie Stærk og Jens Lautrup blev genvalgt, og hvor formanden afgav følgende beretning:

Beretningsåret har været specielt, fordi både jeg selv, næstformanden og protokolførerens mand har været sygemeldte, men nu vender vi langsomt tilbage til at tage os af opgaverne i foreningen, og ingen skal være i tvivl om, at vi glæder os, særligt til 2020; hundredåret for genforeningen, som jo er fundamentet for, at vi i dag kan sige, vi er danske sønderjyder. Dette betyder også, at vi har så meget at takke de mennesker for, der for

mere end hundrede år siden gjorde et kæmpe arbejde for at agitere for det danske overalt i Sønderjylland. Respekt og TAK for dette arbejde.

Kredsen har i det forgangne år stået for følgende aktiviteter:

26. marts 2018 afholdtes der generalforsamling, hvor Erik Sørensen fra Tønder og undertegnede fra Løgumkloster valgtes til bestyrelsen. Den 21. august holdt vi bestyrelsesmøde hos Marie Stærk.

19. september afholdtes der møde med de lokalhistoriske foreninger i Løgumkloster. Vi mødtes ude ved Krigsfangegravene, hvor Frede Gotthardsen fortalte om lejren og de udbrud af tyfus, som resulterede i, at man lavede en kirkegård ude på marken. Herefter drog vi ind til Løgumkloster Kirke, hvor Vagn Lauridsen fortalte uden for kirken om det område, der er ved kirkegården og om mindestenen for de faldne i Verdenskrigen, som alle kom fra Løgumkloster. Afslutningen fik vi så i kirken og klosteret, hvor Frede Gotthardsen fortalte os om restaureringen af kirken. Og så blev der efterfølgende tid til en kop kaffe efter en rigtig god aften, og dette kan vi takke den aktive forening Lokalhistorisk Forening i Løgumkloster for.

Den 21. januar 2019 havde vi bestyrelsesmøde i Løgumkloster, hvor der blev talt om en udflugt til Sydsjælland omkring grundlovsdag. Hertil var der allerede modtaget tilmeldinger fra 24 personer.

Som formand har jeg senest deltaget i et styrelsesmøde den 4. april på Folkehjem i Aabenraa, hvor vi hørte om et fantastisk godt bogsalg. Dette bogsalg kan vi selv gøre endnu bedre i aften, for vi har nemlig sørget for enkelte bogtitler, som i aften kan købes her på stedet; andre kan selvfølgelig bestilles hos os.

Vi har den glæde, at medlemstallet ligger rimeligt stabilt på 205 medlemmer, idet dødsfald og udmeldelser stort set opvejes af ny tilgang. Og her vil jeg gerne gøre jer opmærksom på, at hvis der er personer, som vil understøtte vores arbejde, er de meget velkomne i foreningen.

Vi står over for hundredåret for genforeningen, hvor Sønderjylland blev stemt tilbage til Danmark, og i den forbindelse vil der komme til at ske rigtig mange ting i Sønderjylland det kommende år, både seriøse og ikke særligt seriøse arrangementer, men det er bare op til deltagerne, at man kritisk vurderer disse arrangementer, og man har jo altid muligheden for at vælge nogle fra. Men de seriøse arrangementer er der også en overflod af på begge sider af grænsen, og her vil jeg opfordre jer til at holde øje med pressen. Der er mange arrangementer, som endnu ikke er endeligt på plads, men vi spreder arrangementerne overalt i Sønderjylland og i Sydslesvig.

Genforeningsjubilæet var også på dagsordenen til generalforsamlingen, idet Signe von Oettingen fra Ribe efterfølgende fortalte om arbejdet med at forberede fejringen af 100 året for genforeningen i Ribe.

*Jens Møller*

### **Sydslesvig Kreds**

Sydslesvig-kredsen afholdt generalforsamlingen 2018 den 15. marts på Jaruplund Højskole. Efter generalforsamlingen holdt tidligere generalkonsul dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Aabenraa foredrag under overskriften: "Min tid som generalkonsul i Flensborg". Det var et godt arrangement med omkring 50 deltagere.

Onsdag den 29. august 2018 havde kredsen indbudt til en kombineret aftenvandring og foredrag med udgangspunkt i Svesing-lejren ved Husum. Efter den guidede tur gennem KZ-mindeområdet ved landsbyen Svesing var der foredrag og kaffe på Husum danske Skole, hvor museumsinspektør og historiker Jens-Christian Hansen holdt sit foredrag under overskriften "Husum-Schwesing – en koncentrationslejr i grænselandet" - et uddrag af hans ph.d. afhandling fra 2017. De lidt mere end 20 deltagere udtrykte stor tilfredshed med arrangementet.

Den 6. september 2018 holdt Kristian Bruhn foredrag på - og i samarbejde med - Dansk Centralbibliotek under overskriften "Spioner i Sønderjylland 1864 – 1920". De 35 fremmødte fik et godt og interessant foredrag.

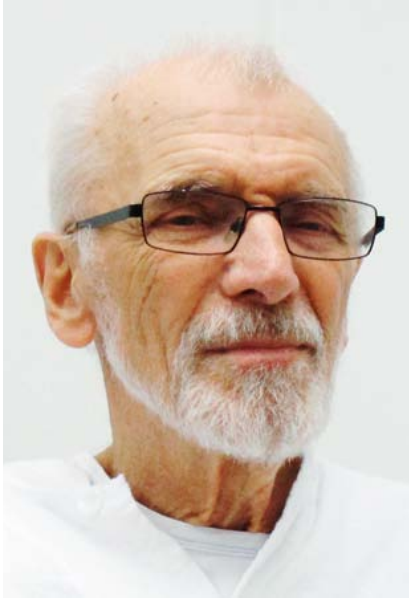
I september 2018 havde vi desuden to gange fokus på kolonialismen. I Egernførde holdt Mogens R. Nissen og Klaus Tolstrup Petersen oplæg om kolonialisme, og på Dansk Centralbibliotek gennemførtes en temadag om samme emne. Begge steder var der pænt besøg.

Samarbejdet med Dansk Centralbibliotek fungerer godt, og vi afholdt flere foredrag efter modellen "Tre-i træk". Kredsen har desuden været repræsenteret ved de møder, som hovedforeningen indbyder til. Det drejer sig om en generalforsamling, to styrelsesmøder samt et fælles kreds-møde. Ved alle arrangementer har vi haft en salgsbod med nye og lidt ældre bogudgivelser. Der har været et pænt salg.

*Kirsten la Cour*



*På Sydlesvig Kredsens aftenvandring til KZ-mindstedet i Soesing i august 2018 øste kredsens formand, Kirsten la Cour, ud af sin viden. Fotograf Sybilla Nitsch.*



**Finn Clemmensen, Skærbæk,  
27.9.1941 - 20.6.2019**

Tidligere formand for Historisk Samfund for Sønderjyllands Tønder kreds, Finn Clemmensen, afgik ved døden den 20. juni 2019.

Finn Clemmensen var uddannet som snedker og arbejdede i mange år på møbelfabrik, indtil han blev selvstændig bygmester i Skærbæk. Han var en dygtig håndværker og byggede fine modeller af skibe og bygninger. Her forenedes hans håndværksmæssige kunnen med hans stærke historiske interesse. Sidstnævnte førte ham ind i det lokalhistoriske arbejde i Historisk Forening for Skærbæk og Omegn.

Finn ydede også en stor indsats for Historisk Samfund for Sønderjylland. Han blev medlem af kredsbestyrelsen i Tønder i 1997. Allerede to år senere blev han næstformand, og i 2001 afløste han Peter Madsen som formand. Denne post bestred han helt indtil 2014, hvorefter Finn fortsatte som menigt medlem af kredsbestyrelsen indtil sin død. Finn var flittig som bestyrelsesmedlem, og Tønder kreds var i hans tid vel kørende og havde et højt ambitionsniveau bl.a. med årlige flerdagesudflugter. Finn var en fornem repræsentant for foreningens folkelige, lokalhistoriske arbejde. Det viste sig også ved styrelsesmøderne, hvor han ofte mindede os om, at vore medlemstilbud ikke måtte blive for højtstuderede. Det var altid nemt at samarbejde med Finn; han var venlig og reel og veg ikke tilbage for at pege på problemer, men var også altid konstruktiv, når der skulle findes en løsning.

Finn var som ung på togt med "Georg Stage", og hans hjerte bankede varmt for søens folk og deres historie og sange. Sidstnævnte dyrkede han som medlem af Aabenraa Shantykor. Det var hans gentagne påmindelser om ikke at glemme søfartens historie, der gav foreningen ideen til at udarbejde tobindsværket Sønderjysk Søfarts Historie, der udkommer næste år.

I Historisk Samfund vil vi mindes Finn Clemmensen med varme og taknemmelighed.

*Hans Schultz Hansen*



# Historisk Samfund for Sønderjylland

## Styrelse:

### *Forretningsudvalg:*

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14,  
6392 Bolderslev. 4171 7401 (Rigsarkivet Aabenraa), hsh@sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**,  
Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**,  
Mågen 53, 6270 Tønder, 7372 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Cand.oecon. **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5,  
6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa,  
4068 2098, finnbach@hotmail.com

Museumsinspektør **Lisette Juhl Hansen**, Museum Sønderjylland - ISL,  
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 6537 0852, ljh@msj.dk

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**,  
Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg,  
0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38,  
6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa,  
3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

### *Styrelsesmedlemmer i øvrigt:*

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20,  
6240 Løgumkloster, 7474 5134, elsemariendamjensen@gmail.com

Museumsinspektør, ph.d. **Mikkel Leth Jespersen**,  
Museum Sønderjylland - Kulturhistorie Aabenraa, 6200 Aabenraa,  
7462 2645, mije@msj.dk

Afdelingschef, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten,  
7172 5530, adjo@msj.dk

Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland,  
Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 7452 7566, lema@msj.dk

Museumsinspektør **Anne Marie Overgaard**, Margrethevej 1,  
6280 Højer, over@msj.dk

Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N,  
8610 1753, bjoernsen12@gmail.com

Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**  
Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk

Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,  
6270 Tønder, 7372 0006, renerasmussen@bbsyd.dk

Overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24,  
6400 Sønderborg, 7467 6557, henrik.skov.kristensen@natmus.dk

*Kredsudvalgsformænd:*

**Haderslev:**

**Karl Erik Olesen**, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev,  
2121 6380, keohaderslev@gmail.com

**Aabenraa:**

**Helge Søgaard**, Stubbæk Toften 5, 6200 Aabenraa, 2342 9488,  
hs.toften5@gmail.com

**Sønderborg:**

**Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals,  
7441 5974, havbo2@stofanet.dk

**Tønder:**

**Jens Møller**, Allégade 13, 6240 Løgumkloster, 2987 2572,  
jensmoller13@gmail.com

**Sydslesvig:**

**Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,  
0049 463 9782 402, kirsten@lacourfamily.dk

**Samfundets sekretariat og ekspedition:**

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,  
7462 4683, hssdj@hssdj.dk - hjemmeside: www.hssdj.dk  
Åbningstid for sekretariatet: Tirsdag og torsdag kl. 09.00-13.00.

**Redaktionsadresser:**

*Sønderjyske Årbøger:*

Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen,  
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,  
Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mnr@dcbib.dk

*Sønderjysk Månedsskrift:*

Museumsinspektør Lisette Juhl Hansen, Museum Sønderjylland - ISL,  
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 6537 0852, ljh@msj.dk

*Skriftrækken:*

Overinspektør, dr.phil. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24,  
6400 Sønderborg, 7467 6557, henrik.skov.kristensen@natmus.dk

**Kredsbestyrelser:***Aabenraa kreds:*

Kredsformand **Helge Søgaard**, Skovhøj 14, 6200 Aabenraa,  
2342 9488, hs.toften5@gmail.com

Kasserer **Iver H. Ottosen**, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk  
Sekretær **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,  
lonejanfelt@gmail.com

**Tove Nørgård**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,  
tovenorgaard@yahoo.com

**Peter Rastrup**, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, peter@rastrup.net

**Bernd Larsen**, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bernd.larsen@mail.dk

*Haderslev kreds:*

Kredsformand **Karl Erik Olesen**, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev,  
2121 6380, keohaderslev@gmail.com

Kasserer **Kirsten Fynbo**, Søndergade 34 E, 6630 Rødding,  
kirstenfynbo@hotmail.com

**Ellen Jensen**, Persillegade 9, 6630 Rødding, ellenjensen@skodborg-net.dk

*Sønderborg kreds:*

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals,  
7441 5974, havbo2@stofanet.dk

Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager, mai@lhuset.dk

**Svenn-Erik Outzen**, Vester Søvej 11, 6430 Nordborg, buchoutzen@adr.dk

**Anders Orris**, Sønder Havnegade 10 st. tv., 6400 Sønderborg,  
beosystem@hush.com

**Hans Stengaard Jessen**, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,  
stengaardjessen@mail.tele.dk

*Tønder kreds:*

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster, 2987 2572,  
jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,  
nielsbock@mail.dk

**Jens Lautrup**, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, meldkjaer@mail.dk

**Erik Sørensen**, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

*Sydslesvig kreds*

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,  
0049 463 9782 402, kirsten@lacourfamily.dk

Næstformand **Kristian Bøgebjerg Arentsen**, Vinkelvej 2, 6340 Kruså,  
kbarentsen@hotmail.com

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Königsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek,  
sybilla\_nitsch@skoleforeningen.de

**Klaus Tolstrup Petersen**, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,  
Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

**Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,  
Postboks 528, 6330 Padborg, mnr@dcbib.dk



## HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

## RESULTATOPGØRELSE

	<b>Regnskab 2018</b>	Regnskab 2017
	<b>kr.</b>	kr.
<b>FORENINGSVIRKSOMHED</b>		
<i>INDTÆGTER</i>		
Foreningskontingent og abonnement	527.565	540.103
Tilskud	214.276	231.330
Andre indtægter *	308.716	137.488
	<u>1.050.557</u>	<u>908.921</u>
<i>UDGIFTER</i>		
Sønderjyske Årbøger	-186.705	-176.121
Sønderjysk Månedsskrift	-394.148	-471.549
Medlemsaktiviteter *	-324.318	-149.138
	<u>-905.171</u>	<u>-796.808</u>
<b>RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED</b>	<u>145.386</u>	<u>112.113</u>
<b>FORLAGSVIRKSOMHED</b>		
Indtægter vedr. skrifter	337.729	260.251
Omkostninger vedr. skrifter	-141.176	-190.117
Lagerregulering	-90.893	34.460
<b>RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED</b>	<u>105.660</u>	<u>104.594</u>
<b>DÆKNINGSBIDRAG</b>	251.046	216.707
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-241.506	-215.504
<b>RESULTAT FØR RENTER</b>	9.540	1.203
Renteindtægter og udbytte	132.151	36.006
Kursdifferencer m.v.	-189.901	38.569
<b>ÅRETS RESULTAT</b>	<u>-48.210</u>	<u>75.778</u>

\*) i tallet indgår markering af 100-året for Aabenraa-erklæringen den 17.11. på Folkehjem med 185 tkr på såvel indtægts- som udgiftssiden. Arrangementet påvirker ikke driftsresultatet, da det var fonds- og deltagerfinansieret.

## HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

## BALANCE

	<b>31.12.2018</b>	31.12.2017
	<b>kr.</b>	tkr.
<b>AKTIVER</b>		
Beholdning af skrifter	30.034	121
Debitorer	166.927	175
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	621.032	523
Obligationer	0	0
Investeringsbeviser	2.066.659	2.256
Likvide beholdninger	844.526	643
<b>AKTIVER I ALT</b>	<b><u>3.729.178</u></b>	<b><u>3.718</u></b>
<b>PASSIVER</b>		
Ikke disponerede midler	1.929.737	
Fra årets resultat	<u>-48.210</u>	1.930
Hensættelser:		
Den sønderjyske søfarts historie	500.000	
Kommende års udgifter	<u>350.000</u>	850
<b>EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER</b>	<b><u>2.731.527</u></b>	<b><u>2.780</u></b>
Forudfaktureret kontingent	510.856	525
Skyldige omkostninger mv. i alt	387.588	307
Mellemregning med kredse	37.256	32
Skyldig moms m.v.	<u>61.951</u>	74
<b>KORTFRISTET GÆLD</b>	<b>997.651</b>	938
<b>PASSIVER I ALT</b>	<b><u>3.729.178</u></b>	<b><u>3.718</u></b>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den årsmødevalgte, interne revisor, Jørn Andersen.

Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger, og er underskrevet af begge revisorer den 26. marts 2019.

Regnskabet er godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 27. april 2019.





